

SZABAD ISKOLA

SZERKESZTI: DR. CZAKÓ AMBRÓ.

VI.

DR. ZOVÁNYI JENŐ

A felvilágosodás története

DR. ZOVÁNYI JENŐ

A FELVILÁGOSODÁS TÖRTÉNETE

**GENIUS KÖNYVKIADÓ R. T.
BUDAPEST.**

„Jókai“ nyomda rt. Budapest

A felvilágosodás a nagy francia forradalom előtt.

1. A felvilágosodás fogalma. A scholasticismus kifejlődése.

A felvilágosodás tágabb és valódi értelemben véve az a folyamat, mellyel az emberiség a szellemi szolgaságból és sötétségből eljut abba az állapotba, ahol minden egyesnek joga, módja és alkama van arra, hogy a saját szemével lássa és a saját eszével ítélje meg a körülötte levőket és történőket, meg, hogy személyes képességeit egész teljességökben kifejtthesse magának és embertársainak javára. Az e felé való törekvés, vagyis ez a folyamat egy olyan, részint békességes, részint küzdelmes munkásság, melyet az emberiség jobbjai a társadalom különféle terein s az egyesek lelki világában a szellemi sötétség és szolgaság előidézőinek, okainak és tényezőinek: az előítéleteknek, babonáknak, hagyományoknak, dogmáknak, tekintélyi érveknek a megdöntésére gyakran legalább is érzelmeik vagy érdekeik ellenére, de igen sokszor testi szabadságuk, sőt életük kockáztatásával és feláldozásával fejtettek ki.

Minthogy ezek az oly sokszor megismétlődő küzdelmek közvetlenül vagy közvetve majdnem kizárólag az egyházaknak legtöbbször sötétséget terjesztő és pártoló irányával, valamint a közélet és művelő-

dés valamennyi ágára kiterjesztett és kiterjeszteni próbált gyámkodásával, tehát hatalmi törekvésével szemben folytatódtak, ennél fogva a felvilágosodás története a legtöbbször szoros érintkezésben áll az összes vallásalakoknak és kivált az azokat hivatalosan képviselő testületeknek, vagyis éppen a különféle egyházaknak a történetével, tárgya azonban természetesen hol szűkebb, hol tágabb körre terjed ki, mint emezeké, még az érintkezések alkalmával is.

A keresztyénségen kívüli vallásalakok és a terjesztőkre szervezkedett egyházak a földön lakó népek általános műveltségére távolról sem gyakorolván olyan befolyást, mint a keresztyén vallás és illetőleg egyház, a felvilágosodás történetében annyira alsórangú szerepet játszanak, hogy annak elbeszélésében való mellőzésök egészen érthető és minden bővebb indokolás nélkül is megokolt. Csupán a keresztyén vallás és a keresztyén egyház jöhet tehát itt számításba, még pedig a keresztyén vallás (de csupán eredeti, krisztusi alakjában), miként egyéb tekintetekben, úgy ebben is jótékonyan ható erő minőségében, a keresztyén hivatalos egyház (illetőleg az ily egyházak bármelyike) pedig mint csupán a legeslegritkább esetben elősegítője és támogatója néhanapján legfeljebb türelmes szemlélője, a legtöbbször pedig gátja, akadálya és hátráltatója a világosodásért és előhaladásért vívott küzdelmeknek.

Annyira, hogy a felvilágosodás legtöbbszörre éppen annak az útnak és iránynak mutatkozik, mely a hivatalosan kialakult keresztyénségtől el, s a hamisítatlan jézusi szellem felé törekszik és míg a hivatalos egyházi tan a Jézus istenségének és harmadnap *testi* feltámadásának *hitét* hirdeti a *vallás* leglényegesebb kelléke gyanánt: addig a felvilágosodás a *lelkekben* igyekszik jézust, a szabadság, igazság és szeretet e legmagasztosabb példányképét *örökké élővé* és hatóvá tenni. Azt a Jézust, kinek *vallásában* nem

szövevényes okoskodások-alkotta *hittételek* tömkelege, hanem, a *szeretet*, a mindnyájunk közös édesatyjában egybeforrott testvéri érzés foglalja el a legfőbb, a központi helyet. A vallás és erkölcs terén vörös fonálként húzódik végig egész fejlődések folyamán az alapvonások ez ellentéte, sőt mivel a felvilágosodás munkája és hatása a lelki élet más tényezőire is nagyban kiterjed, ezekről szintén rendszertint azokat a bilincseket tördeli le, amelyeket az egyházak raktak rajok s végső eredményben és tulajdonképen az országoknak és közintézményeknek, az állami, társadalmi és egyéni létnek az egyház hatalma és befolyása alóli felszabadításában áll.

Hiszen még azok az eretnkségek is, amelyek időnként szembekerültek a szervezett egyházi testületek uralkodó felfogásával, egy régebbi jeles német egyháztörténész szerint igazában mind közelebb állottak magához a Jézus egyszerű tanításához, mint az attól szakadatlanul távolodó hivatalos egyház. AŰ ez többnyire már azokra is, amelyek a keresztyén-ség első ezer évében keletkeztek volt, de amelyek az egyház által lassanként vagy elnyomattak, vagy kiirtattak. Ám még inkább áll az azóta kifejlődött eretnkségek legtöbbszörére, amelyek egyre jogosultabbnak tündek fel az emberiség folytonos haladásától mindinkább elmaradó és e haladásnak ellenszegülő egyházzal szemben. Az egyház ezt a természetét az ókor elmúlásával, egy újabb kor megnyíltával öltötte föl teljes egészében. Ez pedig, t. i. a régi világ összeomlása és romjain egy újnak a keletkezése a IX. század végére következett el, midőn nagyjában már mai képét öltötte fel Európa; Nemcsak a frank birodalom helyén létrejött Francia-, Német- és Olaszország, hanem Angol-, Skót-, Spanyol- és Magyarország is etájban indult kialakulása elé. Az addigi kultúrának csaknem tökéletes megsemmisülésével együtt a szellemi élet a minden ellen-

kező bizonyítgatás dacára saeculum obscurumnak méltán mondható X. században csupa parlagnak mutatkozott; a kolostori iskolák szétzüllesztésével együttesen a szerzetesi életre is a teljes elaljasodás időszaka állott be. És ugyanekkor kezdődött kelet és nyugat keresztyén egyházainak véglegesen külön fejlődése, ami Photiusnak 879.-iki zsinata és ennek Róma átkával való sujtása után feltartóztathatlanná lett. A keleti egyház által is érvényeseknek elismert egyetemes zsinatok utolsója szintén e korszakba esik. A római császári cím tekintélyvesztése és a pápaság erkölcsi sülyedésének netovábbja ugyancsak ekkor következett be. Úgy, hogy valósággal új életre kellett ébrednie a nyugati keresztyénségnek, még pedig egy új pogányságnak levetkezésével.

Új életre e keresztyénség theológiájának is, amint az tényleg be is következett. Az egyházi atyák korát követő, u. n. hagyományszerű, kizárólag az amazok gondolatain és tételein kérődzésből álló theologia helyét egy szintén a IX. század végén kezdődő és meglehetősen hosszúra nyúlt intervallumnak ebből a szellemtelen foglalkozásból is kikopott teljes meddősége után végre a scholasticismus, t. i. az egyházi bölcsészet s az ebben concentrált theologia váltotta fel. Ennek szintén a közszükség élénk érzete adott létet, azé a közszükségé, mely az eretnokségek elméleti leküzdésére az egyetlen módszernek látszott, hogy igazolást nyerjen az egyház által elfoglalt álláspont, még pedig természetesen a kellő módon, azaz vagy a szentírásból, vagy az ész segítségével. „Ad dialecticam confugere!” — ezt a jelszót adta ki a XI. század derekán Tours-i Berengar († 1088.), nyilvánvalóan a dialektika nagymesterének, a még akkor különben meglehetősen hézagosan ismert Aristotelesnek a hatása alatt. Minél általánosabbá vált az említett szükségérzet s minél általánosabbá az ennél fogva mind behatóbb tanulmányozás tárgyává tett

Aristoteles megismerése: annál inkább uralkodóvá lett egész rendszerének uralma a theologiai gondolkozásban. És hogy mindamellett a scholasticismusban nem a theologia szegődött ancillájává a philosophiának, hanem éppen megfordítva a philosophia a theológiának: az egyszerűen az egyház hatalmának még önkéntelenül is érzett, alkalmilag pedig meg is nyilatkozó kényszere alatt történt.

Ez a kellő alkalom-adtán soha el nem hallgatott hatalmi szó vetett véget p. o. a scholasticismus kezdő korszakában elterjedni indult, de veszedelmes útra terelődni készülő nominalismusnak s juttatta uralomra helyette csakhamar a realismust. A nominalismus ugyanis, minthogy csak az egyedeknek ismerte el az önálló létét, a fajokét ellenben tagadta, a szentháromság tanának fejtegetésében egész logikusan eretnek nézetekre jutott, amit az egyház elgondolhatólag nem tűrt s mindjárt gondoskodott is róla, hogy a bajnak gyökerére vesse a fejszét. Ám a realismus uralma idején is elhangzott az Abaelard Péter († 1142) jelmondata: „Semmit se kell hinni, míg meg nem értettük“. Ez szemben Canterbury-i Anselmusnak († 1109) addig uralkodó jelszavával („Hiszem, hogy megértsem“) egy óriási fejlődést, valóságos forradalmi lépést jelentett — elméletileg. De csakis elméletileg, mivel gyakorlati eredményekben sem Abaelardnál, sem másoknál nem nyilvánult meg. Igaz, hogy az értelem bírálata alá vetették a hittételeket, miként már a scholasticismus felszínre kerülté óta majdnem mindannyian — de a kifacsart, soha egyenes útra nem tévedő értelemnek, nem pedig a tiszta, józan értelemnek a bírálata alá. Fejtegetéseik előre kitűzött célt szolgáltak, még mielőtt egyetlen gondolat, egyetlen sor éssen lett volna belőlök — és azt szolgálták az első betűtől az utolsóig: az egyház, a hivatalos tan, a dogma igazságának igazolását.

Hogy mennyire mételyezőleg hatott az ilyen szellemű theologus-philosophusoknak vagy philosophus-theologusoknak a működése a közgondolkodásra, mutatja az a visszafejlődés, ami p. o. a boszorkányhit tekintetében következett be az ők révökön. Míg ugyanis a XII. századig maga a hivatalos egyház századokon át ismételten állást foglalt a boszorkányhit ellen és p. o. Kálmán magyar király a XI. század végén törvénybe iktatá, hogy „boszorkányok felől, melyek nincsenek, semmi nyomozás ne történjék”: addig Aquinoi Tamás ismét érvényre emelte az ókori daemonologia összes elveit, talán hogy az 1215. évi lateranumi zsinaton egyházi intézménnyé avatott s az ő idejében már saját rendje, a dominikánusok által végzett inquisitionnak elegendő dolga akadjon. Tényleg a gyakorlatban is irtózatossági jelei mutatkoztak a boszorkányhit újra elterjedésének a légió-számra előforduló boszorkány-égetésekben és kínvallatásokban.

A scholasticismus uralomra jutásával egy időre esett az egyetemek kifejlődése azokból az iskolákból, melyek a kolostori és káptalani iskolák elhanyaglása után egyes nagyhírű tudósok környezetében alakultak a hírnevök által messze földről is oda vonzott tanulók seregéből, eleinte személyekhez kötve, később azonban a mellettök megnövő segéderők útján állandóságra szert téve. Ezeket a tanintézeteket azután megfelelő kiváltságokkal és kellő anyagi erővel is ellátták, részint az illető államfők, részint némely pápák, kik ebben a tekintetben kiváló érdemeket szereztek. Magától érthető, hogy ezek az intézetek, amennyiben teológiával is foglalkoztak, semmi egyebet, mint az egyház által jóváhagyott teológiát, nem terjeszthettek. S ha akadt véletlenül egy Bacon Roger († 1294), aki a tudományos kutatást a tapasztalat alapjára fektette s elvetette a tekintélyi elvet, az még bámulatra-

méltónak elismert tudományossága mellett is elvesztette tanári állását és sok évig tartó fogságot volt kénytelen szenvedni. így aztán különleges ápolásban részesült minden egyetemen a scholasticismus s ennek igen nevezetes munkásai működtek valamennyin.

Ám akármennyire is az egyház és a dogmatismus érdekeit szolgáló theologia volt az egész scholasticismus, ennél is csak bekövetkezett az az egyetemleges történeti igazság, hogy a tetőpontra emelkedést nem az azon való állandó vagy legalább is tartós megmaradás, hanem a mindjárt meginduló hanyatlás követi. Mikor Aquinoi Tamás (†1274) a scholasticismusként az egyház által ma is legelső helyen dicsőített munkása megalkotá a maga theologiai rendszerét, egyenesen ezzel magával, ennek az egészre kiható kiindulási pontjával és legfontosabb alapeszméjével megnyitotta a kaput a kételkedés előtt. A hittételeknek két csoportba: egyfelől a theologia naturalis (természeti), másfelől a theologia revelata (kijelentett) körébe való beosztása, a szellemi tornának ez az elsőrendű productiója már egy jókora lépés volt az eretnekségre vezető úton.

A következő lépést Skót Duns († 1308) tette meg, aki a theologia revelata, tehát az ésszel be nem bizonyítható, csupán isteni kijelentésen alapuló dogmák csoportjába jóval többet sorozott be, mint Aquinoi Tamás, kinél a theologia naturalis, vagyis az ésszel felfogható dogmák csoportja jelentékenyen bővebb, mint az ő elhalálózásakor még csak gyermekjátékainak élő Dunsnál. Azért még Duns sem tévedt eretnekségbe, — általában véve ez olyan kockázatos vállalkozás lett volna, melytől a velejáró beláthatatlan veszedelmek miatt a legtöbben visszariadtak, még olyanok is, akik máskülönben híresekké váltak volna talán kételkedéseikről, vagy eretnek nézeteikről.

Nem tévedt eretnokségbe tulajdonképpen még Occam Vilmos († 1347) sem, aki pedig már hivatalos kárhoztatásokon is átesett egy párszor. Az Ő nevéhez fűződik a hit és tudás éles elhatárolása s ezzel együtt a scholasticismusban egygyé olvadt theologia és philosophia dualismusa, úgyszintén annak kifejtése, hogy a hitet nem lehet az értelemről levezetni, hanem az tisztán az egyház tekintélyén alapul és pusztán ennek a tetszés-szerinti elhatározásából ered. Mindezekből a tételekből önként folyt a dogmáknak a bölcsészet útján sokszor messzemenő bírálat alá vétele, annak egyszersmindenkorra való fentartásával persze, hogy ez a bírálat az őket illető hitre egyáltalában nem terjed ki, minélfogva nem is veszélyezteti azt. Ugyanő volt a realismus egyeduralmának megtörője is, és ha ennek folytán lassanként újból a nominalismus terjedt el mindenfelé a scholasticismusban, ez szintén azt bizonyítja, hogy a lelkek minden módon és minden után menekülni vágytak a rajok kényszerített békóktól s világosság után áhítoztak az évezredek sötétségéből.

Valamennyire csökkentette az egyházi tanrendszer és az egyház tekintélyét a mysticismus is, mely bármennyire távol tartotta magát legfőbb képviselőiben bármely eretnokségtől, mindamellet az Istennel való személyes egyesülésre törekvés által háttérbe szorította egyfelől az üdvösség közvetítésére magát egyedül jogosító egyházat, másfelől az üdvösség megnyerésének emez által megszabott fő kellékét: az egyház parancsainak teljesítését.

2. Renaissance és humanismus.

A bölcsészetnek az egyház uralma alóli felszabadulása természetesen csak a kezdő lépést tette volt a theológiától való elkülönítésével, s egyelőre felette szűk körben érvényesülhetett. Nem csoda.

hiszen ekkor még a természettudományok is csupán az egyház által felállított keretek között műveitettek s a legkiválóbb természettudósok sokáig éppen theologusok közül kerültek ki. És hogy mennyire a dogmák uralkodtak az egész tudományos életen, már az maga is mutatja, hogy a kor leghevesebb szellemi tusai még csak nem is a régi dogmák egyikének vagy másikának igazsága felől folytak, hanem egy tervbe vett új dogma megállapításának helyessége felől: a szűz Mária szeplőtelen fogantatásáról szólóénak, melyet sokan tévesen a Jézus szűztől születése tanának gondolnak, ami pedig az egyháznak az evangéliumokból merített hitelvi megállapítása folytán vitán felül állott, hanem igenis ez a sokat vitatott tan amabból folytatlagosan kiokoskodva, már Máriának is szűztől születését tanítja.

Azonban ha egyszer megindult a felszabadulási folyamat, azután legfeljebb csak ideig-óráig lehetett hátráltatni. Évszázadokra kihatóiag erős lökést adott neki a humanizmus, mely a scholasticismust hanyatlása idején az emberi szellem feletti uralomban felváltotta. A történelemben rendszeresen ismétlődő hullámzatosság a mély pontból a legvérmesebbeknek is a reménye feletti magasságba juttatta az emberi szellemet ezzel az új iránynyal, mely karöltve és több tekintetben egygyólvadva az oly sok értelmű és tárgyú, oly sokfelé való működésű és hatású renaissance-szal, új életet igyekezett teremteni a nyugati keresztyénség részére. Midőn a scholasticizmus Aristotelesnek mind mélyebbre ható tanulmányozása fölé oly hatalmas épületet emelt, a klasszikus irodalomnak egyéb fenmaradt termékei iránt is érdeklődést keltett. A velők való megismerkedés egy egészen más, ismeretlen világot tárt az illetők elé, olyat, amely mindenkire nézve kellemesebbnek, az emberi méltósághoz illőbbnek tűnt

fel, mint a saját korukbeli. Az érdeklődés egyre melegebb, a megismerkedés egyre bensőbb és tágabb-körű lett, az elmúlt világ egyre vonzóbb alakot öltött, újból elővarázslására mind élénkebb vágy keletkezett. Ezzel szemben saját koruk hova-tovább ellenszenvesebbé vált ama műveltek előtt, kik ilyen-formán összehasonlíthatták ama rég elmúltak ember-voltának (humanitás) sokkal magasabb mértékével a magokét. Ennek újraélesztése, egy jobb, derültebb, kellemesebb új életnek a sínlődő emberiség javára előkészítése és előteremtése egy lelkes csoportnak, a kor valamennyi értelmesebb gondolkodójának minden felett való óhajává vált.

Valamit sikerült is elérniök, némi új életet teremtetek is, de egyelőre csak szűk körben: a műveltek között. Ennek az új életnek legfőbb és leg-áldásosabb jellemvonása az volt, hogy az egyház érdekei jócskán háttérbe szorultak mind a közélet, mind a szellemi élet terén, és előtérbe jutott amazokkal szemben mindenik téren a tekintélytői és hagyománytól független egyéniség érvényesülése való törekvés, az egyéniség jogának, az előhaladás eme legfőbb emeltyűjének és biztosítékának, az emberiség eme legnagyobb szerencsájének elsőrendű és óriási jelentőségű érdeke.

Így aztán a világ örömeiről való lemondás kezdett nem menni többé erény- és érdem-számba. Amit az élet nyújtott, azt, ha nem volt ártalmára magának az életnek, nem vonakodtak elfogadni. Az egyén vágyainak, tehetségeinek, törekvéseinek „szent” megőlése helyett az egyéni erő kifejtése, kiművelése, gyarapítása lett az egyesek emberi hivatása, s az egyetemes érdeket épenugy szolgáló célja. Az emberi élet az egyesre nézve hovatovább mindinkább abban az esetben nyert becset, ha mások jogainak sérelme nélkül ugyan, de a saját izlése és tetszése szerint rendezhette be valaki, nem

pedig az előírt és megunt schemák szerint, — az egész embervilágra nézve pedig az által nyert értéket, ha a lelki és testi szemeivel meglátottakat, a lelkében alakot öltött eszméket senki nem rejti gondosan véka alá, hanem közkinccsé iparkodik tenni, még ha az addigi világnézet megváltoztatásával jár is. És ezzel megindult az a folyamat, mely már nemcsak egyes országokat, hanem egyes egyéneket is szembeállított az egyháznak addig ellenmondás nélküli tiszteletben tartott követelményeivel. Az egyháznak magát mindenbe beleártani, mindent elnyelni, mindennek föléje kerekedni, egyszóval viláгурalomra igyekvő céljaival szemben ugyanis eleddig csak az államhatalom, az is csak némelyik mert szembeszállni. Azok az eretnekek, mind az elszigetelten harcolók, mind a csoportokba verődöttek, akik időnként ismét meg ismét sikra keltek az egyházi visszaélések, elfajulások és erkölcstelenségek ellen, végeredményben mind az egyház megjavítását tűzték ki céljukul, nem pedig az egyház hatalma alóli emancipációt, az egyház uralmától való függés megszüntetését, a lelkeknek, az intézményeknek, a tudományoknak, az emberi életnek stb. az egyház markából való kiszabadítását. Az emilyen cél, vagyis önkéntelenül és öntudatlanul is a felvilágosodás felé való törekvés egészen a humanizmus koráig — mint említém — csupán egyes államok, illetőleg uralkodók részéről nyilvánult ugyan meg, de az illető országok kebelében nem keveset ártott is az egyház tekintélyének. A nemzeti egyházak megalapítására, tehát a pápától való önállóságra törekvés, valamint a curialismus ellenében az episcopalismus elveinek széleskörű elterjedése és az egyháznak nemcsak in membris, hanem in capite is megjavítására célzó tusakodások aztán erősen kikezdték a pápa tekintélyét s vele együtt magát az egyházét is mindenhol.

Egyébként is számosan voltak az egész keresztény világban, akik titkolt ellenszenvvel szemlélték az egyház működését, mely mindenre inkább irányult, mint a jézusi vallás és jézusi erkölcs terjesztésére. A művelt osztályok tagjainak belsejükben ápolt eszmeköre és az egyház által körülhatárolt gondolatvilág között az egyházi élet visszasztatizóbb árnyoldalain túl is többé-kevésbé meglazult már különben is az összetartozóság. Midőn aztán az egyéniség joga az ilyen magvakból előbb a legmagasabb műveltségű éknél csirába szökkent, napvilágra kelt és fejlődésnek indult, lassanként mind többen siettek ápolására s mint közös kincsöket őrizgették és gyarapították.

Az egyéniség érvényesítése, az egyháztól való függetlenítése, az életnek egyéni szemmérték szerinti felfogása és méltánylása legelőször még a renaissance földelűlte előtt az irodalom terén mutatkozott. Ennek a nyilvánulása volt, hogy a latin nyelv kizárolagosságával szemben, különösen a XIII. századtól fogva tért hódított-a nemzeti nyelv, még pedig leginkább az irodalom legkedveltebb, legnépszerűbb ágában: a költészetben. Ezt aztán *legtöbbször nem* is a papság művelte már, mely addig monopolizálta volt az egész írói munkálkodást. Ennek a költészetnek tárgya és tartalma a világi elem kezében már tekintélyes tért engedett az egyházon kívüli anyagnak is. A hit és askesis ömlengő dicsőítése helyett sokszor lehetett már találkozni a papság és a pápaság éles bírálatával, sőt merész kigúnyolással is vagy pedig vallási közönyösséggel. Épen az irodalom művelői közül kerültek ki a renaissance első tipikus képviselői: egy Petrarca († 1374), a scholastismusnak, a babonáknak, a pápai udvar és a papság bűneinek heves ostromozója, és egy Boccaccio († 1375), akinek műve, ha bírt egyházi vonatkozással, az a papság erkölceinek pellengérré állítása volt

Az egyéniség joga azonban mégis legfényesebben érvényesült, — ha valamivel későbben is — a művészetek terén. A kizárólag az egyház szolgálatában álló festészet, plasztika és építészet más szempontokat is kezdett egymásután ismergetni, minden egyes művésznek a saját lelki világához képest. Az ókori művészettel való megismerkedés a való élet és a természet tanulmányozásához, ezeknek egyéni megfigyeléséhez és bennök is az egyéninek, a jellemzőnek megtalálásához vezeté a művészeket, és ha egy Leonardo da Vinci († 1519), az emberiség ez egyik legnagyobb disze a maga bármely hagyománytól és előítélettől függetlenített gondolkodásával a természetet többre becsülte a művészetnél, ezzel minden idők művészei számára utat mutatott. A művészi ihletést ezentúl nem az egyháztól, hanem a természettől nyerték, s a valószerűséget elébe helyezték a megállapodott sablonnak, még ha — mint e tájt még a legtöbben — meg is őrizték az egyházzal való külső összeköttetést és kidolgozott tárgyak többnyire egyházi jellegű volt is. Ezért mutatott oly bámulatos föllendülést a renaissance korának művészete a megelőző korokéhoz képest.

Hogy a tudományok föllendülésére minő befolyást gyakorolt a humanismus, arról képet nyújt már csak az egyetemeknek az ő munkássága következtében bekövetkezett átalakulása is. A középkori egyetemi rendszer teljesen megbukott, midőn a bölcsészeti tudományok a klasszikus latinnak, a görögnek, sőt a hébernek a philológiájával gazdagodtak s ebből természetesen a theologia is megfelelő anyagot nyert. A jogi karon a római jog bevonulása, az orvosi karon a tapasztalati-kísérleti módszer felkarolása mind egyidejűleg történt, még pedig kivétel nélkül a humanismus hatására.

A lelki életnek az egyháztól való függetlenítése Vallási téren különböző hatással járt az egyesek

lelki hajlandóságai és alakulatai szerint. Sokan az egyház gondolatvilágában maradvá abba a tévedésbe estek, hogy a vallást az egyházzal vagy legalább is az ez által megállapított hitrendszerrel azonosították, s midőn az egyháztól egész belső világukkal elszakadtak, a hitrendszert pedig szellemi színvonalukon már valami alantas dolognak tartották, magát a vallást is fölösleges, értéktelen sallangnak kezdték tekinteni. Mások, a tisztábban látók és különböztetők t. i., viszont nem öntötték ki a fürösztő vízzel együtt a gyermeket, s csupán addig mentek, hogy magának a vallásnak a terén is önállókká tették magokat az egyház irányában s az egyházéival szemben magok alkották meg vallási elveiket, némelyek a saját kutatásaik alapján megismert krisztusi elvekből, némelyek azonban a klaszikus irodalom hatása alatt pogány világnézettel és életírányral. A legtöbben nem is mentek tovább, a nyílt szakítástól óvatosan tartózkodtak. Voltak aztán olyanok is, akik tudományos képzettség és írói képesség birtokában nem nézték haszontalan időtöltésnek bírálat alá venni némely hittételeket vagy hagyományos nézeteket. Nagyban előkészítette ezt a theologia naturalisnak a theologia revelata rovására jóformán önálló művelése, sőt emennek majdnem amabba olvasztása (Sabundei Raimund), másoknál pedig mind szélesebb térre terjesztése, valamint a hit és tudás közti különbségtétel. Mindez azonban akár a scotisták korában, akár az Occam követőinél, sőt az occamismus reakciójának: egy a régi útra visszatérni igyekvő, de a schoiasticismustól a humánismushoz mégis egyik átmenetet képező iránynak a munkásai között is még jóformán csak arra való volt, hogy foglalkozást adjon az észnek, nehéz munkát róva rá. Amaz illető humanisták már arra használták fel eszköket, hogy sok minden iránt kifejezők és tudományosan megalapozzák kétségeiket.

Ilyenek voltak p. o. általában a német humanisták közül azok, akik azután a reformációhoz csatlakoztak. Tőlök eltérően nem épen hittételek ellen támadott jóval előbb az olasz Valla Lőrinc, aki mégis érzékeny oldalán kezdte ki az egyházi hagyományt, amennyiben a Donatio Constantíni történeti valóságát és némely apróbszerű hagyomány hitelességét épenúgy kétségbe vonta, mint az apostoli hitvalásnak az apostoloiktól való származását s a mellett a Vulgátát is szigorú bírálat alá vette.

Legmaradandóbb és legkiterjedtebb volt e tekintben a humanismus páratlan kiválóságu repraesentansának, Rotterdami Erasmus Dezsőnek a munkássága. A klasszikus görög és latin irodalmon át eljutva a görög és latin egyházi atyáknak, nemkülönben az újszövetség eredeti szövegének buvárlásához, ezekre támaszkodva túltette magát a scholastikának egész dogmatikai készletén és az egyháznak összes szenteskedő gyakorlatain, s a mindenféle pogány babonák által tulajdonképen való valójából kiforgatott korabeli egyházzal szemben nagyrabecsülte az ősi egyház tisztaságát. Vallási felfogása egészben véve egy egyetemes theismus volt erkölcsi szempontokkal; ennek tanítóját és példaadóját látta Jézusban, kinek hegyi beszéde és példázatai alkották szerinte a keresztyén vallás magvát. Állandóan hangsúlyozta ennélfogva az egyházi reformok szükségességét, nem mulasztván el éles gúnnyal illetni a papok és barátok korlátoltságát és erköcselenségét, a számtalan egyházi babonát, a szentek tiszteletét és a scholasticismust. Ő adott először kifejezést annak a kíváncságnak, hogy az újszövetség megfelelő fordításokban mindenkinek hozzáférhetővé tétessék, még pedig az egyéni tanulmányozás és meggyőződés érdekében. A bibliai kritika, a dogmatikus célú exegesisnek a philologiai jellegével felváltása, a dogmák és szentségek tudományos bírálat

alá vétele mind rá vezethető vissza. Tőle ered az egyéniség elvéből egyébiránt önként folyó türelmes-ség elve is, melyre ennek későbbi követelői úgyszólván nemzedékről nemzedékre átörökölve mind tőle kapták az impulsust, közvetve avagy közvetlenül.

Hogy már életében kárhoztatta némely állításait a párisi Sorbonne, — hogy az általa keményen elítélt Vulgatát kanonikus tekintélyre emelte s az általa elvetett hagyományt a szentírással egyenlőrangúnak jelentette ki a tridenti zsinat — hogy összes munkáit rendszeres üldözés és pusztítás tárgyává tették a jezsuiták és hogy a javarészben általa tört úton elinduló reformáció előtt is elvesztette népszerűségét, ez mind nem semmisíthette meg azokat a még eddig felül nem múlt érdemeket, melyeket a felvilágosodás érdekében épen a lelkeknek az egyház jármáoó! való felszabadítása körül egész halommal szerzett.

Ebben a tekintetben nagy szerencse volt az, hogy a könyvnyomtatás feltalálása megelőzte a humanizmusnak Erasmusnál bekövetkezett tetőpontra jutását, minélfogva ennek művei már közkézen forogtak a tudósok között, amikor megkezdtek ellenük a pusztítás munkáját. Mire pedig arra a gondolatra rájöttek a hatalmasok, hogy censurát léptessenek életbe a nekik kellemetlen szellemi termékek megjelenésének megakadályozására: addig már újabb és újabb kiadásokat értek mind az Erasmus művei, mind pedig azok, amelyek a tudomány mezején általa előkészített új egyházi szakadásnak az eszméit terjesztették világszerte.

3. A reformáció és az újraéledt scholasticismus.

Az új egyházi szakadásnak, t. i. a reformációnak a nagy közönség körében való elterjedését megkönnyítette egy kevéssel előbb történt, minden

tekintetben nagyfontosságú esemény. Ez Amerika felfedezése volt, mi újabb alkalmat szolgáltatott annak tapasztalására, amiről már a szentföldre vezetett keresztes hadjáratok is bőséges tanúságot tettek, hogy t. i. nem kizárólag a keresztyén vallás az, mely olyan hatást gyakorol híveire, hogy érdemesnek tartják állhatatosan ragaszkodni hozzá s nemcsak a megnyugvást és földi boldogságukat találják meg benne, hanem túlvilági üdvösségöket is tőle várják. Ez meglehetősen ártalmára vált az „egyedül üdvözítő“ jelző hitelének s mikor az emberek legnagyobb része azt látta, hogy ez az „egyedül üdvözítő“ egyház minden jót a túlvilág számlájára utalt át, a jelenvaló életben pedig még a kínálkozó örömöktől és a meglevő előnyöktől is megfosztani igyekszik őket részint senkinek, részint egyes osztályoknak, kivált a papoknak a hasznára, bizony megrendült bennök az u. n. „hithűségnek“ egyházi körökben mindig annyira magasztalt erénye.

Így érkezett el a reformáció számára az „időnek teljessége“. Az emberiség tökéletesen elő volt már készítve befogadására, szinte óhajtván várta már a nyomasztó, tikkasztó légkörben a vihar kirobbanását. A közvélemény úgyszólván régóta sürgette az egyház javítását „in capite et membris“. Csak egy erős, a következményektől sem logikailag, sem physikailag vissza nem rettenő egyéniség kellett hozzá, aki mindent kockára téve, cserben ne hagyja — mint annyi más — az elégtelenek és botránkozók rengeteg tömegét. Meg aztán kellett hozzá egy Bölcs Frigyes is, aki nélkül alkalmasint az új mozgalom is a Huszénak a sorsára jutott volna. Luther Márton volt ez a várva várt, ez a régóta szükségessé vált erős egyéniség. Ő ugyan szintén azok közé tartozott, kik nem arra törekedtek, hogy szabadabbá tegyék magokat és szabadabbá tegyenek másokat az egyházzal szemben, hanem csupán arra,

hogy megjavítsák az egyházat. De ezen a bármily tágnak látszó, mégis szűkös határon belül egyelőre áldásosnak indult tevékenységet fejtett ki, amennyiben az egyéniség elvének volt bátor harcosa, minthogy a lelkiismeretszabadságot védelmezte az egyház és a pápa tekintélyével szemben, az egyéni hitet az egyház hitével szemben.

Ebben az irányban indult útnak az egész reformáció, ebben a szellemben kezdte meg munkáját a protestantismus. Ennek értelmében fejtette ki Luther 1520-ban, hogy a keresztyén a hit dolgában a maga ura, ennek értelmében követelték azt és fáradoztak azon, hogy a nép nyelvére fordítva adják kezébe mindenkinek a szentírást, ennek értelmében állott meg meggyőződése mellett híven és szilárdan a worms-i 1521.-iki birodalmi gyűlésen, — ennek értelmében protestáltak a reformpárti rendek az 1529.-iki speieri birodalmi gyűlés végzése ellen, épen a lelkiismeret szabadságára való hivatkozással. A reformáció is, Luther is mindezekben hű maradt az egyéniség jogához, jóllehet Luther már tett olyan nyilatkozatokat, melyek arra mutattak, hogy míg követeli ezt magának, addig viszont nem hajlandó megadni másoknak. Vége is szakadt egészen a német reformáció műve meg az egyéniség elve közötti összefüggésnek, mihelyt megkezdődött a hivatalos és testületi hitvallások készítése.

Ettől fogva már élesen előtérbe lépett az a különben elejétől meglevő kiindulási pont, mely szerint a biblia és kizárólag a biblia (tehát nem az egyházi tekintély, de nem is az egyéni felfogás) a keresztyének *vallásának*, azaz az ezzel rendszeresen összetévesztett, jogosulatlanul és a Jézus ellenére helyébe csúsztatott *hitnek* egyetlen forrása. Természetesen a bibliai kritika még csak csirájában levén, a bibliai elbeszélések eredeti alakjokban voltak vendők. A biblia egyéni magyarázata még lehetséges

lett volna ugyan és elvileg némi mértékben fenn is volt tartva az arra való jogosultság, csak hogy az új szervezkedésű egyház hivatalosan elfogadott tana eredeti rendeltetése ellenére örök érvénnyel kötelezővé tétetvén az egyháztagokra nézve, a hivatalos egyházon belül nem nyílt alkalom és mód a jogosultság eltérő felhasználására.

A másképpen gondolkozók részint egyes apróbb felekezetek körében, részint üldözött elszigeteltségben, főleg pedig, egy ideig legalább, a helvét reformáció kebelében gyakorolták az egyéniség eme jogát. Az utóbbiban is csak egy ideig, addig, míg a Zwingli Ulrik († 1531) szabadelvűségtől áthatott, de azért egyszer-másszor, ha ritkán is szintén kisiklott szelleme uralkodott. Megmerevedett tanok feltétlen uralma állott be azonban itt is a Calvinus János († 1564) rendszerének humanista sziklákon kezdett, de azután a scholasticismus vályogjából felépített épületével. Annyira megmerevedett tanoké, amelyekkel még a lutheri egyházéi is csak attól fogva versenyezhettek, amikor a Formula Concordiae minden jobb- és baloldali kilengésnek véget vetett.

El is halványult ezeknél egészen az a szép elv, mely oly vonzónak tünteti fel a reformáció kezdőkorát még messze távolból is, az a különbségtétel t. i. a látható és láthatatlan egyház között, melynél fogva sem nem a külsőségekben fitogtatott vagy a világ előtt hangoztatott hit, sem nem az egyik vagy másik egyházhoz való tartozás szerzi meg az Isten országának tagságát, hanem az ember egész lelki világát átható és egész élete folytatásával megpecsételt, Istennek tetsző érzület, mely Zwinglinél még csak ahhoz sem volt kötve, hogy valaki keresztyén legyen.

Sőt az egyéniség érvényesülése egy tekintetben még hátrányosabb helyzetbe jutott a protestáns egyházakban, mint a katolikusban. Míg ugyanis a katho-

likus a hiten kívül a jócselekedetektől is függővé tette az üdvösség megnyerését, amelyeknek elvégzése természetesen egyénenként különféle módon volt gondolható, valamint egyénenként volt ellenőrizendő is: addig a protestáns egyházak a jócselekedeteket erősen háttérbe szorították, midőn kizárólag a hitnél, vagyis az egyház által megállapított tanrendszer elhívésénél hagyták meg ezt az üdvözítő képességet, s hosszas tanviták után is (melyek folyamán Amsdorf éppen károsaknak nyilvánítá a jócselekedeteket az üdvösségre) csak annyi engedményt tettek, hogy hiszen az igaz hitből úgy is önként következnek a jócselekedetek.

A Formula Concordiae merevségére még némileg enyhítő körülményül szolgált az a helyzet, mely a tridenti zsinat (1545—7, 1551 — 2, 1562—3.) után a katholicismus részére a lehető legreactionosabb szellemben és alakban megalkotott hitrendszer kötelezővé tétele által állott elő. Azonban Calvinus már ezt megelőzőleg sem tűrte el és nézte el az egyéniségnek legparányibb megnyilvánulását sem, még pedig akkor még egyedül önmaga által törvénnyé és dogmává emelt egyéni felfogásának az előnyére. Hiszen még abban is eltávolodott Zwinglitől, hogy míg emez az egyháznak az állam alá rendeltségét hangoztatta, addig ő már az egyház számára teljes függetlenséget követelt, elgondolhatólag tisztán-pusztán a saját egyháza számára. Hozzájárult mindehhez az az ő korabeli, teljesen inquisitio-szerű genevai berendezkedés, mely sem az eretnekek, sem a boszorkányok elleni szigorú eljárás szempontjából egy cseppet sem állott hátrább az eredetijénél.

Egyébiránt a reformációnak mindhárom főtypusa: az említett kettőn, a németen és helvétén kívül az angol is, valamennyi egyiránt fentartotta a többi egyházakhoz tartozók kegyetlen üldözésének és elnyomásának a papismustól átvett rendszerét, égé-

szén a vérontásig és kivégzéseig élmenően. így aztán a reformációnak, mely már eredetében is bírt bizonyos reakciós jelleggel, t. i. abban a részben, hogy a szellemi, sőt anyagi életnek is minden ágát felölelő, az emberiség egyetemes nagy céljait munkáló humanismus és renaissance egyetemes érdekű, az egyháztól függetlenített törekvéseiről elterelte a közfigyelmet kizárólag az egyháznak és a hitelveknek, szertartásoknak javítását célzó mozgalomra, egyáltalában nem lett egyéb eredménye szellemi téren, mint az, hogy a reformátorok többször kijelentett elve és iránya ellenére az epigonok kezében újraélessze a scholasticismust, vagyis a theológiának és philosophiának azt az összekeveredését, minek egyedüli célja az egyházi tannak mindenáron való igazolása, és mikor még vallási téren is csupán annyi eredménnyel járt, hogy itt-ott némely hittételek elvettettek, de viszont vagy olyan lépett némelyiknek a helyébe, mely épen annyira hadilábon állott a természeti lehetőséggel, vagy egyenesen olyan jutott előtérbe, mely — miként a hit egyedül üdvözítő voltának declarálásával — mint mondtam — a jócselekedeteknek az üdvösség megnyerését szolgáló eszközök közül való kihagyása, nemkülönben a prae-destinatio — niég kevésbbé elégíthette ki a Jézus igazi vallása és az igaz istenismeret felé törekvő lelkeket: a reformáció szervezett egyházai a magok lényegi mivoltukban nem tekinthetők egyébnek, mint egy deuterokatholicismus egymással is súrlódó kiágazásainak és végképen nem tarthatnak igényt díszhelyre a felvilágosodás történetében.

Egyszerűen hasonlóképen egy-egy hatalmi érdekszövetkezetté vált mindegyik, mely nemhogy a felvilágosodás felé tört volna, de ugyancsak elsajátított tekintély-elvével és dogmatismusával még akkor is a maradiság érdekeit szolgálta volna, ha a hivataltól való eltérést, sőt még az egyházi

hatalmasságok más téren megnyilvánuló állásfoglalásától valót is nem nyomta volna el rendszeresen, számtalanszor tapodva e közben lábbal jogot, törvényt, igazságot, tehát az erkölcsi lazaság, sőt erkölcsitelenség tünetei között ujitva fel ismét, meg ismét egy újabb reformáció vágyát.

A maradiság iránti előszeretete legjellemzőbben a naptár-kérdésben nyilvánult meg. Midőn XIII. Gergely pápa 1582-ben meghajolván a tudomány és a tapasztalat bizonyosságai előtt, javított naptárt léptetett életbe, a protestánsoknál süket fülekre talált minden érvelés. Makacsul ellenszegültek elfogadásának, még pedig oly huzamosan, hogy Németalföld, Németország és Dánia egész 1700-ig, Anglia 1752-ig, Svédország 1753-ig, Svájcnak egy pár kantonja 1798-ig vonakodott az időszámítás alapjává tenni, mind csupa felekezeti elfogultságból. És hogy a felvilágosodás igazi lényege felé, vagyis a hivatalos egyház bilincseitől való szabadulás felé mennyire nem vitte közelebb a reformáció a keresztyén világot, annál kevésbbé az egész emberiséget, bizonyítja az, hogy amit Luther (és utána több más is) úgyis szólva egyetlenegy gyakorlati irányú ilyen eszmeként pengetett, t. i. a házasságnak polgári szerződészerű természetét, azt sem sikerült az életbe átvinni felettébb sokáig s akkor sem egyházi hatásra.

Imigyen minden oldalról reakciók irányba terelődött az egész szellemi élet. Az elhanyagoltnak és elmulónak látszó, de tényleg csak hamu alatt lapangó humanizmus helyett új fényt, új világosságot nem tudott termelni a reformáció.

Nem is derengett egyelőre sehol ilyen. Vaksötétség uralkodott a lelkeken. A scholasticizmus kioltotta még az itt-ott felcsillanni igyekvő sugarakat is.

Az ekként újból uralomhoz jutott scholasticizmust a katolikus egyházban az ellenreformáció tipikus szerzete: a jezsuita-rend művelte leginkább és pedig

a helyezethez képest egyideig főként polemikus irányban, később pedig a casuistikus erkölcsan szempontjából, különleges sikereket érve el minden igazi erkölcsiséget és becsületességet megcsúfoló elméleteikkel és fejtegetéseikkel. A protestáns egyházban a szellemi megkötöttség viszont azzal az eredményel járt, hogy a felekezeti tantételek igazolásának kísérletein s e közben a bibliának is a dogmák rá-májára való ráeröltetésén, meg az itt is épen olyan gyakori polemikus fejtegetéseken kívül érdemesebb kérdések hiányában, a veszedelmes tárgyakat megszűröl elkerülni törekedvén, olyanokat voltak kénytelenek tollúk hegyére venni, mint p. o. hogy a világosság anyag-e vagy csupán szín, — voltak-e felhők a teremtés második napján, és hogy vannak-e az ég felett vizek? A legfontosabb kérdés pedig, melyről a lutheránus egyházban egy nagy ellentétet szülő vita dúlt, az volt, hogy Jézus emberkorában kiüresítette-e avagy elrejtette-e isteni természetét? Ugyanígy a calvinusi elvűek között sok eszmecsere után is függőben maradt az a kérdés (egyik részről Calvinusszal ellentétben), ha vájjon öröktől fogva vagy csak az első emberpár bűnesete után rendelkezett-e Isten minden egyes emberre nézve az iránt, hogy örök üdvösségre vagy örök kárhozatra jusson.

4. Antischolasticismus az egyházakon kívül.

Már a humanismusnak minden fejlődést az egyéniségre alapító álláspontjából, azután meg a reformációnak a lelkiismereti szabadság iránt eleinte támasztott követelményéből önként következett nemcsak a különböző vallások szabadsága, hanem az egyéni vallási felfogások jogosultsága is. Persze midőn a reformáció más útra tért, a köztudatból idővel kiveszett az utóbbira való vágyakozás.

Csak akkor ébredt fel aztán sokak lelkében, mikor a református egyházban nagynehezen kitörésre jutott az a lényegbeli ellentét, melynél fogva találkoztak kebelében olyanok, akik a Calvinus tekintélyére sem voltak hajlandók elhinni sem egyik, sem másik szóbanforgó, már említett határidő szerinti praedestinációt. Ez aztán az illetőknek nemcsak általános üldözésére, némelyikök kivégzésére, hanem ezenkívül az egyházból való kizárásukra vezetett. . . egészen a katolikus egyház mintájára. A theologiai gondolkozás egyéni szabadságára azonban ez rendkívül jótékony hatásúvá vált, mivel az ekként önállóan szervezkedni kényszerült remonstráns egyház szervezett egyház létére is talizmánként őrizte azt nemzedékeken keresztül mindaddig, ameddig egyetemes érdeké nem lett, de persze akkor is az illető hivatalos egyházak ellenére. Részt vett az egyéniség elvéért, a subjectiv vallási meggyőződés jogáért folytatott eme küzdelemben a remonstránsokat megelőzve az a francia Bodin János († 1596), aki az államot souverainnek, souverainitását pedig demokrácián alapulónak kívánta, — aki az összes positiv vallások közös kiindulási pontjává egy természetes vallást tett, ilyenül pedig a zsidóság tizparancsát tartotta, — és aki e positiv vallások tételeinek illetékes megbírálójaül az értelmet fogadál, de mint kivétel nélkül csupán relatíve igazakat, mindnyájukat teljes türelmességben óhajtotta részessíttetni, a rólok szóló nézetekkel együtt, — nemkülönben az a holland Coornheert Dirck († 1590), aki nem színt meg elitélő véleményét hangoztatni az eretnek-üldözésekről és a hit kérdéseiben való erőszakról, — aki a református hitvallások némely tételei, p. o. a praedestinatio ellen gyakran kikelt, — és aki a Jézus tanítására vitte vissza az összes keresztény vallásokat, szoros különbséget tevén a biblia Krisztusa és a dogma Krisztusa között. És

részt vett az angol independentismus néhány üldözött előharcosán és az antitrinitarismus egy pár jelentékenyebb képviselőjén (Servet Mihály, Dávid Ferenp) kívül néhány úgynevezett spiritualista szekta és egyén is, amelyek és akik különben épen mély-séges vallásosságukról ismeretesek.

Az antitrinitarismus befolyása alatt jöttek létre az erdélyi országgyűlés 1568.-iki és 1571.-iki ama törvényei, melyekkel kimondatott, hogy „az prédikátorok az evangéliumot prédikálják, hirdessék, kiki az ő értelme szerint“, illetőleg hogy „az confessioért senki meg ne bántassék, se prédikátor, se hallgatók“, Ilyen, abban az időben páratlanul álló, általános vallásszabadságért harcolt volna — ha lett volna terök hozzá — bizonyára Franck Sebestyén, Schwenkfeld Gáspár s többé-kevésbbé a többi spiritualista is, mint mindannyi az egyéniség jogának sürgetője és aki mysticismusa dacára mind közelebb állott a modern szellemhez a reformátorok bármelyikénél.

Az ők spiritualista-mystikus szellemök felélesztése és következetes kifejlesztése történt meg a 17. században, midőn a magokat „baráti társaság“-nak nevező quakerek felekezete sok szenvedés árán megalakult. A hivatalos hitvallás készítésének megelőzése, a másképen vélekedők iránti türelmesség, a szertartásokkal és hittételekkel szemben való közönység csak gyűlöletet keltett ellenök a többi egyházaknál, ellenben a Jézus vallása és az újkornak ezzel annyira megegyező szelleme sokat köszönhet e felekezet minden egyes tagjának, legkivált pedig némely vezető emberének, élükön az egyetemes jelentőséggel bíró Penn Vilmosnak († 1718).

Eszakamerikában ugyanis ő volt a legközelebbi és legnevezetesebb követője az először Williams Roger által hangoztatott nagyelvnek, melynek „szabad egyház szabad államban“ a követelménye és törekvése. Miként Williams a puritanus „zarándok-atyák“ általa

valódi calvinusi rideg türelmetlenség alapján szervezett új államoktól eltérőleg 1636-ban a teljes vallásszabadság államát alapította meg a kis Rhode-Islandban: épenúgy Penn Vilmos szintén az összes keresztyén egyházak részére biztosította a tökéletes szabadságot az általa 1682-ben alapított, sokkal jelentékenyebb Pennsylvániában és amellet igaz emberszeretet vezette az indiánokkal szemben való bánásmódjában s már a rabszolgaság ellen is küzdelmet folytatott.

Messze maradt ettől az állapottól Európa, ahol a felekezetek közti gyűlölködés eme kiaszikus korában az is szép eredmény volt, hogy viszonylagos vallásszabadság élvezetébe jutottak némelyik országnak nem az uralkodó egyházhoz tartozó polgárai. A legtöbb érdemet az ilyen engedménynek részint megadásával, részint ápolásával természetesen az olyan uralkodók szereztek, akik felekezeti türelmes-ségökről egyénileg is emlékeztetsek. így Bethlen Gábor, Erdély fejedelme († 1629), Frigyes Henrik, Németalföld helytartója († 1647), Károly Lajos pfalzi választófejedelem († 1682), aki még Spinozát is megmerte hívni professzornak a heidelbergi egyetemre, és Frigyes Vilmos, Brandenburg „nagy“ választófejedelem († 1688). Midőn az ők ily irányú intézkedéseiknél még később is Franciaországban (1685) és Magyarországon (1688) a protestáns egyházak mindegyike, Angliában viszont (1689) a katolikus és socinianus egyház törvényen és jogn kívül helyeztetett, ez utóbbi egy olyan törvénnyel, mely megcsúfolja „türelmességi-akta“ nevét, amelyen t. i. szerepel a történelemben; holott csak néhány kiválgatotott felekezetnek biztosít eltűretést, de az állami egyházon kívül még ezeknek sem minden polgárjogot s többet igazán nem lehetett volna tőlök várni és kívánni, kívált pedig azt nem, hogy az egyes egyházakon belüli egyéni hitre is kiterjesszék a szabadságot.

Ez csak akkor fejlődhetett ellenállhatatlan szükségessé, mikor egyéb okok és körülmények szintén felébresztőleg hatottak rá. Ezek a tudományok fejlődésével következtek el. Az első lökést a természettudomány haladása adja hozzá, ahol is első sorban a renaissance csodálatosan sokoldalú, e téren is kimagasló vezéralakjának, a már emiitett Leonardo da Vincinek új elméletei emelendők ki. Megelőzte egyebek közt Verulami Bacon Ferencet († 1626) a természettudománynak az empirizmus alapjára fektetésében, és megelőzte Copernicus Miklóst († 1543) a geocentrikus világfelfogás feladásában. Két olyan forradalmi elmélet, mely az elhanyagolt természettudományt egy csapással átalakítani és föllendíteni volt képes és hivatott. Az előbbi a dogmatizmus-szal összeférhetetlen, az utóbbi már bizonyos dogmákkai is, amaz tehát csak következményeiben vagyis közvetve dolgozott az egyházi tanrendszer aláadásán, míg emez közvetlenül ellentétbe került, annak nem egy örök igazságul szereplő s általa most alapjában megrendített megállapításával. Annnyira a geocentrikus világfelfogásra volt berendezkedve az összes hivatalos egyházak tanfogalma, hogy Copernicusnak a halála után még száztizenhárom év múlva is hypothesisnek emlegette heliocentrikus elméletét egy református szerző műve és ugyanez időtájban mind a református, mind a lutheránus theologusok közül épen a legtekintélyesebb, mindkettő egyiránt védelmére kelt a geocentrikus világfelfogás helyességének.

Nem lehet hát megütközni rajta, ha a katolikus egyház még azelőtt az inquisitio elé állítá Galilei Galileot († 1642) s erőszakkal kényszerítette a föld keringéséről szóló tanának ünnepélyes visszavonására. Galileinek és ifjabb kortársának, Cartesius (Descartes) Renének († 1650) a nevéhez fűződik különben a különösen Bacon óta empiristikus alapra

helyezkedett természettudománynak ez alapon tovább fejlesztése és a matematikának reá és benne való alkalmazása folytán még magasabb színvonalra emelése is. Nemlegesen együtt járt ez a másik oldalon azzal, hogy az Aristoteles physikája pedig minden tekintélyét elvesztette véglegesen.

A természettudománynak ilyen haladása maga után vonta a régi világkép szétrombolását. A mennyország, a föld és a pokol egymáshoz való hármass viszonyának, egymás felett és alatt való létezésének képzetei, a szellemeknek, kísérteteknek, boszorkányoknak, valamint az ördögnek a hite, úgyszintén a babonák mind kiveszni indultak, de magától érthetőleg csupán azoknak a gondolatvilágában, akik le tudták vetkezni az egyházak által lelkökre aggatott ócska köntöst. Míg a XVII. század közepe táján nem egyedül egy magyar katolikus püspök tollát foglalkoztatta egészen komoly formában egy a purgatoriumból Pozsonyba feljárogató kísértet, hanem rajta kívül egy magyarországi lutheránus püspökét, valamint egy híres holland református theológusét is: addig ugyanazon század vége felé már Bekker Boldizsár holland református lelkész több művében, de kivált a több nyelvre lefordított „Betoverde wereld“-ben ostrom alá vette a kísértetekben, boszorkányokban, de egyúttal az angyalokban és ördögökben való hitet is, úgyszintén a divatos babonákat, jóslásokat, bűvöléseket. Igaz, hogy hivatalát vesztette érte, de ezen nincs mit csodálkozni, midőn az egyház aegise alatt katolikusok és protestánsok között egyiránt akadtak még a XIX. század második felében is nagytekintélyű papi férfiak, akik nagy képpel tárgyaltak az ördöggel való cimborálásról és a boszorkányokról, sőt az iskolai hittantánítás ma is eredeti alakjában hirdeti az egyház daemonológiáját, néhol még a legfelsőbb fokon is, éppen a főbb felekezeteknél, minden különbség nélkül.

Az igazi tudományos világ azonban mára XVII. század óta elveszítette lassanként mindezekben való hitét, aminek kétségtelen bizonyága, hogy a történetírás szintén mellőzni kezdte a daemonologia körébe tartozó mozzanatoknak is, a csodáknak is az eseményekben való szerepeltetését. Ez maga után vonta a kútfőknek először csak ebből a szempontból, azután pedig másképen való megbírálását is. Majd a természeti jelenségek oki összefüggésének mintájára megkezdték a történeti eseményekben is az ok és okozat viszonyának kutatását, elsősorban a lélektani folyamatok és fejlemények feltüntetésének eleinte csak tapogatózó, de mindjobban sikerült kísérleteivel. Ugyanekkor s ugyanezzel kezdődött az összes történeti mozzanatoknak és alakulatoknak a nem abszolút, hanem relatív voltáról való tudat is, ami magával hozta később az idegen vallásalakokról való ismeretek gyarapodásával együtt a keresztyénségre nézve is ez elv alkalmazását, főleg annak egyházi alakjait illetőleg. És végül az egyetemes történelemnek felosztásában is megszűntek ragaszkodni az ószövetségi alapon nyugvó négy világbirodalom korszakaihoz, és — ami még fontosabb — az egyházi ideológiából való kimeneküléssel az egyház szempontjából közönyös ókorra, középkorra és újkorra való felosztással cserélték fel. Egy szóval a történetírás mindjárt igyekezett alkalmazkodni a tudományos színvonal követelményeihez s egyúttal annak is tudatára kezdett ébredni, hogy az egyház nem hivatott megszabni a multak eseményeiről való igazmondás módját, sem semminemű jogcíme nincs megkívánni a szemünkkel látottaknak ferde beállításban vagy hamis színben való feltüntetését.

Ezzel kapcsolatban át kellett alakulnia az államról, ennek lényegéről és hivatásáról szóló tannak. Ki kellett vesznie a köztudatból a scholasticismus

által hirdetett amaz államtannak, mely az államot az egyház érdekeinek szolgálatára rendelt s más-képen megállani és boldogulni sem tudó intézmény-nek iparkodott feltüntetni. Egységes felfogást posi-tív irányban egyelőre természetszerűleg nem lehetett várni, elég volt még jó ideig a negatív, t. i. az egy-házi szemponttal és érdekekkel szemben közönyössé váló, majd határozottan ellene állást foglaló felfogás, általánosságban azonban az egyébként részleteik-ben nagyon eltérő felfogások abban mégis meg-egyeztek, hogy az állam a nép és az államfő közötti viszonynak a kifejezője, szabályozója és továbbfej-lesztője, nem pedig isteni szerzés. Minthogy ebből következőleg az államfőt nem terheli felelősség alattvalói lelkiüdvéért, hanem annál inkább a földi nyugalmaért és jólétéért, önként következett azután előbb az összes felekezetek iránti türelmességnek, majd pedig az egyes felekezetek körén belüli egyéni vélekedés szabadságának az elve. Ezek az új el-méletek a Bodin, Grotius, Hobbes stb. neveihez fűződnek, akik más vonatkozásokban is közremű-ködtek a felvilágosodás előkészítésében, jeléül annak, hogy az egyháztól való függetlenség minden téren biztosítja a haladás párhuzamosságát.

Ennek megismerésére már a bölcsészet haladása is befolyást gyakorolt. Amit ugyanis az új természet-tudomány, elsősorban a babonákra nézve elvégzett, ugyanahhoz hozzákezdett a dogmák terén a scho-lasticismus bilincseitől felszabadult bölcsészet. Ennek úttörője Ramus (De la Ramée) Péter († 1572), a Bertalan-éj egyik áldozata volt, aki a bölcsészetet egyfelől szabadabbá iparkodott tenni a theologia ural-mától, másfelől megpróbálta kimenteni az aristo-telesi kategóriák, terminusok, syllogismusok stb. áradatából. Az Aristoteles tekintélyével szemben valóságos hadüzenet-számba ment, hogy az összes akkori iskolai tárgyakra kiterjedőleg új tanköny-

veket készített az addig uralkodónál sokkal egyszerűbb és érthetőbb módszerrel.

Szintén Aristotelesnek és a vele összenőtt scholasticismusnak a tekintélye ellen támadt Bruno Giordano († 1600), az inquisitio egyik áldozata, egyébképen is, de a többek között azzal is, hogy egész bölcsészete a világegyetem végtelenségének gondolatából indult ki s eszerint homlokegyenest ellentétben állott a nemcsak Ptolemaeusnak, hanem Aristotelesnek is a nevéhez fűződő geocentrikus világfelfogással, mely a világ végességét tanítá. Az Istent, mindenben a mindenhatóságában látó, őt világiélekek tekintő Bruno az összes pozitív vallásalakokat éles bírálat alá vette s velők szemben az értelmet s az ebből mindentől függetlenül származott gondolatokat magasztalta.

A következő lépést a tekintélyi elvnek s azután az egyházi tanrendszernek a gondolkozó elmékben való aláásására a már emiitett Cartesius (Descartes) René tette meg ezen a téren, noha ő maga tartózkodott attól, hogy a hittételeket tárgyalás alá vegye. A „cogito, ergo sum“ elvnek felállítója és hangoztatója bármivel szemben, tehát a tekintélyen és hagyományon nyugvó állításokkal szemben is jogosnak nyilvánítván a kételkedést, ezzel utat nyitott ahhoz a szellemi foglalkozáshoz, melynek során a már teljesen autonóm bölcsészetben alkalmilag a dogmák egyikével vagy másikkal szemben is megnyilatkozik a kételkedés bármely formája, egészen a tagadásig. A scholasticismus e rá nézve oly veszedelmes bölcsészeti irány ellenében hiába indította a legélesebb harcot, mindenfelé elterjedt az hamarosan, habár hívei is meglehetősen óvakodtak a hittételekre vonatkozólag érvényre juttatni alapelvét.

Hobbes Tamás († 1679) azonban sensualismusával már odáig ment általában a dogmák értékelésében, hogy a babonák édes testvéreinek jelentette ki őket

s csupán azt a különbséget találta közöttük, hogy a dogmák hivatalosan elő vannak írva, míg a babonák nincsenek hivatalosan megállapítva. Az ő szigorúan deductív módszere abban az eszméjében tetőződött, melynél fogva az államnak teljesen szabaddá kell lennie az egyháztól. Ezt az államot azonban már nem az egyéniség alapján álló demokratia útján tartá kormányzandónak, hanem absolutistikus hatalommal.

Spinoza Baruch († 1677) aztán a végső lökést adta meg az egyéni vélemény jogosultsága iránti követelés széles körökre kiterjedésének, nemcsak a bölcsészet, hanem a hitvallás terén is. A gondolat és szólás szabadságának hatalmas apologetája nemcsak a hittételekkel, hanem a bibliával szemben is reclamálta az értelem jogát, s egyszersmind a bölcsészet és theologia külön utakra terelésének szintén szószólója volt. Minthogy a determinismusként az akarat szabadságával szemben ez az egyik legelső és legfőbb képviselője vallási nézeteinek, így pantheismusának is leplezetlenül kifejezést adott, ő sem kerülhette el egyháza részéről az üldözést, épen mintha keresztyén lett volna. A zsidó egyház ugyanis végre épenugy kizárta kebeléből, mint néhány évtizeddel azelőtt hasonlóképen hitelvei miatt Acosta Urielt.

Spinozánál kisebb jelentőségű, de közvetlen hatásainál fogva szintén nevezetes úttörője volt a szellemi haladásnak Locke János († 1704), aki ugyan fentartotta a dogmák és csodák hitét meg az ihletés és kijelentés tanát, de a vallás elméletéről táplált határozottan rationalista felfogásával, tapasztalati alapra helyezkedő bölcsészetével, a keresztyénségen kívüli vallásalakok relatív igazságának elismerésével s az összes protestáns felekezetek, mint a keresztyénség lényeges tartalmának bírlalói részére türelmesség követelésével, különösen pedig azzal, hogy

a keresztyén vallás magvának az evangéliumoktól hirdetett erkölctant és a Jézus messiásságáról, az Isten országáról, a bűnbánatról és hitről bennök foglalt tanításokat tartotta: sokszorosán ellentétbe került a hivatalos egyházi felfogással.

5. Antischolasticismus az egyházakon belül.

A természettudománynak és bölcsészetnek a theologia gyámkodása és befolyása alóli kiszabadulása, valamint a scholasticismus ellen fordulása után meglepő, de mégis természetesnek tekinthető gyorsasággal indult hanyatlásnak a theologia tekintélye a tudományok társaságában. Közreműködött erre az is, hogy az 1657-től fogva több helyen keletkezett tudományos akadémiák a legkevésbé is épen a theológiának, hanem igenis más tudományoknak, még pedig semmiképen sem scholastikus szellemben való művelését tűzték ki céljukul. Hogy elsőszógra az onnan leszorult theologia helyett nem a bölcsészet, hanem a természettudomány került, az egyszerűen onnan származott, hogy az előbbi, t. i. a bölcsészet nem egyetemlegesen és örökre rázta le az egyház hatalmát, hanem egyes művelőinek személyében igen gyakran vissza-visszatéretegetett annak szolgálatába, míg ellenben a természettudomány ezentúl állandóan a saját útján járt és egyszersmindenkorra szakított a theológiával, sohasem törődve többé annak érdekeivel, bármennyire ellentéteseknek látszottak is az övéivel. A bölcsészet azóta is sokszor igyekezett alkalmazkodni a régi theológiához, a természettudomány soha, sőt ellenkezőleg a theologia volt kénytelen alkalmazkodni hozzá.

Tényleg kénytelen volt vele, mert miután ilyen módon kikopott a tudományok közötti elsőszógból,

általában véve is csak akként tarthatta fenn magát a tudományok sorában; ha nem jut velők ellenkezésbe, hanem párhuzamosan halad mindnyájokkal. Ez a párhuzamos haladás az eminenter felvilágosodás korának nevezett időszakban indult meg s tart azóta szakadatlanul, annak dacára, hogy rendszerint ellentétben áll vele részint a hivatalos egyházak legtöbbje, a hatalmasabbaknak éppen mindenike, részint pedig az ezek által ápolt és pártolt theologiai irány és módszer, mely ennél fogva végképen nem is tarthat jogos igényt a tudomány elnevezésre és a tudományok körében való elhelyezkedésre.

Az alapokat az újszerű theológiához, a tudományoshoz már — miként említők — Erasmus rakta volt le, mint a biblia kritikájának, egyelőre jobbára csak a nyelvészet mezején mozgóknak megkezdője. Az általa tört utón haladt Luther és Calvinus is, midőn megengedték magoknak, hogy kétségbe vonják egyik vagy másik bibliai részlet hiteles voltát; főleg pedig az ő szellemében működött az a Castellio Sebestyén, akinek azért, mert az Énekek Énekét szerelmi költeménynek nyilvánította, menekülnie kellett a Calvinus hatalmi köréből. Castellióknak ez a vélekedése a bibliának már a tartalmába való önálló elmélyedésnek volt eredménye.

A természettudomány fejlődése aztán más mezőkön is utat mutatott a bibliai kritika munkájának. Mikor a heliocentrikus világfelfogás kirántotta a talajt a biblia nem egy elbeszélésének, nem egy állításának a valósága alól, arra kezdett eszmélni a következetesen gondolkozni tudók kisdied csoportja, hogy a miként nem felelhettek meg a ténybeli igazságnak azok az előadások, melyek a geocentrikus világnézetből folyó dolgokat közölnek, éppen úgy nem felelhetnek meg azok a többiek sem, melyek egyéb természeti lehetőségekkel ellentétben álló

eseményekről emlékeznek meg. A bibliai csodákba vetett hit ilyenforma megrendülése magának a biblia addigi értelemben való tekintélyének is együtt járt a megrendülésével. A mindentudó Isten általi ihletés, sőt diktálás tana, mint valószínűtlen, elvesztette hitelét s annak a sejtelemnek adott helyet, hogy azok az úgy tekintett „íródeákok“ a magok szemüvegén keresztül nézték és látták a leírtakat, tehát egyfelől tisztán emberi mű az egész, másfelől szerzetése korát, annak ismeretét és gondolkozását tükrözi vissza minden egyes könyve, illetőleg részlete. Hozzáférhet tehát a kritika minden elképzelhető szempontból anélkül, hogy sérelem esnék általa a mindenség urán és atyján.

Grotius Hugó († 1645.), a remonstránsok legnagyobb theologusa és egyúttal kiváló jogtudós és államférfi volt kezdeményezője ennek az addiginál sokkal továbbmenő biblia-kritikának. Ez már nemcsak nyelvészeti, hanem történeti is volt s amellet nem az egyház által irányított szellemű: így p. o. az Énekek Énekét ő is szerelmi költeménynek tartotta. Általában az ószövetségben nem birta felfedezni az újszövetség egész tartalmának megjövendölését; e tekintetben találó reánézve az az összehasonlító jellemzés, mely szerint „Coccejus Christum ubivis, Grotius fere nusquam invenit“. Kortörténeti, sőt itt-ott vallástörténeti természetű megjegyzések és fejtegetések különböztetik meg magyarázatait a megelőző módszerüektől. Nemkülönben a történeti biblia-kritikát hangsúlyozta és gyakorolta Spinoza is, aki tehát Grotiusszal együtt átmenetet képezett Erasmustól a felvilágosodás korának exegesiséhez.

Nem az exegesis terén, hanem az alapvető elvekben úttörője volt a felvilágosodásnak a francia Pascal Balázs († 1662) is, ki egész életében ragaszkodott ugyan a katolikus egyházhoz, de már csak mint

állhatatos jansenista is távol állott annak szellemétől. Nem is említve, hogy a jezsuiták leleplezésében főszerepet játszott, az a lényeges nála, hogy exact gondolkozásával és cartesianus bölcselkedésével eljutott arra az álláspontra, mely szerint a vallás tisztán az egyéni öntudatban gyökerezik, amivel aztán nagyban egyengette útját annak, hogy érvényesülhessen az egyéniség elve.

Míg a természettudomány, a történelem, az államtudomány és a bölcsészet, valamint a remonstráns Grotius, a kiközösített zsidó Spinoza és a jansenista Pascal az egyéniség jogának diadalrajuttatásával, vagyis az emberi szellemnek az egyháztól való függetlenítésével kívülről döntögette a scholasticismus büszke várát: addig a protestantismus mindhárom főtípusát képező egyházakon belül szintén keletkeztek olyan irányok, melyek eredményeikben a kívülről folyó munkával párhuzamosan belülről bontogatták a naponta rozogábbá váló épületet, hogy romjai és törmelékei helyén az egyéniség részére építsenek apró, de szilárd hajlékokat.

Időrendben legelső volt közülök a református egyházban fellépett coccejanismus. Ennek a theologiai iránynak megalapítója Coccejus (Koch) János († 1669) a scholasticismus megtörésére legalább is annyit tett, mint azok, akiknek forradalmi jellegű vagy legalább is radikális ujtás fűződik a nevéhez. És bár igaz, amit az őt Grotiusszal egybeazonosító, már idézett mondás állit, hogy t. i. már az ószövetségben is mindenütt megtalálta a Krisztusra utaló, őt jelentő előképeket, mindamellett még e tévedésével is az új exegesis útját egyengette. Még pedig alapelve, kiindulási pontja által. Ő ugyanis egyszerűen visszatért a reformátorok által vetett, de epigonjaiktól cserbenhagyott alaphoz, a reformáció alaki alapelvehez, mely szerint a keresztyén vallásnak egyedüli kútfeje a szentírás, t. i. következtetendők, levonandók

belőle a hittételek, nem pedig belé magyarázandók, belé erőltetendők a már meglevők. Ez az elve egy százéves egyházi küzdelemnek lett a szülője, miután a scholastikusok veszélyben forgónak látták általa a megállapított hitvallásokat s ámbár Coccejus egyetlenegy református dogmát sem tagadott meg (jóllehet frigytheológiája következetesen keresztül-vive kizárja a praedestinatiót), teljes egészében tévelygésnek minősítették theologiai rendszerét. Átment ez a küzdelem a politikai térre is, sőt a mindennapi életre is átterjedt, át más országokra is, p. o. hazánkra. Majd különféle fejlődési irányokat vett, melyek egyike összeolvasztani törekedett a coccejanismust a cartesianismusszal, nyilvánvaló bizonyosságául annak, hogy mindkettőnek végső eredményét azonosnak, vagy legalább is egymással összeférhetőnek tekintették az illetők.

Ugyancsak a református egyházból indult ki, de a lutheri egyházban terebélyesedett el a pietismus, mely az által került szembe a scholasticismusszal, hogy azt az elvet merte hangoztatni, minélfogva nem a tan, hanem az élet fontos a vallásban. Ehhez képest nem sokra tartották sem a confessiókat, sem a confessionalismust, úgyszintén nem a bennök és általok megkövesedett hivatalos egyházat és ennek theológiáját. Ez aztán önként vonta maga után a vallási individualismusnak nemcsak kifejlődését, hanem természetesnek találását is. Az egyéniség érvényesülése általában ez irány híveinél sem ment ugyan el a dogmák tagadásáig, mert hiszen nem is foglalkoztak velők, de ilyfajtajú hatásuk másoknál gyakran járt együtt az egyéniség jogának érvényesítésével. Mikor a legvallásosabb és legerkölsőbb életmódot folytatók nyíltan lebecsülték vagy legalább is ignorálták a dogmákat és confessiókat, az egyéniségnek anélkül is felszínre jutott elve ebből is táplálékot merített arra, hogy egye-

nesen ellentétbe helyezkedjék a tudományos színvonalnak és természeti lehetőségnek messze mögötte maradt egyik-másik tannal s az azokba vetett hitet makacsul követelő egyházakkal.

A reformáció harmadik típusának, az angol püspöki egyháznak ilyen, a scholasticismusszal ellentétes állást elfoglaló iránya a latitudinarismus volt, melynek elvei az előbbieknél már jóval több szempontból eltértek a hivatalos felfogástól és amely aránytalanul nagyobb mértékben egyengette a felvilágosodáshoz vivő utat. A keresztyénségben csak az istenhitet, bűnbánatot, megszentelődést, megváltást tartották fontosnak s nagyban hangoztatták a hittételek észszerű átalakításának szükségét, még pedig a jónak, igaznak józan ismérvei szerint. A szűkkeblű confessionalismusszal ellentétben feltétlenül kívánták a bibliához való visszatérést; vallási kérdésekben a szabad vizsgálódásnak és türelmeségnek voltak barátai, nemcsak, hanem legnagyobb részők szót emelt a keresztyén egyházak uniója érdekében.

Kiválóságaik közé tartozott Chillingworth Vilmoson († 1644), Hales Jánoson († 1656), Cudworth Ralfon († 1688) kívül az a Cherbury Herbert Edvárd lord († 1648) is, akit általában a deismus alapítójának szoktak megtenni, de ez már csak azért sem lehetett, mert működése az angolországi forradalom viharai és zavarai között egészen feledésbe merült volt, a deismus pedig különben is csak körülbelül félszázaddal utóbb kezdett kifejlődni. Elvei nincsenek is ellentétben a latitudinarismusnak egyébként is mindenik képviselőjénél más és másképen megnyilatkozó irányával. Egy tisztább vallásosság kelteit öt pontban (a legfőbb lény létének hite, tiszteletének kötelességül való elismerése, még pedig leginkább jámbor és erényes élettel, a bűn megbánása, a jó jutalmazásának és a gonosz megbün-

tetésének az Isten igazságosságából folyó voltáról való meggyőződés) állította össze, mint amelyek az összes vallásokban meglevő alapigazságok és amelyek az eredeti keresztyénséggel is megegyezők, míg a későbbi keresztyénség az eredetinek meghamisítása (amit meglehetősen történetietlen felfogással kizárólag a papok csalásainak tulajdonít).

Nemkülönben latitudinarius szellemű volt a nagy költő és államférfi, Milton János († 1674), az általános gondolat- és sajtószabadság, a demokratia, a vallási türelmesség rendíthetetlen bajnoka s a scholasticismus és dogmatismus állhatatos ellensége, ki hitelvit a biblia alapján, egészen a saját felfogása szerint állapította meg, úgy hogy hol unitáriusnak, hol baptistának, hol remonstránsnak, hol más eretnecség követőjének tartogatták.

A latitudinariusok unio-törekvései nem állottak elszigetelten. Más, a scholasticismus és az ezzel együtt járó felekezeti elfogultság és kizárólagosság hatása alól szabadulni képes theologusok szintén fáradoztak keresztülvitele érdekében. Még gunius Ferenc († 1602) és Pareus Dávid († 1622) heidelbergi tanároknak a continens két nagy protestáns egyháza közötti közeledés megkönnyítésére fölvetett irenikus szellemű gondolatai jóformán pusztában kiáltó szó gyanánt hangzottak el; mindössze Magyarországon adtak rá visszhangot az utóbbinak némely tanítványai (főleg Alvinci Péter és Samarjai János). Utánok Calixtus György († 1656) helmstedti tanár és a skót Duraeus János († 1680) az összes keresztyén, vagy legalább is a protestáns egyházak egyesítésére tettek hiábavaló kísérleteket. Az előbbi sok vihart zúdított magára syncretismusával, de arra mégis nagyban közreműködött, hogy a műveitek előtt lejárja magát a szigorú confessionalismus, egyfelől az unio melletti fejtegetéseivel, melyekben az apostoli hitvallást fogadta el egyesülési alapul, másfelől

azzal, hogy először tárgyalta a dogmatikától elkülvönítve az erkölcsant, emezt mint az újjászületett keresztyénről szóló tant. A Duraeus unió-terveiben viszont az volt a jellemző vonás, hogy az uniót nem ilyen vagy olyan hittételekre szándékozott alapítani, hanem egyszerűen a vallásosság megkövetelésére, ami már a latitudinarismus hatásának tulajdonítható. Spinola Kristóf († 1695) a katolikusok és protestánsok közötti unió érdekében mozgolódott, még Magyarországon is megfordult elősegítése végett 1692-ben, de legfeljebb annyit ért el vele, hogy a válaszfalakként szereplő speciális hittételek tekintélye és hitele sokaknál megingott.

Legnevezetesebb képviselője volt az ekorbeli uniótörekvéseknek Comenius Amos János († 1670), a cseh-morva testvérek püspöke, ki egyébképen is sokat tett az egyéniség érvényesülése, tehát a haladás érdekében. Maga is markáns theologiai egyéniség lévén, annak dacára, hogy a hit dolgaiban kevés fontosságot tulajdonított a vitatkozásnak, s különben is békeszerető ember volt, mindamellett nem egy harcot vívott egyes részletkérdésekről. E mellett állandóan hangsúlyozta, hogy a keresztyén hitvallások mindenikében levén valami igazság, mindnyájoknak . egyesülni kellene szeretetben és türelmességben. A keresztyénségnek, sőt általánosságban a vallásnak minden előítéllettől mentes megítélése és a tiszta életnek minden keresztyéntől való megkövetelése, a theologiának és bölcészetnek egyenlő jogosultságú és egymás kiegészítésére hivatott tudományokként való felfogása, bölcsészeti nézeteinek Aristotelesszel teljesen szembe való fordulása mind jellemző vonásai azon a legfőbbön kívül, hogy az oktatásügyben korszakalkotó működést fejtett ki, kivált azzal, hogy a nyelvek mellett helyet biztosított a reális tudományoknak, — hogy a nép minden rétegére és mindkét nemre kiterjedő elemi

oktatás szükségét hangsúlyozta, — hogy az anyanyelvnek is tért juttatott az oktatásban, meg hogy magának a természetnek az alapján közvetlen szemléleti módszerrel tartotta ezt végzendőnek.

6. A felvilágosodás a protestáns theológiában.

A szűkebb értelemben vett felvilágosodás korának nevezett időszak szorosan meg nem állapítható időpontban, de hozzávetőlegesen a XVII. század utolsó tizedével kezdődött s a francia forradalommal jutott el tetőpontjára. Ám a felvilágosodás munkája ekkor sem ért véget, sőt a bizonyos tereken és bizonyos időkben nagy erővel jelentkező reactio után mindannyiszor újult erővel indult meg s folyik azóta lankadatlanul, bár ellenáramlatok és hullámmozgások azóta is nem egyszer útját próbálták állani, sőt ideig-óráig hátráltatták is itt-ott több ízben.

A felvilágosodás voltaképpen csak a művelődés terén vezető szerepet vívő országokban mutatott fel történeti számbavételre jogosított változásokat, a többiek a magok másod- vagy harmadkézből vett haladásukkal csak szűkebb körben érdemelnek figyelmet. Különben is ezekbe csak idők teltével hatolt be minden szellemi áramlat, noha önként érhetőleg azonos hatásokkal és nagyjában véve azonos eredményekkel. Eredetileg Hollandiában, Angliában, Franciországban, Németországban, s részint a franciák, részint a németek és hollandok révén Svájcban mutatkoztak nyomai annak, hogy az úttörők merész vállalkozása nem volt hiábavaló. Különösen pedig az ebben a munkában legnehezebben hozzáférhető theológiában az könnyítette meg az eszmék terjedését, hogy az ide tartozó irodalomnak jelentékeny része jelent meg a tudomány nemzetközi nyelvén, latinul.

Hollandiában, hol már a XVII. század végső tizede előtt is menedékhelyet talált a máshol üldözött gondolatszabadság némely kiváló bajnoka, valamint a vallásukért száműzetést szenvedett puritánusok, socinianusok és hugenották egy-egy jókora csoportja és ahol 1654-től fogva a zsidók is szabad vallásgyakorlatot élveztek, a Descartes és Spinoza szellemében, részben pedig a Coccejuséban is tovább folyt a felvilágosodás folyamata minden téren. A holland városi polgárság a legnagyobb fogékonyságot tanúsította iránta s Amsterdam az ily irányú irodalom termékeinek egyik legfőbb megjelenési helyévé fejlődött. Ez új korszak kezdetén a már emiített Bekker Boldizsáron kívül a Franciaországból menekült, de legfontosabb művét Hollandiában szerző, szintén theologus Bayle Péter († 1706) állott élén az ily szellemben való fejlődés munkájának. Bayle az újabb tudományos ismeretek alapján a kritika bonckése alá vette a hittételeket s több olyanról, amelyeket közönségesen alapvetőknek tekintettek, kimutatta, hogy ellenkeznek az értelemmel. Mindamellett értelmetleneknek mégsem bélyegezte őket; egyszerűen elhatárolta egymástól az értelmet és a kijelentést, mint amelynek mindkettőnek megvan a saját mezéjén a jogosultsága. Az előbbinek a munkájáról megállapítá egyúttal, hogy eredménye csak relatív, vagyis ad personam igazság. Szerinte minden egyes embernek megvan a maga igazsága s ehhez épen olyan joga van az egyiknek, mint a másinak. Ezzel az elvével áll összefüggésben az is, hogy az erkölcsiség teljesen független a vallástól, annál inkább a hittől. Ennélfogva illetéktelennek nyilvánítá az államot a hit kérdéseibe való beavatkozásra, mint amelynek csupán arra kell gondjának lenni, hogy polgárai az erkölcsiség követelményeit tartsák tiszteltben. Ez ellen aztán egészen jellemzőleg egyformán tiltakoztak a papismus és a calvinismus hatalmi

tényezői, sőt az utóbbiak állásának elvesztésével is sújtották.

A theologiában egyébként a cartesianus coccejanusok és főleg a remonstránsok képviselték és érvényesítették a kritikai szellemet. Az előbbiektől Braun János († 1708) a theológiát egyedül a szentírásból veendőnek nyilvánítá, de az értelem felhasználásával s a régi héberek és más népek szertartásainak, szokásainak és törvényeinek ismeretével. Az igazság szerinte épen úgy igazság marad akkor is, ha az ész bírálata alá vetjük. Andala Ruard († 1727) a theologia naturálist és a theologia revelatát teljesen különválasztván, amannak keretében az Isten létéről, tulajdonságairól, műveiről és gondviseléséről, végül az emberről és kötelességeiről értekezett, tehát az összes többi hittételeket a bizonyíthatatlanok közé sorozta. Roéll Hermán Sándor († 1718) az igazságot az ész helybenhagyásától tette függővé, mindamellett nem ezzel a nézetével keltett maga ellen vihart, hanem egy pár olyannal, melyek közvetlenül fenyegették egyik vagy másik dogmát, így p. o. azzal, hogy tagadta a Fiúnak az Atyától öröktől fogva való nemzeteset. A másirányú coccejanusok közül is érdemes munkát végzett a haladás szempontjából Vitringa Campegius († 1722) azzal, hogy az írásmagyarázatnál figyelembe veendőnek tartá annak az időszaknak viszonyait, melyben az egyes bibliai részletek keletkeztek.

A remonstráns theologusok közül főként Clericus János († 1736) és a Svájcban hivatalát vesztett, de Hollandiában új hazára talált Wettstein János Jakab († 1754) tűnt ki, aki mindkettő nagy hatással volt általában a theológiának, de különösen az anglikán és a németekének a fejlődésére. Kiváltképpen sokat buzgólkodott amaz az ószövetségi kritika terén, emez pedig az újszövetség eredeti és

megbízható szövegének helyreállításán, ami a szövegkritikának természetesen nagy mérvű gyakorlásával járt együtt.

Angliában a latitudinarismus a további fennmaradásával és főként az átlagos műveltségűeknél divattossá lételeével együttesen egy még továbbmenő iránynak, az u. n. deismusnak járult hozzá a kifejlődéséhez. Ennek a hívei korukhoz képest méltán nevezték magokat szabadgondolkozóknak. Az ellenők való harcban még az egyébiránt már a latitudinarismus által megpuhított hivatalos theologia is átvenni kényszerült lényeges előfeltételeiket, ami Anglia magas kultúrájának bizonyágául is, következményéül is vehető. A lényegesebb változás abban állott aztán, hogy még a kijelentés természetfölötti jellegét is észokokkal kezdték védelmezni, amiből lassanként egy rationalista supranaturalismus nőtt ki. Ezzel szemben a deismus legáltalánosabb jellemvonása a „természetes vallás“ előtérbe állítása, melyet különbnek vallottak bármely kijelentett vallásnál, mint amannak különben is csak elferdített alakjainál, és amely mint relatíve legigazabb vallás azonos az igaz erkölccsel.

A deismus főbb képviselői közé első sorban Toland János († 1722) tartozott. Szerinte a kijelentés csak észszerűt tartalmazhat, de semmi olyat, ami észfeletti vagy észellenes, miért is minden egyéb dogma mellőzésével csupán valami észszerű metafizikára és etikára korlátozandó. Jézus tisztán emberi természettel bíró profétája volt a természetes vallásnak, amely, vagyis az eredetileg tökéletesen észszerű keresztyénség a zsidóságnak, a görög mysteriumoknak és a platói bölcsészetnek a befolyása alatt telt meg mysteriumokkal. Collins Antal († 1729) ezeknek az elveknek a hangoztatásán kívül éles bírálat alá vette a bibliát, kivált azokat az ószövetségi helyeket, melyekből jövendöléseket

szerettek kiolvasni az ilyeneket kedvelék. Woolston Tamás († 1733) elvetette a bibliai csodákat s ennek nyomán arra a tételre jutott, hogy a biblia, miként a benne elbeszélte csodákat, épenúgy a maga egészében is allegorikusnak kell felfogni. Mégsem ennek, hanem a papság ellen intézett kíméletlen támadásának adta meg az árát, elveszítvén hivatalát és szabadságát egyiránt. Tindal Máté († 1733) szerint a természetes vallás volt az emberiség ősvallása, mely a zsidóságban és a keresztyénségben újraéledt s ezek csak annyiban igaz vallások, amennyiben amazzal megegyezők. A vallás különben nála nem egyéb, mint az erkölcsiségnek Isten akarata szerinti gyakorlása. Morgan Tamás († 1743) vallástörténeti kritikája közben a kijelentést, azaz szerinte az észszerű istenismeretet kizárólag az eredeti keresztyénségre korlátozta.

Természetes, hogy külső hatások alatt a deizmus is ment át fejlődésen. Ennek nyomai mutatkoztak Middleton Conyersnél († 1750), aki a csodák kérdését vallástörténeti alapon tárgyalta s ebből a szempontból foglalkozott a katholicismusszal, valamint az őskeresztyénséggel is, tagadván, hogy az egyházi atyák csodatevő képességgel bírtak volna, úgyszintén Annet Péternél († 1769), aki a bibliai csodákról, kivált a feltámadásról szóló elbeszéléseket bölcsészeti alapon vette szigorú bírálat alá.

A felvilágosodásnak az angolországi egyházak belső életében való térfoglalása külső fejleményben is megnyilvánult: az ottani unitárius egyház megalkulásában. Miután az anglikánus hivatalos hitvallás (39 cikk) kötelező aláírásának megszüntetését az azzal egyet nem értők ismételt kísérletek után sem bírták kivinni, a radikális gondolkozásúak 1774-től kezdve önálló egyházzá szervezkedtek, előbb Lindsay Tamásnak († 1808) a vezetése mellett Londonban, majd a természettudományok mezején nagy

hírnevet szerzett s a lélektant szintén természet-tudományi alapra helyező, az idegélet physikájává változtatni törekvő Priestley Józsefnek († 1804) az indítására Birmingham ban. Példájok mihamar követésre talált az északamerikai egyesült államokban is, hol az első unitárius egyházközséget 1787-ben Bostonban szervezte Freeman.

A felvilágosodás theológiája Németországban a deismusnál jóval később kezdett hódítani, egyelőre még akkor is csekélyebb méreteken. A minden haladásnak legkárhózasabb ellensége: a háború, mely nem kevesebb, mint harminc évig (1618—1648) emésztette volt szörnyűségeivel ez országot, évtizedekre visszavetette az anyagi boldogulás, az erkölcsi emelkedés és a szellemi fejlődés útján. Csak a XVII. század végefelé kezdett magához jöni a németiség teremő ereje, de még ekkor is csak conservatívabb alakban tudott megjelenni a felvilágosodás és fellette soká lendült neki a gyorsabb ütemű haladásnak.

Az orthodoxyát időközben meglehetősen mértékben megpuhította a pietismus ahhoz, hogy más benyomásoknak szintén engedjen. Kivált miután magában az egyházi tanokat — részben közönyösségből — érintetlenül hagyó pietismusban is találkoztak olyanok, akik egyáltalában nem kezelték kimélett az egyházi hagyományos nézeteket. így Arnold Gottfried (“j“ 1714), ki az eretnekeket nem az addigi szokáshoz képest az ördög fajzatainak, hanem épen ellenkezőleg az igaz keresztyénségre törekvőknek és ezt hivatalos egyházokban fel nem találóknak tün-tette föl. így Dippel Konrád († 1734), ki egy mystikus individualismus álláspontján ostromozott minden katolikus és protestáns „pápáskodást“. így Edelmann János Keresztély († 1767), ki gyűlölettel és gúnnyal támadott nemcsak a kijelentés, hanem a biblia ellen is, és végre ahhoz a tételhez jutott el, hogy az értelem az Isten.

Ilyen úttörések után a komoly tudomány mezején is mutatkoztak a felvilágosodás jelei és nyomai. És pedig legelőször az addig rendkívül elhanyagolt egyháztörténet tudományos művelésének csirái mutatták a felvilágosodás befolyását. Ez a tudományág volt ugyanis erre a legalkalmasabb, mivel a tudományos jelleg mellett is ki lehetett kerülni a dogmák elleni állásfoglalást. A történeti kritikának ezt követőleg helyet adott lassanként az újszövetségi tudomány is, természetszerűleg csak óvatosan. Anglikánus és remonstráns, francia és holland református, sőt francia katolikus tudósok nyomán német lutheránus tudósoknál is mindjobban meglátszottak ennek jelei. A német u. n. átmeneti theologia képviselői, akik t. i. emellett az orthodoxiával nem vitték a dolgot szakításig, ugyancsak jobbra egyháztörténetirókból kerültek ki. Ha aztán ezek ama kutatások közben, melyeket az önálló tudománnyá válni induló dogmatörténet körében végeztek, kénytelenek voltak valamelyik dogma igazsága felől is nyilatkozni, rendszerint igazolni próbálgatták azt az értelem előtt. Legkiválóbb volt közöttök Mosheim János Lőrinc († 1755), ki dogmatikai irányával leginkább a latitudinarismushoz mutatott rokonságot, egyházjogi téren pedig a collegialis rendszer fő képviselői közé tartozott, mely az egyházat már nem isteni intézménynek, hanem önkéntes társulás folytán létrejött egyletnek tekintette. Munkásságának súlypontja azonban az egyháztörténetre esett, melyet jócskán vitt előbbre egyfelől a köz-történetírásban már meglehetősen elterjedésnek indult s kötelező voltát általános elismeréshez juttatni kezdő pragmatikus módszer öntudatos és rendszeres alkalmazásával, másfelől az egyéniségek hatásának felismerésével és kidomborításával.

A XVIII. század közepe táján kezdett előtérbe lépni az u. n. neologia, a felvilágosodásnak tulajdonké-

pen való német teológiája. Ez a dogmatikus keresztényiség elhalványodása mellett többé-kevésbé a deisták természetes vallásához közelítő vallásosságot és erkölcsiséget ápolt. Követői a kijelentést nem bántották, de az értelem mellett teljesen háttérbe szorították. Ennek a nagyon elterjedt iránynak legkimagaslóbb művelője Semler János Salamon (†1791) volt, ki noha sohasem emlegette a természetes vallást, hanem igenis különbséget tett egyfelől a theologia és a vallás között, másfelől a nyilvános vallás és az egyéni vallás között. Egyéni vallási meggyőződésre szerinte teljes joga van bárkinek s az ilyennek részére korlátlan szabadság biztosítandó, a nyilvános vallást azonban ezek az egyéni vélemények nem érinthetik, ennek viszont a megállapítására az állam (tehát erre sem az egyház!) illetékes. A theologia és a vallás (szerinte az Istenben való bizalom, tehát nem a dogmákban való hit!) elhatárolása szabaddá tette a tudományos munkásságot, ami első sorban önála magánál nyilvánult meg. A kijelentés fogalmának fentartása mellett a biblia mai alakjára nézve nem fogadta el az isteni ihletést s egyszersmind kimutatta, hogy a kánon több idő alatt állott elő és hogy különböző alkatrészeinek szerfelett egyenlőtlen az értéke.

A neologian némelyek tulmentek, egészen az u. n. naturalismus irányáig s a kijelentés ellen is állást foglaltak, ezek azonban egytől-egyig áldozataivá lettek a confessionalismus ádáz gyűlöletének. A hivatalvesztés közös sorsát egyedül a közölök különben legkiválóbb Reimarus Hermán Sámuel († 1768) kerülte el s ő is csak akként, hogy életében nem látott napvilágot az ilyen irányú legfőbb munkája (Wollenbötteli töredékek), melyben egyebek között arról is szó volt, hogy lehetetlenség egy olyan kijelentés, amelyet minden ember egyféleképpen hihetne, és hogy az ószövetségi könyvek nem valami vallás

kijelentése végett íratlak. Gondolni lehet, hogy más theologiai kérdések tárgyalásánál is minden tekintetét félretoltak s ebbeli gyakori trivialismusuk természetes módon nagyban befolyt az irántok való ellenszenv növelésére. Így p. o. maga Reimarus a Jézus feltámadását aképen magyarázta, hogy a tanítványok ellopták a holttestét és azt hazudtak, hogy feltámadt.

A neologia és a naturalismus irányait a XVIII. század második felében a rationalismus váltotta fel, melynek leglényegesebb jellemvonása tulajdonképen azonos volt a naturalismuséval, t. i. elvetette egy természetfölötti kijelentés lehetőségét és az értelmet ismerte el a vallás szervéül és zsinórmértékéül, azonban továbbment amannál abban a tekintetben, hogy a deismushoz hasonlóan az erkölcsös cselekedetekben látta a vallás igazi tartalmát. Ennélfogva a positiv vallást úgy tekintették, mint ami az erkölcstannak csupán külső eszköze, a helyesebb értelemben vett vallás lényegét pedig az Isten, szabadság és halhatatlanság eszméi alá foglalták. Átnyúlt ez irány uralma a XIX. századba is és némelyeknél az u. n. vulgáris rationalismus alakjában újra a naturalismus trivialitásaiba sülyedt, mint amilyen volt p. o. a Jézus mennybemenetelének az a magyarázata, mely szerint a hegyre szállott köd leple alatt Jézus lement a hegy túlsó oldalán s a tanítványok azt hitték, hogy a felszálló ködben távozott. A theologia fejlesztésében egyébként rendkívül nagy érdemeket szerzett a rationalismus már a XVIII. század folyamán is, s ezenkívül reformokat vitt be az egyházi szertartásokba, így p. o. a keresztelésnéi mellőzte az ördögűzést és az ördögnek való ellenmondást.

7. A felvilágosodás az egyetemes művelődés terén.

A theologia vázolt fejlődése közben tetemes és állandó kölcsönhatásban állott másirányú szellemi mozgalmakkal is, különösképen a bölcsészet terén mutatkozókkal. Ennek a kiválóságai, amennyiben a vallás kérdéseire is kiterjesztették figyelmüket, végső elemzésben a theológiának szintén kiválóságai voltak. De viszont kétségtelen, hogy a theologia fejlődése, tudományos irányba terelődése hasonlóképpen nem mulasztotta el hatását gyakorolni a szellemi élet más mezőin, melyeknek művelői újabb meg újabb ösztönt merítettek az egyház által leginkább befolyásolt tudománynak a haladásából, az amaz által kevésbé megkötötteknek vagy alóla már épen felszabadultaknak mind hatékonyabb előbbvitelére. A természettudomány és a vele szoros összeköttetésben álló orvostudomány, úgyszintén a mennyiségtudomány és a vele egybeforrott technika épen úgy véglegesen lerázta már az egyház gyámkodását s elhárította vezetésre mindig kinyújtott kezét, mint régtől fogva akár a művészetek legtöbbje, legkésőbbben a zene, akár a szépirodalom általában véve. Épen azért ezek a tudományok — miként az illető művészetek és a szépirodalom — akkor már kívül estek a felvilágosodásért vívott küzdelmek folyamatán, s ennél fogva többé nem is foglalnak helyet ezeknek a küzdelmeknek rajzában.

A deizmus hatása alatt Angolország korán tanyája lett más tereken is a felvilágosodás szellemének. Gróf Shaftesburg Antal Ashley Cooper († 1713), Locke növendéke, ki szoros összeköttetésben állott a holland felvilágosodás vezéreivel is, egyenesen alapvető munkát végzett e tekintetben, s ekként az angol felvilágosodás legkiválóbb képviselőinek sorába emelkedett. Az Istent a nagy

mindenséget átható léleknek tartás a természetben a legszebb harmóniát, a történesekben pedig a legteljesebb törvényszerűséget látta. Az erény szerinte a lélek tökéletes harmóniájában áll és ezzel szükségképpen együtt jár a boldogság. A szép, jó és igaz egységeért lelkesedvén, az erkölcsiséget egészen önállósította a vallással szemben, noha az teljesen összefért az ő egyéni vallásával, mely a mindenség észszerű és esztetikai szemlélete volt. Ezzel összefüggésben a klasszicizmusnak, valamint az új-humanizmusnak is előkészítője volt.

Lord Bolingbroke Henrik János († 1751) szintén nagyban hozzájárult a felvilágosodás fejlesztéséhez. A különféle vallásokról természetes magyarázatot iparkodott adni. Feltétlen gondolatszabadságot követelt, elsősorban a történetírás érdekében.

Hume Dávid († 1776) a deizmus alapeszméinek sikeres döntögetése közben még továbbmenő gondolatoknak adott kifejezést. Szerinte minden ismeretnek egyedüli alapja az érzékeinkkel való tapasztalás. Ehhez képest az Isten fogalma és a lélek halhatatlansága nem szerepelhet tudásunkban. A vallást igazában véve pusztán illúzióknak tekinti és teljesen naturalistikus elmélettel abból a félelemből származtatja, amely a természeti erővel szemben eltöltte a természeti embert, és ennél fogva eredetileg polytheistának gondolja. Ezzel megdöntötte a deistáknak az ősvallás és az észvallás azonosságáról való felfogását, valamint azt a vélekedéseket is, mely szerint ez a vallás volt a pozitív vallások kiindulási pontja. A történetírás mezején teljes pártatlanság, oknyomozó módszer, és ezek mellett a természeti erők befolyásának is megfelelő méltánylása jellemzi a XIX. századbeli bölcsészeti pozitivizmusnak ezt a nagynevű előkészítőjét.

A természetes folyamat elvét érvényesítette a nagy történetíró, Gibbon Edyárd († 1794) a keresz-

tyénség kifejlődésének s a római birodalom szétbomlására gyakorolt hatásának elbeszélésében. Mint-hogy e birodalom pusztulásáért legnagyobb mértékben épen a keresztyénséget okolta, sokan keresztyénellenességgel vádolták.

Az angolországi haladó szellemi áramlatok Franciaországban találtak először visszhangra, de viszont onnan termékenyültek is meg későbbi fokozataikban. A francia művelt társaságban és a nagyrafejlett irodalomban az államhatalomnak buzgó katolicismusával szemben bizonyos skeptikus kritikai szellem terjedt el (Molière, Lafontaine, La Bruyère), mely mihelyt megismerkedett az angol szellemi fejlődés eredményeivel, mohón karolta fel őket. Az első, kinek munkássága ennek és a befogadott eszméknek nyomait felmutatta, Montesquieu Károly Lajos báró († 1755) volt, aki az általa ostromozott francia állami abszolutizmusszal kapcsolatban bírálat alá vette a katolikus egyházban uralkodó szellemet is, s melegen védelmére kelt a vallásszabadságnak.

Azonban legnagyobb, egy egész élet munkájára kiterjedő hatással volt az angol felvilágosodás arra a Voltaire-ra (voltaképen Arouet Ferenc Mária † 1778), aki legfőbb, igazán tipikus képviselője s mérhetetlen hatású, dicsőséges vezére lett a francia felvilágosodásnak. Gazdag és fényes szelleme egyiránt gyümölcsozott az ethika, a vallástudomány, az epikai és tragikai költészet, a regényírás, a történelem és bölcsészet, nemkülönben a politika és természettudomány irodalmának mezején. Amennyire hevesen támadta a dogmákat, mint erkölcstelenekeket és értelmetleneket, sőt amennyiben legnagyobb részök a bibliára volt alapítva, a bibliát is, valamint az egyházakat, mint a türelmetlenség fészkeit: épen annyira nem irányult támadása a vallás fogalma és az istenhit ellen, ellenkezőleg épen bizakodott abban, hogy eljő még az iga? vallás ideje, Ebben a tekintetben

jellemző az a mondása, hogy „ha nem volna Isten, fel kellene találni“, jóllehet úgy látszik, hogy az Istenben való hitet a másvilágon büntető igazságosságában való hittel együtt főleg a nép fékentartására vélte alkalmasnak, nem pedig az egyesek boldogítására. A józan istenfogalommal és a természetről nyert új ismerettel ellentétes, valamint a felekezetek között vitás hittételeket főleg azért kárhoztatta, mert a máshitűek és másképen gondolkozók ellenében gyűlöletet keltenek. Hatalmas erővel és tényleges, részben messze kiható sikerrel emelte föl szavát többször is a vallási gyűlölködés és türelmetlenség ellen, melyeket nemcsak az emberiség és igazságosság szempontjából tartott kiküszöbölendőknak, hanem az állam érdekében és a közjólétre való tekintettel is, mint amelyek elnéptelenedést, elszegényedést és haladás helyett minden téren hanyatlást okoznak. Reformtervei e mellett kiterjeszkedtek az állami élet valamennyi terére, mindenben a fejlődés érdekeit szolgálva. Az alapjában és lényegében egyébként is egyházellenes felvilágosodásnak Franciaországban ő adta meg az egyház iránti ellenséges jellegét (*écrasez l'infame*).

A felvilágosodás eszméit a nagy közönség körébe igyekeztek átültetni az u. n. encyklopaedisták, vagyis egy óriási terjedelmű (35 kötetes) tudományos *Encyclopédie* (1752—1780) dolgozótársai, közöttük vezetőhelyen Diderot Dénes († 1784) és D'Alembert János († 1783). Ez a munka lényegében a Voltaire eszméit képviselte, de a vallási kételkedés és az atheismus felé inkább közeledve.

Mások még messzebb mentek és pedig eljutva egészen a leplezetlen materialismus határáig. Közülök Helvetius Kolos Adorján († 1771) és Holbach Henrik Dietrich báró († 1789) szerzett legnagyobb hírnevet. Helvetius az önzést tartá az emberi cselekvések alapjának, s pz állam hivatását abban látta,

hogyan amint a helyes ösvényre terelje s a kellő korlátok között tartsa. A katolikus egyházat, melyen kívül közvetlenül nem ismert mást, nemcsak a türelmetlenség fészkének, hanem a tiszta erkölcs meghamisítójának is tekinté. A vallási kérdésekről általánosságban a deizmus szellemében gondolkozott. Holbach viszont a természetes vallást is, a jövőbeli igaz vallást is üres képzelődésnek vélte s annyira élesen ostromolta nemcsak az egyházi intézményeket és a keresztyén hitelveket, hanem a vallás-erkölcsöt és általában a vallást is, hogy még Franciaországban sem talált sok visszhangra. Ő már minden lelki életet az anyagra vitt vissza s erkölcstan és bölcsészeti elveit kifejtő művét nem joggal mondják a francia forradalom irodalmi előfutárának.

Ugyancsak a forradalom szellemi előkészítői közé tartozott, bár más oldalról és más szempontból Rousseau János Jakab († 1778), ki teljesen a maga útján járt, de nem egyszer bizarr eszméket hangoztatva. Noha az emberiség fejlődését az erkölcsiségre nézve károsnak nyilvánítá, mégis sok szolgálatot tett a haladás ügyének. Önmagával való ellentétbe jutásoknak különben sem volt szűkében. Szerinte az ember természeti állapota a teljes boldogság, a teljes egyenlőség és a feltétlen népfelség állapota volt, amelyet a művelődés, az állam és a magántulajdon rontott el. Ennélfogva az állami életben, a nevelésben és a vallásban egyiránt lehetőleg vissza kell térni a természethez. A nevelésügy terén sok olyan — ha nem is egészen új — eszmét hangoztatott, amelyek azóta meg is valósultak. Közülök talán legfontosabb a népoktatás felkarolására és az egyéniség fejlesztésére vonatkozó. Az állami élet terén erős szociális érzéket áruolt el, általában ideartozó eszméi jelentékeny mértékben érvényesültek a francia forradalomban. Vallási elmélete végered-

ményben eléggé közel állott a deismuséhoz, amennyiben Isten, szabadság, halhatatlanság voltak benne az uralkodó fogalmak, de ő ezt nem természetes vallásnak, hanem természet vallásnak tekintette, melyben a természet, a mindenség egybeolvad az Istennel. Ugyancsak a deismusszal ellentétben a vallást nem az értelemből, hanem felismerve igazi lényegét, az érzelemből származtatta. Elvetvén a hivatalos egyházi nézeteket, egyszersmind hathatósan védelmére kelt az egyéni vallásszabadságnak. Mindenesetre az ő és Voltaire hatása a legelső sorban folyt be arra, hogy a francia protestánsok 1787-ben visszanyerték vallási szabadságukat. Szülővárosa, Geneva ellenben elzárkózott hatása elől: ott égették el a nevelésről szóló főmunkáját és akkor még mindig nem adtak volt polgárjogot a katolikusoknak.

Németországban szintén erős befolyást gyakorolt az angol, később pedig a francia felvilágosodás is, azonban saját nagy gondolkozói hasonlóképpen irányt adtak a további haladásnak. Leibniz Gottfried Vilmosnak († 1716), ki a XVII. és XVIII. század fordulóján a felvilágosodás előmunkása volt, épen a vallásról való bölcselkedés terére esik a működése súlypontja. A világ szerinte „monas“-okból van összetéve, melyek az anyagon kezdve, a lelkeken és angyalokon keresztül, fel a központi „monas“-ig, az Istenségig hézagnélküli lépcsőzetet képeznek, s amelyek csupán viszonylag különböznek egymástól. Ebben a világban az eszmény és valóság egyező, s ennélfogva a meglevő világ minden elképzelhető között a legjobb, a bűn ellenére, amely önként foly a „monas“-ok véges voltából. Az igaz vallást egynek veszi az igaz erkölccsel, a keresztyénséget egynek az eszményi bölcsészettel, s a mechanikus természettudományhoz hozzáalkalmazhatónak tekinti a keresztyénségnek Istenre és a halhatatlanságra Vonatkozó hitét, Lelkes barátja levén a keresztyén

felekezetek uniójának, egy az összes egyháznak fölötte álló hittant próbált készíteni. Mindezen eszmék mellett, melyek kivétel nélkül arról tanúskodnak, hogy az egyháztól függetlenül alkotta nézeteit, mégis híve maradt a „kijelentett igazságoknak“, mindössze a csodákat rostálta meg, de a legnevezetesebbeket közülök is meghagyta.

Széles körökre kiható volt a Thomasius Keresztély († 1728) munkássága is. Miután lipcei jogtanári állásától a theologiai és bölcsészeti kar közbeléptére a szász kormány elmozdította, azontúl Halléban hirdette elveit, itt meg később a pietisták tiltakozása mellett. Legfőbb törekvése az volt, hogy felszabadítsa a jogot a theologia gyámkodása alól. Jogbölcsészeti elmélete a Grotiuséban gyökerezett s egyházjogi téren a territorialismus rendszeréhez jutott el, amely az egyháznak az állam fölé kerekedni igyekvő, vagy legalább is vele egyenjogúságot követelő törekvéseivel szemben óriási haladást jelentett. Ugyancsak az egyházi hatalom hátraszorításán fáradozott akkor is, mikor a házassági jogot kivette az egyházjog keretéből. Egy emberségesebb büntető jog is eszményei közé tartozott annak helyébe, mely az egyház kezelése alól a legkegyetlenebb alakban került ki. A kínzásoknak, az inquisitiónak és a boszorkánypereknek a megszüntetése érdekében eredményes működést fejtett ki. A hitvallási kényszernek esküdt ellensége lévén, az orthodoxia és a scholasticismus elien sokszor kikelt. A fogalmak alapjává az értelmet tette, de azért a bibliát tartotta a hit egyedüli szabályozójának.

A felvilágosodás megalapozói és terjesztői közé tartozott Wolff Keresztély († 1754) is, kit a deis-musnak, valamint Leibniznak az eszméi mellett még főleg a determinismus elve vezetett. A matematikai bizonyító módszert az összes tudományokra, specialiter a theológiára is alkalmazandónak, a

scholasticismust pedig végképen mellőzendőnek nyilvánította. E miatt és determinismusa, valamint a Confucius erkölcstanának magasztalása miatt bőven volt része üldözésekben, melyekből azonban végül győzelmesen került ki, de csak mikor a legfelsőbb helyen is a haladás szelleme váltotta fel a reakcióét.

Mindnyájuk előtt és felett az újabb bölcsészetnek ma is irányt mutató vezére, Kant Immánuel († 1804) volt előmozdítója a felvilágosodásnak, közelebbről a rationalismusnak. Ő a tapasztalatokon nyugvó ismeretekre nézve is kimutatta az értelem nélkülözhetetlen fontosságát, mint amely előlegesen meglevő törvények szerint észreveszi, megfigyeli, elbírálja és elrendezi a természet jelenségeit. Ebből nyilvánvaló az értelem fölénye a természettel szemben, az idealismusé a materialismusszal szemben. Az értelmi megismerés azonban csak a tapasztalati tényekre terjed ki. Viszont az Isten, szabadság, halhatatlanság fogalmai, melyek elméleti utón bizonyíthatók, a gyakorlati értelem követelményei, az erkölcsi öntudatnak szükséges megállapodásai, bizonyosságai. Ezen az alapon állott elő nála az Isten létének erkölcsi bizonyítéka, mely azóta állandóan kiváló szerepet játszik a vallásbölcsészetben. Az erkölcsiség autonóm jellegének tiszta formulázása mellett az erkölcstant a kötelességek tanának fogta fel. Összes kötelességeinknek Isten parancsaiként való megismerése a vallás. A rossz elve és a jó elve örök harczban áll egymással; az utóbbinak végleges győzelmével jő el az Isten országa. A látható történeti egyházak az erkölcsit még pusztá történeti és szabályzati elemekkel összekeverve tartalmazzák és egy tiszta vallásos hit által mindenestül ki kell szoríttatniuk.

A bölcsészek ily irányú állásfoglalása szélesebb körökben is rokonszenvet ébresztett a felvilágoso-

dás iránt, s midőn még a theológiában is hatalmas áramlatok állottak szolgálatába, el lehet képzelni, hogy a németiségnek egész szellemi életét mindinkább át- meg áthatotta a korlátok és bilincsek alól felszabadult haladás vágya. A német nemzet szellemóriásai között nem is akadt egyetlenegy sem, aki az egyháznak és a papságnak, a dogmának és a dogmatizmusnak, a tekintélyelvnek és a hagyománynak az uralmát fenn igyekezett volna tartani s mindezeknek ne ellenök, hanem érdekökben fejtett volna ki munkálkodást, anélkül azonban, hogy bármelyik is elveszítette volna vallásos érzését és eltávolodott volna a valódi jézusi elvektől. Korlátozott és rosszhiszemű ellenfeleik meg-megvádolták ugyan őket vallástalansággal vagy istentagadással, de ez csupán annyit jelentett a valóságban, hogy ezek gyarlóságukban még mindig azonosították a dogmahitét a vallással.

Ezek a szellemóriások: Lessing, Herder, Schiller, Goethe mindannyian roppant mértékben előmozdították a felvilágosodás ügyét, ámbár a szűkebb és akkori értelemben vett felvilágosodás kereteiből egytől-egyig kinőttek. Ok annak a klasszicismusnak voltak munkásai, mely egy új-humanizmussal karöltve, ismét az antik kor műveltségéből merített ösztönt és táplálékot. A tudományos kutatások által üressé tett egyházi formák vallási igényeiknek kielégülést nem nyújthatván, a vallás lényegét az Isten, világ, ember viszonyának észszerű felfogásába és az erkölcsi eszmény felé közeledésbe helyezték. A humanitás eszménye, vagyis az egyéniség harmonikus kifejlődése szerintök a boldogító cél, amihez legbiztosabb út a köteleességteljesítés. Ennek eléréséhez az embert nem is vallásos, nem is erkölcsi, hanem aesthetikai neveléssel lehet eljuttatni.

A klasszicismusnak ezek a vezéralakjai természetesen önálló gondolatokat is bőven termeltek. Így

Lessing Gotthold Efraim († 1781) bár teljesen elidegenedett az egyházi tantól, mégsem szakított egészen a kijelentési elmélettel, amennyiben azt vallotta, hogy a kijelentésben semmi olyan nincs, amire az ész magától is rá ne jöjjön, amaz csak korábbi keletű. Keresztyénség szerinte az újszövetség keletkezése előtt is létezett, s az újszövetségi kánon hosszabb idő alatt állott elő. Az újszövetség lépcsőjéről az örök evangélium lépcsőjére, a felvilágosodás és tisztaság lépcsőjére emelkedik egykor az emberiség, amelyen nem jutalomért, hanem önmagáért fogja szeretni az erényt. A történelmet lényegében az emberiség erkölcsi fejlődése rajzának tekinté, mely megszakítás nélküli előremenetelt tüntet fel, egyedül a háborúk erkölcsromboló hatása zökkenti ki útjából időnként. Ő is különbséget tett a vallás és theologia között, s a kutatás szabadságát, valamint az egyéniség jogosultságát hathatós védelmébe vette nem egyszer. A humanitás és türelmesség is ékesen szóló s rendithetetlen apostolát találta meg benne.

Herder János Gottfried († 1803) szintén nem egy tekintetben úttörő felfogást hirdetett. Jézus nála nem a felvilágosodás rationalista erkölcsprédikátora, hanem isteni erők közvetítője. A bibliának történeti fontosságát épen annyira kiemelte, mint költészeti szépségeit. A vallásnak, mint szerinte történeti terméknek az eredetét kutatván, ezt a mythosban találta meg. A dogmahittel szemben a vallásos érzelmre fektetett súlyt és az igazi keresztyénséget a humanitás vallásának tekinté. A hitoktatás terén érdekes reformokat próbált kezdeményezni, természetesen siker nélkül, általános tudományos szempontból a haladás ügyét illetőleg jelentős vonása, hogy a leszármazási tan alapeszméi már észrevehetőleg megnyilvánultak fejtegetéseiben. Az emberiség fejlődésében a legelőkelőbb helyre a vallási

fejlődést helyessé. Mivel pedig a történelemben különleges súlyt helyezett az eszmék hatására, ezzel és más nézőpontjaival megalapította a művelődéstörténet tudományát. Kiválóságának és tetemes hatásának nem csekély jele az, hogy noha egészen más mezőkön működött, még a jogtudomány fejlődésére is gyakorolt befolyást.

Schiller János Kristóf Frigyes († 1805) a dogmákkal szemben teljesen a tagadás álláspontjára helyezkedett, s a bibliai elbeszélésekkel szemben nemkülönben. Még általában is hiányzott nála olyan, vallásos felfogás, mely e világ felett álló Istenség s az ember közötti viszonyra vonatkozott volna. A vallást nála egy rendszerbe foglalt idealizmus helyettesítette, amiben a legfőbb eszme felelt meg az Isten fogalmának, az eszménytől való eltávolodás az Isten akarata ellen való szegülésnek, vagyis a bűnnek, az eszmény megvalósulásába vetett bizalom pedig az Istennel való boldog egyesülés reményének. Az ember rendeltetése az erkölcsi autonómia kivívása, ezt pedig nem képesek elősegíteni a vallások, melyek csak törvényszerűséghez vezetnek el, nem pedig erkölcsiséghez. A keresztyénséget, már t. i. ahogy ezt ő felfogá, az egyetlen aesthetikus vallásnak monda, s mint történelmi jelenséget eléggé méltányolta is, ámbár másfelől sajnálkozott a régi pogányság elenyészésén.

Goethe János Farkas († 1832) igen váltakozó álláspontokat foglalt el a vallás irányában sok ideig, míg végre megállapodott nézetekhez jutott el. Azonban a dogmákkal az első pillanattól az utolsóig ellentétben volt és sohasem tartotta őket magára nézve irányadóknak, amennyiben pedig történeti vonatkozásúak, a mythosok sorába utalta őket. Fel-tétlen és hiánytalan szabadságot követelt és szerzett meg a maga részére mindenféle hagyomány, akár hitelvi, akár történeti természetű irányában; tilta-

kozott az ellen, hogy ezek a tekintély kényszerével nyúljanak belé az egyéni vallásos gondolkozásba. A természettudomány alapján kialakult világképet ő állította először souverain módon szembe a hagyományokkal. A bibliát nagyrabecsülte, csak hogy nem a dogmatika szerszáma gyanánt, hanem a belőle elvonható erkölcsi elvekért. A Jézus szavaiból kivilágló vallásos és erkölcsi elvekben a keresztyénség túlszárnyalhatatlan eszményeit látta, de, ami az egyház múltjában lezajlott harcok folyamán kialakult belölők, az benne csak ellenszenvet bírt keltetni. A keresztyénség igazi tartalma szerinte az erkölcsi; az emberek és népek csak annyiban munkálják a világ előhaladását, amennyiben hisznek a világnak Isten által való kormányzásában. A gondviselés azonban senki kedvéért sem tesz csodákat, csupán a természet törvényeinek korlátain belül mozog. Az egyéniséget az emberek legnagyobb boldogságának tartá. A hit és tudás egymásnak nem kiirtására, hanem kiegészítésére való. Végeredményben theista volt némi pantheista színezettel. Érdekes, hogy a természettudomány a geológiától az anatómiáig, a jégkorszak elméletétől a leszármazás tanáig ma is azokon a nyomokon haiad, amelyeket Goethe jelölt ki számára.

Ha a szellemi élet, az emberi művelődés ilyen és előbb említett vezéralakjai minden nagy nemzetnél ebben az irányban haladtak, el lehet képzelni, hogy a többé-kevésbé kisebbek általában szintén követték az adott példát, s nagy tömegeikkel szemben feletébb mulékony lehetett a hatása azoknak a majdnem kivétel nélkül jelentéktelen íróknak, akik az egyház uralmának és a dogmatismusnak a fentartása mellett törtek lándzsát. Sikraszállásuk akkor nyomban zajt üthetett, de már a következő nemzedék, annyival inkább az utókor hamarosan megfedkezett rólok, mint akik visszafelé akarván for-

gatni az idők kerekét, nyom nélkül tűntek el az akadályokat mindig elhárító vagy áttörő emberi fejlődés útjából. Az eredmény minden erőlködésök dacára az lett, amit a fejlődés törvénye követelt, t. i. hogy a kultúra emancipálta magát az egyházi formáktól, sőt emancipálta magát sok részben a vallás is.

Az egyetemes haladás természetesen folyvást újabb és újabb anyagot és alkalmat adott arra, hogy az egész szellemi élet olyan irányba terelődjék, melyen mind nagyobb úr választotta el az egyháztól. A világ képe és az emberi élet olyan új alakot öltött a gondolkozók eszméiben és fogalmai-ban, mely egyre feszültebb viszonyt teremtett közöttök s a biblia és a dogma külsőképen értett tekintélye között. Az egyháztól és a dogmától való emez eltávolodás azonban a művelt osztálynál egyáltalában nem jelentette a vallástól való elfordulást. Amellett többnyire a berlini felviiaigosodottak u. n. népszerű bölcsészete uralkodott közöttök, mely különleges súlyt fektetett az erkölcs fontosságának hangoztatására.

Ezzel összefüggésben volt az ebben a korszakban először hirdetett s párszor alkalmilag már meg is emiített új elmélet, melynél fogva az erkölcs független a vallástól. Ez eredetileg hasonlóan a hivatalos egyház ama törekvése ellen akart tiltakozás lenni, mely a dogmahitnek vagy a szertartások teljesítésének mértékéből iparkodott megítélni valakinek az erkölcsi színvonalat. Akik ezt a felfogást nemcsak hogy nem fogadták el, de épen az igaz erkölcsi-ség szempontjából és érdekében veszedelmesnek találták, annyira nem a Jézus tiszta, eredeti vallásával állították szembe az erkölcs emez autonómiáját, hogy a tiszta erkölcsöt a legtöbb ízben egyenesen egynek vették a Jézus vallásával. Ebben az értelemben nem volt kifogásuk a „vallaserkölcsi alap“,

„valláserkölcsei nevelés“ divatos kifejezései ellen sem, de az egyházak által velők a dogmák és szertartások előnyére gyakorolt visszaélés ellenében elkerülhetetlennek találták az erkölcs autonóm voltát nyomatékkal hangsúlyozni. Ezt azonban nem korlátozták saját magokra, hanem levonták elvők végső következményét is olyképen, hogy szerintők az athéista szintén lehet kifogástalan erkölcsiségü. Hatalmas támaszul szolgált nekik ebben a tekintetben a történelem által világosan bizonyított ama ténybeli igazság, hogy a dogmatizmus fénykorában sokkal alacsonyabb színvonalon állott a közerkölcsiség, mint az ők korukban, s őkmagok és akár szélsőséig menő kortársaik sokkal hathatósabban ápolták a tiszta erkölcsöt, mint p. o. a jezsuita moralisták. Ez az egyre szélesebb körökben gyökeret vert elmélet hasonlóképen a felvilágosodás felé való törekvés határozott jeleit mutatta.

8. A felvilágosodás a katolikus egyházban.

A catholicismus is benne élt a változások forragságában, tehát nem zárkozható el légmentesen attól, hogy kebelében is jelentkezzenek olyan tünetek, melyek a meglevő egyházi állapotokkal való elégedetlenségből önként folytak. Az örök változatlanság elvével szemben itt is mutatkoztak azok a törekvések, melyek haladást óhajtottak, még pedig erősen a fennálló rendszer ellenére. A „legkeresztényibb király“ országában jutottak ezek először kifejezésre mind hitelvi, mind egyházalkotmányi téren. A francia quietisták a mysticismusnak irodalmi téren is ápolása közben egész csomójával hirdettek olyan tételeket, melyeket azután eretnkségeknek nyilvánított a pápa. Nem kisebb ember, mint Fénelon cambrai-i érsek († 1715) több ízben szenvedett

miattok fogságot. A jansenisták viszont állhatatosan ragaszkodtak alapítójok elveihez s az ő szellemében az Augustinus tanaihoz is, egyszersmind pedig az ezekkel ellentétes pelagiusi tanok elterjedéséért a bölcsészetet, kivált pedig az Aristotelesét tették felelőssé. Ez közvetve a scholasticismus ellen is állásfoglalás volt, s tényleg oly nagy sereg eretnek tétet fordult elő irodalmi kiadványaikban, hogy csak egyetlenegyből nem kevesebbet, mint 101-et kárhozottatott el a pápa (1713). Ezen pápai döntés ellen egész harc indult meg részokról, de az üldözés utoljára is arra kényszerítette az elveik mellett kitartókat, hogy kivándoroljanak a vallásszabadság hazájába, Németalföldre s ott a pápától független egyházat alapítsanak.

Egyházalkotmányi téren a francia katolikus egyház újból az 1438.-iki~bourges-i *pragmatica sanctio* s közvetve a bázeli és konstanzi reformzsinatok alapján helyezkedve, 1682-ben a „*Declaratio cleri gallicani*“, egy a híres Bossuet meaux-i püspök († 1704) által fogalmazott munkálat négy pontjában határozottan kinyilatkoztatá, hogy az egyház hatalma csak a lelkiekre terjed ki, — hogy a zsinatok fölötté állanak a pápának, — hogy a pápa hatalmát Franciaországban a francia egyház szabadságai korlátozzák és hogy a pápai döntések egyetemes zsinat hozzájárulása nélkül nem végérvényesek. Az a körülmény, hogy Bossuet mind a protestánsokat, mind a jansenistákat és quietistákat vakbuzgósága teljével üldözte, nem változtathat azon az ebből a munkálatból elvonható eredményen, hogy az újabb idők szellője őt is megérinté, s a maga útján próbált járni, amire különben az általános keresztyén unió érdekében irt művei hasonlóképen rámutatnak.

A curialismusszal ellentétes *episcopalis* egyház-kormányzati irány, valamint ezzel összefüggőleg a nemzeti katolikus egyházak eszméje szilárd alapra

talált a francia katolikus klérus mozgalmában más-hol is. Németországban ennek példájára hirdette a febronianismus azokat az elveket, melyek hivatva voltak a püspökök, egyházmegyék, zsinatok és különösen a fejedelmek egyházi hatáskörének gyarapításával határt vetni a pápai hatalomnak. Ennek tudós hirdetője, Hontheim Miklós († 1790) Febronius álnéven írta legfőbb munkáját, s innen eredt a széles körökben népszerűséget nyert irány elnevezése.

Elsősorban a német érsekek karolták fel, de főleg a saját hatalmok fejlesztése érdekében. Előbb, 1769-ben a három rajnavidéki (trieri, mainzi, kölni) érsek lépett elő a pápai követségek részéről szenvedett sérelmei felsorolásával, később 1786-ban pedig az emsi congressuson a salzburgi érsekkel társulva jelentették ki, hogy egyháztartományaikban a pápa sem törvénykezési hatáskörüket exemtiókkal, sem dispensálási jogukat különféle fentartásokkal, sem törvényhozói hatalmokat önkényes rendeletekkel nem korlátozhatja. A püspökökkel való vetélkedésükön azonban hajótörést szenvedett egész actiójuk.

Más irányban, tudományos téren is érvényre jutott a felvilágosodás hatása a német catholicismus-foan. Épen a rajnavidéki három érsekség (egyszersmind választófejedelemség) egymást követő betöltői, közöttök József császárnak egyik öccse évtizedeken keresztül mind hajlandósággal viseltettek a felvilágosodás törekvései iránt. Colloredo gróf, a velők tartó salzburgi érsek hasonlóképen teljes erejével előmozdítani törekedett a felvilágosodás érdekeit. Mindezek nemcsak széleskörű reformokat léptettek életbe az oktatásügynek hatáskörük alá eső területén, hanem Königseck gróf kölni érsek 1777-ben a székhelyén működő s szigorú egy háziasságáról ismeretes egyetemnek versenytársat állított Bonnban egy nemsokára szintén egyetemmé fejlődött akadémiával, melyre nemcsak felvilágosodott katoliku-

sokat, hanem protestánsokat is hívott meg tanárokul, s amelyet általában az előhaladás szolgálatába állított.

Protestánsok a mainzi és erfurti egyetemeken is működtek, még pedig ugyancsak az illető érseknek (Breidbach bárónak) a jóvoltából. A felvilágosodás váravá tett würzburgi egyetemen meg épen egy rationalista protestáns theologus (Paulus) töltötte be egyideig az exegetikai tanszéket. Ezeknek, valamint rajtok kívül a trieri, salzburgi, bécsi stb. egyetemeknek a bonnihoz hasonlóan a katolikus tanárai között is nem ritkán találkoztak felvilágosodott tudósok, sőt egyenesen ily szellemű hittudósok is. így volt olyan, aki a háromságtant tette bírálat tárgyává; — volt olyan, aki a pápának még dogmává nem emelt, de már általánosan elfogadott csalatkozhatatlanságát vette ostrom alá; — volt olyan, aki tagadásba vette, hogy a pápai primátus az ős egyházban meglett volna; — volt olyan, aki protestáns kritikával kezelte a bibliát; — volt olyan, aki Krisztust egy erkölcsi vallás alapítójának, az egyetemes ember-szeretet tanítójának vallotta; — volt olyan, aki a christológiáról szóló dogmát és Krisztusnak az urvacsorában való állagi jelenlétét vonta kétségbe; — volt olyan, aki az istentiszteletet reformálni akarta s a misét németül mondta; — volt olyan, aki dicsőítette Luthert a vallás bensőségesebbé tételéért; — sőt volt olyan is, aki bizonyos idő multán áttért a protestáns egyházba (a magyarországi születésű Fessler Ignác Aurél).

És ezek a felvilágosodás szellemétől érintett professorok természetszerűen hasonló irányú papokat is neveltek, akikre az általok szerkesztett folyóiratok útján később is állandóan befolyást gyakoroltak, önként érhetőleg csupán abban a mértékben, amennyire ellensúlyozhatták a bármely felekezetű papi állás retrográd természetét. Így jutottak

el a türelmesség ama fokáig, melyen a XVIII. század vége felé gyakorivá lett az olyan eset, hogy katolikus és protestáns papok kölcsönösen elvégezték egymás hivatalos teendőit. Általában terjedni kezdett a katolikus papok között a biblia alapos tanulmányozása, sőt gyakran fordításának munkába vétele, a szélsőségektől tartózkodó irenikus törekvés, a szerzetesség és coelibatus elleni állásfoglalás, a népoktatás iránti érdeklődés, mindez azon kívül, hogy a legtöbben lelkesedtek egy nemzeti egyház alapításáért és az istentiszteletnek a nép nyelvén való végzéséért.

Érdekes és jellemző fejleménye volt az összes katolikusok közt elterjedt új szellemnek egy, Weishaupt Ádám († 1830) ingolstadti kánonjog-tanár által a világi katolikusok között 1776-ban alapított rend: az illuminatusok rendje, melyet a jezsuitáknál tapasztalt szervezettel és szabályzattal, de a szabadkőművesek szövetségének mintájára akart a felvilágosodás terjesztésének szolgálatába állítani, végső célul nem kisebbet tűzván ki maga és az e felől beavatottak elébe, mint a keresztyén vallás kiküszöbölését, föltehetőleg azonban csak dogmatikus alakjában. Az erkölcsiség fejlesztése, valamint a monarchiák eltörlése szintén eszményeik közé tartozott. A szabadkőművesekkel való közelebbi összeköttetés útján és révén mesés gyorsasággal terjedt el a rend csaknem az egész német birodalomban, sőt Dániában, Francia- és Olaszországban is, kivált miután Knigge Adolf báró kiépítette a rend szervezetét s egyszersmind megszervezte a propagandát, elsősorban kiterjesztvén protestánsokra is a belépés lehetőségét. Kizárt tagoktól értesülvén a bajor kormány a „rend” monarchiaellenes irányáról, ez 1784-ben rendszeres üldözés tárgya lett, főképen magának Weishauptnak a személyében, ki 1785-ben elveszítette állását, a további üldözések elől pedig menekülni volt kény-

telén. Knigge ellenben idejekorán való kilépésével megelőzte az üldözést.

A felvilágosodás szelleme elől nem zárkozhatott el még a pápai szék sem. Oda is eljutott egy felvilágosodott s egyszersmind igazán szelid lélekkel ékes ember, Lambertini Prosper, mint pápa XIV. Benedek (1740—58). Omaga is buzgó művelője lévén a tudományoknak, hathatósan támogatta a tudósok törekvéseit. Az egyházi államban rendet és haladást nem tudott, ugyan teremteni ő sem, de legalább sokat tett uralma idején a nép javára. Ugyancsak az egyházi államban, valamint Siciliában, Toscanában és Ausztriában csökkentette az ünnepek számát, Hollandiára és Belgiumra nézve pedig beiegyeztet a veeyes házasságok kötésébe, sőt bizonyos feltételek mellett máshol is engedélyezte a papok által való megkötését. A reámaradt viszálykodásokat az egyházi hatalom hátrányával szüntette meg egyes államokkal, ami azonban nem csupán az ő engedékenységből történt így, hanem a pápai tekintélynek már előtte megindult hanyatlásából. Próbát tett végül a jezsuita rend megreformálására.

9. A felvilágosodás az állami és társadalmi életben.

A felvilágosodás lényeges befolyást gyakorolt a nevelésügyre. A Wolff-féle bölcsészetnek a Rousseau nevelési eszményével való érintkezése a philanthropismus irányának adott létet, melynek főképviselője Basedow volt, s amely a felvilágosodott és termézetes oktatást írta zászlajára s vette gyakorlatba. Az iskolázás felsőbb fokain pedig az új-humanismus iránya nem a theologia céljaiért kezdett foglalkozni a klasszikus nyelvekkel, hanem a humanitásra való képzés érdekében, mely a keresztyén szellemhez

ragaszkodott ugyan, de az egyházi jelleg egyoldalúsága nélkül. A műveltebbek ekként meglehetősen elidegenedtek az egyháztól. Míg a felsőbb iskolaügy ilyenformán kikerült az egyházi befolyás alól: a népoktatás azáltal vett új lendületet, mert belátták az intézők, hogy a nép babonását és ezt okozó tudatlanságát a jó népiskolák oszlatthatják el. Ennélfogva az általános iskolakötelezettség a XVIII. század folyamán majdnem minden protestáns országban életbelépett, Poroszországban pedig kormánykörökben az a felfogás vált uralkodóvá, hogy a népoktatás nem felekezeti, hanem állami feladat.

Általában az állam és egyház közötti viszony fellöli vélekedés átalakulásában kimagasló fontosságú hatása nyilvánult a felvilágosodásnak. Bekövetkezett t. i. az állam saecularisatiója, vagyis megdőlt az a scholastikus elmélet, mely szerint az állam vallási alapítás, isteni szerzés. Uralomra jutott az a jogbölcészeknél már régebben ápolt nézet, hogy az állam a nép és kormányzat közötti egyezségnek természetes fejleménye. Az állam ezzel végleg felszabadult az egyház fölénye alól, a nélkül persze, hogy többé-kevésbé összeköttetésben ne maradtak volna tovább is, csak hogy most már épen ellenkezőleg az egyház vált állami intézménnyé egyes különböző elméletek értelmében, az uralkodó pedig elvileg megszűnt felelős lenni alattvalói lelki üdvéért.

Ez elméletek közül itt az a kettő foglalhat helyet, melyek a felvilágosodás szellemét tükrözték vissza; a territoriális és a collegialis rendszer. Amaz a régebbi, mely az egyházat az állam egyik szervének, egyik intézményének fogván fel, az állam hatáskörébe tartozónak nyilvánította a teljes egyházi kormányzatot, így aztán az állami felségjog a következőkre is kiterjed: a jus advocatiae, mi biztosítja az egyháznak az állam védelmét, de az államnak is az egyház feletti gyámkodást; a jus cavendi, ami ab-

ban áll, hogy az állam óvintézkedéseket tehet az egyház részéről fenyegető veszélyek ellen; a lelkészek elhelyezésébe való beleszólás joga; a *jus placeti regii*, amelynél fogva az egyházi törvények csak állami helybenhagyás után hirdethetők ki; a *jus supremae inspectionis*, vagyis az egyházi intézmények feletti felügyeletnek és egyfelől a papság és a rendek, másfelől a pápai szék közötti érintkezés ellenőrzésének joga; a *jus appellationis tanquam ab abusu*, ami az egyházi hatalomtól törvénytelenül elítéltek felebezésének elintézésére való jog; a *jus reformandi*, ami feljogosítja az államot ama feltételek megszábasára, melyek mellett engedélyezi valamely vallás gyakorlását; az állam fő tulajdonjoga az összes egyházi vagyona, ami érvényesülhet akár megadóztatás, akár *saecularisatio* útján, valamint az egyház öröklési jogának korlátozásával. Az újbabbik, a *collegialis* rendszer az egyházat egy önkéntes csatlakozás alapján létrejött társulatnak tekinti, melynek joga van minden belügyét önállóan intézni, természetesen az állam felügyelete mellett. A *territoriális* rendszer által megállapított egyéb állami jogokat vagy onnan vezeti le, hogy az egyház az egyházi batakmet hallgatólágon rárúháza a,fejedelemre, vagy pedig nem is fogadja el létezőknek. Ám idővel a dolognak egészen természetes rendje szerint a *collegialis* felfogás hódított ugyan, de a *territoriális* által hangoztatott állami jogok teljes mértékének fentartásával.

Magával hozta ez a felfogás először a jognak az egyház befolyása és hatásköre alóli emancipatióját. A házasságot Németalföld már a XVII. században polgári kötésnek nyilvánította s a világi hatóságok körébe utalta. Cromwell is tervezett és megkísérelt ilyenfélét államfő korában. Ezek nyomán aztán a tudomány is felkarolta ezt a felfogást s terjeszteni kezdte. A házassági perekre nézve is el elhangzott már az a nézet, hogy az állam intézkedése alá tartoznak s a XVIII.

század vége felé meg is indult idevaló utalásuk. Az egyház igazságszolgáltatási hatásköre mind a büntető, mind a vagyoni természetű ügyekben jóval szűkebbre szorult, a világi személyek világi ügyei már régtől fogva egymásután kerültek ki keze alól, most már az egyházi személyek világi ügyei is hasonló folyamaton kezdtek átmenni. A vállalási eszközök közül az embertelen kínzásokat, melyeket legnagyobb művészetig az inquisitio vitt, miután Nagy Frigyes 1740-ben eltörülte Poroszországban, lassanként mindenütt elhagyták, de csak elméletileg és hivatalosan, mert hiszen gyalázatos visszaélésképpen tényleg még a legújabb időkben is szégyenletes gyakorlatban voltak némely kevésbbé művelt ország elvadult hivatalos közegeinél. A boszorkánypereket ugyancsak Poroszországban már 1714-ben a fővárosba összpontosították, ahol aztán észrevétlen és részvétlen elmúlás lett a sorsuk. Más országokban is ilyenformán szűntek meg egyik után a másokban.

A közgazdaság, melyet eddig ugyancsak egyházi természetű elméletekkel és egyházi módszerrel sikerült szerfelett gyarló lábon, a legkezdetlegesebb színvonalon tartani, hasonlóképen ráeszmélt az egyházi gyámkodás illetéktelen voltára. Hiszen ennek káros volta felől is több ízben bizonyosságot szerezhettek már a belátóbbak, így p. o. Franciaországban, melynek iparát a nimes-i edictum 1685.-íki visszavételével s a protestánsok túrheterlen üldözésével nyomorították meg, oly módon, hogy ezek ezrével hagyták oda hazájokat örökre s gazdagították munkájukkal és tudásukkal új otthonukat, vagy p. o. Erdélyben, melynek Habsburg-uralom alá jutása után csakhamar numerus clausust rendszeresített a klerikális hatalom, kimondván, hogy legfeljebb annyi lehet a protestáns iparosok száma, mint a katolikusoké, ami miután az elhalt protestáns iparos helyére protestáns jelentkező nem volt felvehető, katolikus

pedig nem akadt, végképen tönkre tette az ország addig virágzó iparát s ezzel együtt Erdélyt is.

Az ilyen kormányzati szellem helyébe valósággal közérdek volt újat teremteni. Meg is történt. A közgazdaság lassanként a szabad kereskedelem, a szabad verseny, a szabad munka és az egyéni kezdeményezés elvi alapjára helyezkedvén, minél inkább kibontakozott addigi nyűgeiből, annál jobban fejlődésnek és virágzásnak indult. A vezető szerepet a tudósok új elméleteinek gyakorlati alkalmazásában egy gyorsan fejlődő társadalmi réteg, a városi polgárság vitte, mely szellemi képzettség, anyagi erő és politikai jogok birtokában folyvást jelentékenyebb tényező lett a közéletben, sőt a felvilágosodás iránti természetes hajlandósága és annak azután öntudatos felkarolása következtében az egész szellemi életben is. Nála következett be legelőször az átöröklött erkölcsi életelvekhez való hagyományos ragaszkodása mellett az egyház által elébetárt supranaturalis világnézettel szemben gyakorúsáig való felnövekedése.

Angliában és Hollandiában jutott ez legelőször felszínre. A Stuartok bukásával beállott politikai szabadság, mely már 1694-ben amott is megszülte a legfőbb szabadságot; a sajtószabadságot, magától érthetően mindenütt a képzetesebb elemeket állította előtérbe. Az ilyenekből kerültek ki aztán Angliában az u. n. szabadkőművesek, a felvilágosodásnak a reakciós elemek által annyira gyűlölt, annyira káromolt, annyira rágalmazott, mert circulusaikat untalan felbolygató, mindenkori előharcosai. 1717-től lehet keltezni munkába állásukat, melynek hárora alapeszméje: Isten, szabadság, halhatatlanság, és amely a bármely vallási vélemény iránti türelmesség jegyében ennek legfőbb ellenségével: a klerikalizmusszal és dogmatizmusszal szemben folytat állandóan harcot s ezzel párhuzamosan az igaz krisztusi testvériség követelményeinek is eleget téve, a nyomor meg-

szüntetésére, vagy lehető enyhítésére temérdek áldozatot szokott hozni. A szövetség alkotmányát és munkarendjét egy anglikánus pap, Andersen János szerkeszté egybe, bizonyos fölösleges és sok félre-magyarázásra alkalmat adó titokzatosság köntösében, ami azonban működésök lényegére nem vonatkozik, hiszen abban semmi rejtegetni való nem volt soha. Ám maga ez a titokzatosság is éppen olyan vonzó erővel bírt, mint az a szellem, mely áthatotta törekvéseiket. Hamarosan igen sokan sorakoztak a kibontott zászló alá magában Angliában is, s nagyon hirtelen terjedésnek indult a szabadkőművesség a continensen is sokfelé. Parisban 1725-ben, Hamburgban 1737-ben alakult az első páholy. 1738-ban lépett tagjai közé a porosz trónörökös, a későbbi Nagy (II.) Frigyes, ki 1740-ben Berlinben is alapított páholyt. Egy idő múlva sok visszaélés csúszott be a páholyok beléletébe, annyira, hogy nemcsak babonás motívumok, hanem még jezsuita tendenciák is elharapóztak bennök. De mindezt legyőzve, a szabadkőművesség a XVIII. század vége felé a virágzásnak páratlanul magas fokára emelkedett. Nagy Frigyesnek és József császárnak a példája nyomán a legkiválóbb fejedelmek, költők, bölcsekszek, theologusok, államférfiak és katonatisztek állottak be a szövetségbe, s hordták onnan szerte mindenfelé elhintve a gondolatszabadság magvait a szellemvilág és a közélet mezőin.

A szabadkőműves Nagy Frigyesnek egész munkásságát áthatotta a felvilágosodásra való törekvés. Már gyermekkorában gúnyosan nyilatkozott a kísértetek hitéről, később egy ideig a Wolff-féle bölcsészeinek, majd a francia felvilágosodásnak, közelebbről Voltaire-nak jutott a hatása alá, azonban önállóságát kellőképen meg bírta őrizni mindenik iránnyal szemben. Állást foglalt a francia materialisták ellen, sőt egyes kérdésekben nem értett egyet az encyklopaedistákkal sem, annál kevésbbé Rousseauval. Az

Isten létébe vetett hite rendületlen volt, a *világ* célszerű és törvényszerű életéből feltétlen bizonyossággal következtette azt. Annyira ment e tekintetben, hogy a későbbi időkben fatalista lett, anélkül azonban, hogy egyúttal a csak a jövő életre vonatkozó praedestinatio tanát magáévá tette volna. Hiszen a léleknek már csak a halhatatlansága felől is erős kétségeket táplált: hogyan hitt volna hát annak akármilyen, előre elrendelt túlvilági sorsában? A pozitív vallások iránt jókora idegenkedés töltötte el. Úgy tekintette őket, mint a valásnak ősi tisztaságából a papság által kiforgatott és eltorzított alakjait. Az eredeti alaknak a hegyi beszédnek megfelelőt gondolta, míg az „eltorzított alakok“ különfélesei, ellentétességei közönyösen hagyták, legfeljebb a többi, közösen vallott hittételeikkel együtt gúnyra ingerelték. Jézust — természetesen nem a dogma Jézusát — nagy tiszteletben tartotta; Luthert is sokra becsülte, de hibáztatta benne, hogy nem fejlesztette a protestantismust az „egyetlenegy Isten vallásává“.

És mindamellett nem egyedül a hitvallások iránti közönyössége, hanem az őszinte benső vallásosság iránt érzett nagyrabecsülése is hozta magával, hogy a korlátlan türelmesség álláspontjára helyezkedett mindenféle, nemcsak egyházi testületi, hanem egyéni, esetleg elszigetelt magán vallási felfogással szemben is. Mindenféle hitkényszert az Isten jogaiba való beléavatkozásnak tekintett, mint akit egyedül illet a lelkiismeret feletti uralkodás. Érvényesítette ezt az elvét az eretnekszaglászó vakbuzgókkal szemben is, de érvényesítette az elfogult felvilágosodottakkal szemben is. Legfeltűnőbb és legérdekesebb nyilvánulása volt ennek a jezsuiták iránti magatartása. A rend eltörlésére vonatkozó pápai bullát nem engedte ugyanis kihirdetni országában s a rendtagokat továbbra is meghagyta foglalkozási körükben.

A jezsuita-rend ellen irányuló mozgalom ekkor egyáltalában nem is protestáns országokból indult ki. Átkosnak bizonyult munkásságuk nem egyszer adott alkalmat egyik-másik országból való kiűzetésükre, azonban annyi gyűlöletre protestánsok részéről sohasem tudtak szert tenni, mint katolikusok részéről, miután ezeknek sokkal inkább módjokban volt őket alaposabban kiismerni. A való igazsághoz hívebb, de egyúttal kegyetlenebb jellemzést p. o. senki sem nyújtott rólok soha, mint tanítványuk, II. Rákóczi Ferenc egy nagyszabású emlékiratban, így voltak velők a katolikus államok kormányai mind s ebből folyólag történt, hogy végül is épen ilyenek, még pedig a Bourbonok országai és Portugallia esküdtek össze ellenök végleges megsemmisítésükre. Sikerült is, habár némi részben igazságtalanul és erőszakosan, kivinniök a rend hivatalos feloszlatását. Pombal portugall miniszter üzette ki őket először a kormányzata alatt álló országból 1759-ben. Követte az adott példát Franciország 1764-ben, Spanyolország és a nápolyi királyság 1767-ben, a páрмаi hercegség 1768-ban. Mindezek az államok a pápától' is erélyesen követelték a rend általános jellegű és érvényű megszüntetését. Utoljára is az 1769-ben választott pápa, XIV. Kelemen (Ganganelli) hosszas habozás és vonakodás után engedett s 1773-ban betiltotta a rendet, utalva béke-zavaró működésükre, számos rendtagnak dogmatikai és erkölcs-tani szempontból veszedelmes tanaira s egynémely pápai rendeletek elleni engedetlenségükre. A felvilágosodásnak, melynek mindig útjában állottak, mindenestre része volt ebben az eredményben, habár természetesen csak közvetve. Közvetlenül az állami hatalom diadala volt ez Róma hatalma felett, melynek érdekében ez a rend eredetileg keletkezett volt és amelynek szolgálatára állította egész munkálkodását.

Portugallia és a Bourbon-államok ezzel az actió-jokkal, midőn a katolikus egyház egyeduralmának legfőbb oszlopait kidöntötték, szintén a felvilágosodás szolgálatába állottak tehát. Ugyanennek a szolgálatába állottak más államok, illetőleg uralkodók is kevéssel ezután. A jezsuita-rend feloszlatását p. o. örömmel fogadta Ausztria is, jóllehet akkor még Mária Terézia (1740 —1780) volt az uralkodója, ki a katholicismus javára Magyarországon szépszerévet meg erőszakosan egyiránt gyakorolt térítgetesei mellett is már több tekintetben egyházellenes egyházpolitikát folytatott. Az egyházat ő is állami intézménnyé igyekezett átalakítani és mint ilyennek a keretében reformokat létesített. Egyebek mellett az ő idejében lépett érvénybe az államfői „jus placeti“, az egyházi bíraskodás korlátok közé szorított, több ünnep megszűnt, és a holt kéz vagyonának minden gyarapodása után adót kellett fizetnie. Nagyfotosságú intézkedés volt még a censura enyhítése. Sokkal több szabadelvűség uralkodott azonban e tájt a bajor udvarnál a III. Miksa József (1745—1777) választófejedelem uralkodása alatt és a württemberginél Károly Jenő (1737—1793) herceg uralkodásának utolsó évtizedében.

A század szellemének valamennyi részletében megfelelő egyházpolitikát mégis II. József császár (1765—1790) és magyar király (1780—1790) léptetett életbe a közvetlen uralma alatti országokban. Míg anyja mindig a pápával egyetértésben valósította meg^szándékait: addig ő mitsem törődött a pápa beleegyezésével, hanem ennek minden megkérdése nélkül érvényesítette államfői jogait. Már az anyja reformjait is többnyire ő sugalmazta volt, trónra-léptétől pedig gyors egymásutánban bocsátgatta ki az egyházi hatalomra hátrányos rendeleteit. Az egyházat az állami szervezetnek a népoktatás szempont-jából lényeges szervül ismervén el, belügyeit is az.

államid intézkedései alá tartozóknak tekinté. Már 1781-ben megszüntette a szerzetesrendeknek külföldi feljebbvalók alá rendeltségét s beosztotta őket illetőségek szerint a püspökök hatósága alá. Az egyházi papnevelő intézeteket államiakkal cserélte föl, amelyekben aztán a felvilágosodás szellemében folyt a képzés. Azokat a kolostorokat, melyekben nem neveléssel, betegápolással vagy tudományos működéssel foglalkoztak, bezáratta, az összesnek körülbelül egyharmadát. Ezeknek az államra szállott vagyonát, az u. n. vallásalapot azonban nagyobb részében egyházi célokra használtatta fel. Majd 1783-ban a megmaradt összes rendeket egybeolvasztotta egy újjá, melynek munkaköréről a nevelést és szegényápolást rendelé. Még az istentiszteleti szertartások korszerű reformjára is kiterjedt a figyelme, ezen a téren is sok, haladást jelentő rendelkezést tévén. A házasságjogot rendező nyílt parancsa szintén beléütközött a katolikus egyházi tanba.

Mindezek az intézkedések egy nagyszabású tervnek: a katolikus egyház független nemzeti egyházzá való átalakításának voltak bevezető és előlegesen megvalósított részletei. Emellett aztán az 1781-ben kibocsátott türelmességi rendelettel biztosítá a lutheránus, református és görög keleti egyházakhoz tartozóknak a katolikusokéval egyenlő polgári jogokat s a vallásgyakorlat, oktatás és egyházkormányzat szabadságát, némi megszorításokkal ugyan, de óriási lépést téve előre. A censurát is megszüntette nagyjában és sokat enyhített a Magyarországon annyira elnyomott jobbágyág helyzetén.

Öccsét és utódját, II. Lipótot (1790—1792), előbb (1765—1790) toscanai nagyherceget hasonló szellem és törekvés hatotta át. Fényes tanúbizonyságot tett erről már Toscanában is, ahol egy felvilágosodott püspöknek, Ricci Scipione-nak a tanácsára nekifogott a toscanai egyház reformálásának.

Az 1786.-iki pistojai zsinat nemcsak a francia egyház 1682.-iki declaratióját tette magáévá, hanem a cultusban is egy csomó egyszerűsítést sürgetett, s a szerzetesség gyökeres reformját követelte. Csak-hogy ez az egész actió megfeneklett a többi püspökök ellenállásán. Mint az osztrák örökös tartományoknak és Magyarországnak s Erdélynek uralkodója aztán bátyjának a josephinismus néven ismert szellemében működött. Tett ugyan apróbb engedményeket, de a lényeget megvalósítani törekedett, sőt a görög keletiek meg protestánsok jogait a két magyar hazában nemcsak kibővíté, hanem törvényes alapra is helyezé.

Vallási türelmességével éppen Magyarországon és Erdélyben a Mária Terézia derék és eszes fiait jóval megelőzte, sőt intézkedéseinek szabadelvűségével felül is multa II. Rákóczi Ferenc, ki mélységes vallásossága és erős katolikussága mellett is már 1705-ben biztosította a protestánsok vallásszabadságát, még pedig igazelműen, nem úgy, mint a régebbi Habsburg-uralkodók, alattomban a soha meg nem tartásnak rosszhiszemű elhatározásával.

Mindezen és a már előbb emiített nemes törekvések mellett is a vallásszabadság irányadó hazája az északamerikai Pennsylvania maradt, mivel Rhode Island az angol példára 1689 után megvonta a katolikusoktól a vallásszabadságot. Más testvér-államok tarka változatossággal intézkedtek ebben a kérdésben. Pennsylvania e téren való szabad szellemű kezdeményének s hozzá való hűségének híre szárnyalt Európában is, s az ő nyomán juttatta be elvileg az egyetemes emberi jogok közé a vallásszabadságot a felvilágosodás. Az állam semlegesítését az ottlevő egyházakkal szemben és egyszersmind ezeknek az önállóságát erre iktatta az elérendő eszmények sorába a műveltség régebbi fészke is. Újabb lökést adott ennek az Európában is egyre

terjedő törekvésnek a „szabad egyház szabad államban“ elvének az északamerikai egyesült államok egész területére való ünnepélyes kiterjesztése. Ezúttal előbb Virginia állam nyilvánította a vallásszabadságot az emberek velők született jogának, még pedig már az európai felvilágosodás irányának, közelebbről pedig Jefferson Tamásnak (később, 1801—1809 elnök, († 1826), a felvilágosodott bölcseszett határozott követőjének a hatása alatt. Uralkodóvá lett az a felfogás, hogy az állam érdekeinek nem árt az eretnokség, tehát nincs is miért üldöznie, sőt ellenkezőleg sokkal ártalmasabb a theologusok gyűlölködése, miért is épen ezek szorítandók rá az egymás iránti türelmességre. Ennek folytán 1776-ban a legtöbb állam külön-külön nyilatkozatokban, majd az egész unió a Jefferson-fogalmazta függetlenségi nyilatkozatban ugyanilyen álláspontot foglalt el. Végül pedig az 1791.-iki alkotmány végérvényesen megállapította az állam és egyház szétválasztását, az összes hitvallások egyenlő jogosultságát és a semmi korlát alá nem eső egyéni vallásszabadságot.

Ezáltal az anglikánus egyház elveszte itt az állami egyház jellegét és egyáltalában nem is lehetséges, hogy bármelyik egyház ilyen jelleget kaphasson. Az egyház és a hitoktatás ügye végképen ki van zárva az állam gondviselése alól. Valamennyi vallásfelekezet tökéletesen egyenlő szabadsággal bír, amennyiben valamelyik elve, vagy szertartása nem ütközik belé az állam törvényeibe.

És ugyanez az állam lett a demokratia veteményes kertjévé is, ahonnan átszármaztak az ott kicsirázott magvak Európába is. A „felvilágosodott absolutizmusnak“, Nagy Frigyes és József császár ez eszményének uralma idején a szabadabb szellemtől áthatottak jövőbe látó szemeikkel már kitűzték az új utat az uralkodók elé, melyen haladva szerintök halhatatlanságukat biztosíthatják. És ez az volt, hogy

önkormányzatra neveljék népeiket, azután pedig léptessék életbe a köztársasági államformát. Az uralkodók nem értették meg e felhívást, de megértették a népek.

II. A felvilágosodás a nagy francia forradalomtól fogva.

1. A nagy francia forradalom és következményei.

Mielőtt akár az uralkodók, akár népek közül bármelyik is hozzákezdett volna a demokratia meg-alapozásához és a köztársaság előkészítéséhez, nem a felvilágosodott, hanem az erősen felvilágosodás-ellenes absolutismus minden szándéka és akarata ellenére is előidőzőjévé vált a népuralom létrejötté-nek. Ez Franciaországban történt 1789-től fogva a nagy forradalomban, mely nemcsak új világot vál-lalkozott teremteni, hanem meg akarta torolni az addigi elnyomókon mindazt a szenvedést, amit ők hosszú évszázadokon keresztül okoztak a rabszolga-sorsban tartott népnek. Ez az elriasztó és megdöb-bentő képekben gazdag árnyoldala a forradalomnak mindazáltal erősen háttérbe szorul világtörténelmi jelentőség tekintetében a fényoldala mellett, mely bevilágítja azóta minden igazán szabadelvű fejlődés-nek az útját. Úgy, hogy aligha járnak helytelen után azok, akik szerint az egyetemes történelem igazi újkora épen ezzel a forradalommal nyílt meg.

Maradandó értékű alkotásai és intézkedései egy harmas jelszóban összesűrített alapelvet igyekeztek átvinni az életbe: a szabadságnak, egyenlőségnek, testvériségnek egymással a legbensőbb összekötte-tésben álló három-egy elvét. A felvilágosodás szel-lemében tett egyházellenes intézkedések az állapotok

céltudatos és gyökeres átalakítására irányultak, azonban túlságosan kirítt belőlök az a gyűlölet, melyet a papság régi kiváltságos helyzetében szerzett nemcsak magának, hanem az általa képviselt egyháznak is. Sajnálatos módon ebben a gyűlöletben osztoznia kellett aztán még a vallásnak is, ami szintén onnan eredt, hogy mind a papság, mind az egyház — miként általában és rendszerint — a vallás elleni támadásnak próbálta feltüntetni a saját visszaéléseinek szellőztetését. Máskülönben meg elsősorban ugyancsak az ő hibája volt, hogy oly rémitő hanyatláson ment volt át a vallásosság is, az erkölcsiség is, annál inkább, mivel ennek az állapotnak még kirívó jeladásai között is csak tétlen szemlélője maradt gondtalan jólétében. Pedig a felvilágosodásnak legalább is a polgárság körében való szakadatlan és szemmellátható terjedése új ösvények keresésére, vagy legalább is az addig jártak javítására ösztönözhetne volna. Am a jólét renyheséget szült az egész testületben s részint ez és erkölcsi állapota miatt, részint a korszellemből kifolyólag tekintélye sem volt már érintetlen.

Mindjárt az 1789-ben egybeült nemzetgyűlés ki-jeleatá az északamerikai példa nyomán, hogy az elkészítendő alkotmánynak az általános emberi jogok fogják alkotni alaptételét s a vallási felfogások teljes szabadságot nyernek. Ugyanekkor kimondta, hogy megszünteti a tizedfizetést s egyúttal átveszi az összes egyházi javakat a nemzet tulajdonába, az istentiszteleti költségeket, a szegények segélyezését és a papok fizetését viszont átvállalja az állam terhéül, természetesen szerény mértékben szabva meg az utolsót. 1790-ben feloszlatta aztán a nemzetgyűlés az összes olyan szerzetrendeket és kolostorokat, melyek nem foglalkoztak neveléssel, vagy betegápolással. Majd az u. n. polgári alkotmány megszüntette az addigi hierarchikus szervezetet s

az egyház kormányzását az állam hatáskörébe utalván, teljesen beolvasztotta az egyházi életet az állam rendjébe. Ugyanez más intézkedéseken kívül a papok és püspökök választását a megfelelő illetőségű világi testületek jogává tette, a káptalanokat pedig megszüntette. Mindezt a pápa és a papság megkérdézése nélkül, de még a kényszerhelyzetben lévő király szentesítésével. El lehet gondolni, hogy a vagyonnak e teljes saecularisatiója s az egyháznak állami intézménnyé tétele micsoda visszatetszést szült a papságnál, mely dus jövedelme helyett egyszerre a szűkös állami ellátásra lett utalva. Hiszen midőn a Franciaország népességének századrészét kitevő nemesség és papság a földbirtoknak nem kisebb, mint kétharmad részét tartotta kezében, az egyház 130 milliónyi jövedelméből nagy kegyesen 3.4 milliónyi ajándékot juttatott volt az állampénztárnak! Ezt a helyzetet alapján megváltoztatta a nemzetgyűlés, még pedig nemcsak elvből, hanem szükségből is: az államcsőd kikerülése végett, aminek ez volt az egyetlen módja. A papság azonban ezt nem vette figyelembe, hanem csupán saját sorsának változását látta. Hát még mikor a következő évben megkövetelték minden egyes paptól, hogy esküt tegyen a polgári alkotmányra. Ezentúl nyílt és éles harcban állott egymással egyfelől a katolikus papság többsége és feje, másfelől meg a forradalom, mely e miatt a pápa fejedelemsége alatt álló területeket is annektált — örökre. A papi öltönyt is megszüntették, az esküt tett papokat pedig házasodásra hívták fel. A papok közül az eskü megtagadása miatt 1792-ben 40000-en vesztették el hivatalukat, akik aztán száműzve, külföldön mindent elkövettek a forradalom ellen. Ilyenformán egészen közel jutottak a célhoz, melyet ilyen irányban Mirabeau gróf a forradalom elé kitűzött volt, t. i. a katholicismusnak az országból kiirtásához.

Csakhogymég itt sem állottak meg. Az ellenőkforduló pápa elleni gyűlölet és boszúvágy továbbhajtotta őket, mígnem az ekként mind szenvedélyesebbé fajuló küzdelemnek végső folyamányaként az 1792-ben egybegyűlt konvent azt a végzetes botlástkövette el, hogy hivatalosan eltörülte a — keresztyénséget. Még előbb életbeléptették az állami anyakönyvvezetést, kimondták a házassági elválásnak mindkét házastárs beleegyezésének esetére a lehető voltát, majd megszüntették a keresztyén időszámítást és helyette a köztársasági naptárt tették kötelezővé, amivel voltaképen már egymagával is kizárták Franciaországot a népek közösségéből. Erre következett a keresztyén ünnepek eltörlése, végül 1793. nov. 7.-én a keresztyénséggel való teljes szakítás. Betetőzte mindezt nov. 10.-én az ész tisztelére való ünneptartás és a Notre-Dame templomnak az ész templomává avatása. Ezzel egyidő tájban mintegy 2000 templom esett áldozatául a nép dühének, míg műbecsű kincsek elraboltattak, vagy szét szórattak. A templomok aztán, amennyiben még eléggé ép állapotban maradtak, megszenteltelenítő módon használtattak fel.

A jakobinusok paroxismusának e tetőpontján azonban megindult a kijózanodás is. Csakhamar fordulat állott be, midőn 1794-ben a Robespierre indítványára a konvent elismerte egy legfőbb lény létezését és a lélek halhatatlanságát, majd 1795-ben pedig visszaállítá a köztársaság törvényeinek engedelmeskedők vallásszabadságát, azzal a hozzátevéssel, hogy maga a köztársaság nem csatlakozik egy valláshoz sem. A VI. Pius pápával folytatott s fegyveressé is elfajult küzdelem egyelőre azzal ért véget 1797-ben, hogy a pápa azonkívül, hogy súlyos hadikárpótlást kellett fizetnie a köztársaságnak, még az egyházi államnak egy jelentékeny részét is elvesztette. Mindamelletta következő évben a római köztársaság fel-

állításával egészen megszüntetvé a francia kormány a pápa világi hatalmát, egyidejűleg fogságra hurcolván magát a pápát is. Az egyházi államnak ekkori szünetelése mindössze pár évig tartott s már 1801-ben békésebb hangulat váltotta fel az ellentétek harcát. Bonaparte Napóleon, az első consul, minden vállalatlansága mellett is alkalmas eszközt vélt találni a katolikus egyház nagyszabású szervezetében a saját politikai tervei számára, miért is tárgyalni kezdett annak fejével. Ennek lett eredménye az 1801.-iki híres concordatum, mely nem tölte ugyan be a pápának azt a kívánságát, hogy ismét államvallássá tegye a katolikust, de a tényleges helyzethez híven elismerte „a francia polgárok nagy többségének vallásául“. Az állam fentartotta benne jogkörét a püspöki és érseki székek betöltésére, a pápának pedig megengedte a kánonszerű beiktatás végzését. A papok kinevezése a püspökök jogai közé utaltatott, de fizetésökre az állampénztár vállalkozott. Ám a hűségesküt mindnyájan, fő- és közpapok egy* iránt tartoztak letenni. Az állami főfelügyelet alá vett egyház visszakapta a még el nem adott épületeit, de egészben véve lemondott saecularisált vagyonáról.

A concordatum törvényerőre emelkedésével egyidejűleg az u. n. szervezeti cikkek (1802) szabályoztak egyes függőben hagyott kérdéseket. Ezek értelmében p. o. külföldi zsinatoknak, még egyetemeseknek is, a végzései csupán a kormány beleegyezésével fogadhatók el, hazai zsinatok pedig szintén csak a kormány engedélyével tarthatók. Ugyanezek a cikkek szabályozták a protestánsok jogviszonyait is, vallásszabadságot, egyenjogúságot s az egyházi szervezkedésre jogot adván nekik.

Hogy miképpen vélekedett Napóleon a pápának a régi fejedelmekhez való viszonya felől, kimutatta 1804-ben a pápa jelenlétében, de sajátkezüleg végrehajtott császári koronázásával. A viszály különben

is egyre nagyobb mérvet öltött közte és VII. Pius között, míg végre ezt is elfogatta, az egyházi államot pedig újra megszüntette. Csak a fontainebleau-i új concordatum (1813) aláírása után nyerte vissza szabadságát a pápa, akit ez a concordatum Franciaország első egyházi hivatalnokává fokozott le.

A nagy francia forradalom eredményei széles körben érvényre jutottak volt. Napóleon az általa meghódított területek egyházi viszonyainak rendezéséről szintúgy gondoskodott. Így a bataviai (Németalföld), a helvetiai (Svájc), s az olasz liguriai, alpokoninnyi és római köztársaságokban, melyekben mind az állam és egyház szétválasztása, mind a vallásszabadság kimondása hasonlóan megtörtént. Pár év múltán azonban az alpokoninnyi köztársaságból előbb olaszországi köztársasággá, majd olaszországi királysággá alakult területre kötött concordatum előnyösebb helyzetet teremtett a katolikus egyházra, már csak annál fogva is, mivel a katholicismus államvallássá nyilvánított.

Németországra nemkülönben átalakító hatással volt a Napóleon uralma. Nemcsak hogy egyes katolikus területeken ettől kezdve részesültek vallásuk szabad gyakorlásában a protestánsok és viszont, úgyszintén némely lutheránus területeken a reformátusok, hanem azonkívül egy sokkal fontosabb változás is beállott: a régi német birodalomnak s a régi német katolikus egyháznak az összeomlása.

A Rajna balpartjának francia uralom alá jutásával mind a három épen ott fekvő papi választófejedelemség: a kölni, mainzi és trieri érsekség elvesztette egész tartományát, s még hozzá az ottani világi fejedelemségeknek az helyzetetett kilátásba, hogy nemkülönben elvesztett tartományaikért a Rajnától keletre eső papi és birodalmi városi tartományokból kapnak kárpótlást. Ennek következtében mondta ki az 1803. évi regensburgi birodalmi kül-

döntség főhatározata, hogy a rajnajobbparti papi tartományok hármon kívül mind saecularisáltatnak. így lett vége Németországon a papok világi uralmának, ami aztán együtt járt számos kolostornak is a feloszlásával és vagyona elvételével. Az egyenlően osztó igazságból következett, hogy ennek a saecularisatio-nak nemcsak a katolikus, hanem a protestáns egyház vagyonának is tetemes része esett áldozatul.

A francia forradalom igazán nem testvériesen iparkodott a testvériség elvét az életbe átvinni, mindazáltal kétségtelen, hogy a XIX. századbeli demokratikus átalakulásnak ő adott irányt, s az eme század folyamán felbukkanó szellemi áramlatok: a soha ki nem fogyott reactio és conservativismus ellen sorompóba szálló liberalismus, radicalismus, socialismus és demokratia megtisztult alakban mind a forradalom szellemét tükrözik vissza. A tekintélyen és hagyományon élőködő s azzal a maga hatalmi és anyagi érdekei javára visszaélő, az eszközökben sohasem válogatós, gyűlölködés és jogtiprás nélkül dolgozni sohasem tudó reactio és a tőle szorosan megkülönböztetendő, szintén tekintélyhez és hagyományhoz ragaszkodó, de amennyiben becsületes, néha történelmi hivatást betöltő conservativismus ellenében azóta küzd hol ernyedetlenül, hol megernyedten a liberalismus, a szabadelvűség, a szellemi és társadalmi élet minden vonatkozásában. Az a liberalismus ez, mely szemben a reactio és conservativismus emiitett alapvető jellemvonásával, épen abban áll, hogy bármely tekintélyt és bármely hagyományt illetéktelennek tekint arra, hogy befolyást gyakorolhasson akárkinek, még a szellemileg legutolsónak is a véleménye kialakulására, s bár ismer tekintélyt, amely miután nem hivatali álláson, hanem egyéni kiválóságon nyugszik, inkább jogosult lehetne irányt szabni, azt még így sem fogadja el döntőnek senkire és semmiben sem. Az a liberális-

mus ez, mely midőn élesen állást foglal, s ha kell, harcra kél minden olyan embertelen törekvés ellen, mi rabigába akarja hajtani valakinek a szellemét, egyszersmind jogosultnak tart minden más véleményt, kivéve azt, amely csak a magáét tartja jogosultnak, de amely liberalismus épen e két tulajdonságánál fogva szembe kerül általában a hivatalos egyházakkal. Az a liberalismus ez, mely mindig hátrányban van a reactióval szemben, miután ez kész akármilyen erkölcstelen és bestiális fegyvereket is igénybe venni, míg amaz csupán a szabadsággal, igazsággal, szeretettel, tisztességgel és nyíltsággal összeférő eszközökhöz nyúlhat még legélesebb küzdelmeiben is, mert máskülönben önmagával helyezkedik ellentétbe. Az a liberalismus ez, mely semmis a demokratikus meggyőződés nélkül, ami viszont nem abban áll, hogy néhanapján leereszkedünk embertársainkhoz, hanem abban, hogy magunkhoz emeljük őket állandóan. Az a liberalismus ez, mely nem részleges és feltételes, — mely nem rejti a reactiót „józan“, „okos“ és más efajta jelzőkkel ellátott szabadság, haladás fentartásai mögé, hanem igazán akar igazi szabadságot és igazi haladást. Az a liberalismus ez, melyet hiába igyekeznek némelyek összetéveszteni és összetévesztetni a türelmességgel, pláne legtöbbször pusztán a felekezeti türelmességgel, ami természetesen elválhatatlan alkat* része, de a legtávolabbról sem az bgyetlen. Az a liberalismus ez, melyet hasztalan próbálgatnak reactió, tehát rosszhiszemű elemek azzal devalválni, hogy éles határvonalat húznak közéje és a radicalismus, mint valami szörnyű eltévelyedés közé, holott ez utóbbi minden tájékozott és jóhiszemű megítélés szerint semmi egyéb, mint az intransigens, megalkuvást nem ismerő liberalismus, ahogy azt a tiszta szabadelvűségnek egyik legragyogóbb példája, Deák Ferenc is lényegében ezzel egyezőleg határozza meg 1873. június 28.-án tartott fényes egyházpolitikai

beszédében. Hiszen a liberalismus épen a két legtöbb küzdelmet okozó téren: az egyházpolitika és a népjogok kiterjesztése terén is a XIX. század egész történetének tanúsága szerint tökéletesen azonos elveket és célokat vallott magáénak mindig, mint a radicalismus. A felvilágosodás — mind az általános értelemben vett, mind a XVIII. századbéli specialiter e néven szereplő — a XIX. század elejétől ennél fogva a szabadság, egyenlőség, testvériség hamisítatlan keresztyénséget sugárzó, magasztos eszméitől áthatott liberálisumban foly tovább, s ennek a reactio ellen theologiai, egyházi és országos egyházpolitikai mezőkön vívott harcaiból áll azóta a felvilágosodás története. Az egész liberalismus teljes története tehát sokkal tágabb térre terjed, mint a felvilágosodásé, mely utóbbinak az egyéniség jogát valló alapelvét amaz teljes mértékben vallja, és azonkívül őrt áll mellette a szellemvilág és közélet valamennyi ágában és összes vonatkozásaiban, még az egyházi hatalom alól felszabadult, tehát már a felvilágosodás szellemét érvényesítő tereken is. A francia forradalomnak és a szorosabb értelemben vett felvilágosodás egész korának ez a legmaradandóbb vívmánya.

2. A reactió és a felvilágosodás közötti küzdelmek a katolikus országokban a XIX. század két első harmadában.

Napóleon bukása után egész erejével és minden dühével felülkerekedett a reactio. A bécsi congressus (1814—5.), mely Európának feldúlt viszonyait volt hivatva rendbehozni és szabályozni, maga is ennek állott a szolgálatában s végképen elutasította megállapodásaiban a liberalismus mindenfajta követelményét. Jelentős mozzanat volt azonban a felvilágosodás szempontjából, hogy míg ennek hátrányára

helyreállította az egyházi államot, másfelől megerősítette az előfordult, habár részben jogtalanságig menő saecularisatiókat, persze távolról sem a katolicismus, illetve általában az egyházak hatalmának csökkentése végett, hanem kizárólag az érdekelt államok kényszerhelyzetére való tekintettel, mely semmi módon meg nem tűrhetett volna kártérítéseket és visszahelyezéseket.

Franciaországban mindjárt a királyság helyreállítása után a „fehér terror“ szörnyű rémségei szinte elfeledtették a forradalom és a háborúk iszonyatosságait. Az elvadult „fehér jakobinusok“, vagyis szélső királyságpártiak bűnbakot keresve, a protestánsokra támadtak s százával mészárolták le őket. E megtorlatlanul maradt gyilkosságok mellett az állami hatalom, az újráledt királyság megőrizte józanságát legalább abban a tekintetben, hogy a vallásszabadságot és jogegyenlőséget nem szorította korlátok közé, és minden ellenkező irányú kísérlettel szemben érvényben tartotta az 1801.-iki concordatumot, annak dacára, hogy a reakcióban összetalálkozott katolicismus és legitimismus minden téren kegyetlenül éreztette hatalmát. Ennélfogva miközben a jezsuiták új életre támasztott rendjének vezetése alatt némelyek a középkori tekintélyhit minél fokozottabb mértékét, a pápa alá vetettség hiánytalanságát hirdették minden felfordulás elleni egyetlen orvosságnak, lassanként és fokozatosan egy új forradalomba kergették az országot. A liberalismus és Voltaire-nak ismét népszerűvé lett iránya naponként erősödött a közszellemben. Az ellentéték végső kiélelőzése tört aztán ki az 1830.-iki júliusi forradalomban, mely megfosztván X. Károlyt trónjától, a liberális polgárság jelöltjét, Orléans-i Lajos Fülöpöt emelte helyébe („polgárkirály“).

A francia katolicismus egész könnyedén beilátalta magát az új helyzetbe. Az ultramontanismus

most már a demokráciával kacérkodott, de eközben kifejtett liberális eszméik (állam és egyház szétválasztása, általános vallásszabadság, a sajtó és az oktatás szabadsága) 1832-ben magokra vonták a pápa tiltakozását. Vezérek egyike, Lamennais nem tagadta meg erre sem elveit, s nyíltan szakítván a pápasággal, a pápaellenes socialismushoz csatlakozott. A többiek behódoltak s a sajtóban azontúl állandóan szószólói voltak az ultramontanizmusnak, ezáltal már demokratikus tendenciák nélkül. Együttal a liberalismus kölcsönkért álarca alá búvá, lankadatlan harcot folytattak az oktatás szabadságáért, amely jelszó alatt azonban az a törekvés rejtőzködött, hogy az egész közoktatást az ultramontanus irányzat kerítse hatalmába. Ki is vívták 1850-ben egyelőre csak a középiskolákra nézve az állami közoktatás kizárólagos jellegének megszüntetését. Nem is maradt el a várt eredmény. A csodahit a közép osztály közvetítésével mihamar hatalmába ejtette a tömegeket, aminek megmutatására bőséges alkalmat nyújtott 1858-tól Lourdes.

Az 1848.-iki februári forradalom magával hozta ugyan a köztársaságnak újra való felállítását, de az elnök szerencsétlen kiválasztása a gyalázatos államcsínyek sorozata folytán már 1852-ben a bukását is. Az elnökből császárrá átvedlett világraszóló svihák III. Napóleon egész uralkodása alatt az ultramontanusok malmára hajtotta a vizet s az egyházi államnak is állhatatos oltalmazójául csapott fel. Az ultramontanusok vitték belé 1870-ben a németekkel való háborúba is őt és vele együtt jobb sorsra érdemes nemzetét.

Olaszországban úgy a sicília-nápolyi, mint a piemont-sardiniai királyság a bécsi congressus után csakhamar visszaadta egyes concordatumokkal a katolikus egyháznak régi jogait, s ezzel a többi közt kiszolgáltatták neki a közoktatást. Egyedül Toscanának őrizte meg az egyház feletti felsőségét. Ám

amazok is rövid idő alatt belátták politikájuk helytelenségét. A klerikalizmus túlkapásai forradalmat idéztek elő már 1820—21-ben mindkettőben. Levertek ugyan osztrák segítséggel, de szelleme lappangva tovább izzott az egész Olaszországban. A köztársasággá való átalakulás érdekében szervezkedett titkos szövetség: a carbonariké, minthogy az összes olaszok egyesítését szintén kitűzte céljául, már csak a pápa világi uralma alatt álló egyházi állam kérdésében is természetsszerűen ellentétbe került a klerikális iránnyal. Ez az egyházi állam különben is arról volt hírhedt, hogy Európának legrosszabbul kormányzott, legeladósodottabb, legelmaradottabb és erkölcsi tekintetben is legutolsó országa, amit csak előmozdított az ezen korbéli pápának, különösen a mereven reakciós XVI. Gergelynek az uralma (1831—1846). *KJ* volt az, aki az ördög művének nyilvánította a vasutat és a gázvilágítást. Elképzelhető, hogy a haladni vágyók mennyire lelkesedtek az ilyen szellem uralmáért.

Jó reménységre tettek szert azonban 1846-ban IX. Piusnak a megválasztásával, ki eleinte, legalább politikai téren a liberalismusszal kacérkodott. Ám a jezsuitákat elkergető 1848.-iki forradalom után végleg a jezsuiták karjaiba vetette magát s országa bajain egyáltalában nem, az emberiség bajain pedig új dogmákkal akart segíteni. 1854-ben a már a középkorban is sokat vitatott kérdést, szűz Máriának is szűztől születését döntötte el, elgondolhatólag igenlő értelemben. Az 1869—70-ben tartott vatikáni zsinattal pedig a pápai csalatkozhatatlanságot mondatta ki, szinte megpecsétléséül az 1864.-iki Syllabusnak, mely nyolcvan felsorolt tévelygésben a modern haladásnak összes vezéreszméit elkárhoztatta, nemcsak a vallás, hanem a tudomány, a politika és a gazdasági élet terére is kiterjeszkedve. Ezzel nemcsak véglegesen határvonalat húzott a haladó világ

és a hivatalos katholicismus közé, hanem egyúttal újabb kirívó bizonysgot szolgáltatott arról is, hogy mennyire túllépett az egyház az eredeti és igazi hivatásán és munkakörén.

Ám ezalatt viharfelhők gyülekeztek a legsötétebb reactió emez apostolának feje fölött. Piemont és Sardinia királya, Victor Emánuel (1849—1878), miután az egységes Olaszország eszménye oly kibékíthetetlen ellentétben állott az egyházi állam fennmaradásával, a szabadéi vűség hazájává szándékozott tenni országát. E végből az 1848.-iki forradalomban onnan is elkergetett jezsuitákat később sem bocsátotta vissza. Már a Siccardi miniszterről nevezett törvényekkel (1850) nagyban korlátozta az egyház hatáskörét, p. o. az igazságszolgáltatás mezején. Miután pedig 1852-ben Cavour Camillo gróf († 1861) lett a miniszterelnöke, attól fogva egy céltudatos, erélyes és tevékeny munkásság indult meg a papi hatalomnak illetékes határai közé terelésére, hogy megvalósítsák Williams Roger-nek Cavour által újraélesztett jelszava értelmében a „szabad egyház szabad államban“. 1855-ben megtörtént a sem prédikálással, sem oktatással, sem betegápolással nem foglalkozó szerzetesrendek feloszlatása. Mielőtt azonban tovább mentek volna ezen az utón, az 1859.-iki lombardiai háború tényleg napirendre tűzte az egyházi állam kérdését. Nemsokára ezután Olaszországnak majdnem minden többi része csatlakozott Piemonthoz, úgy, hogy 1861-ben már proclamálható lett az új olasz királyság, leendő székhelyül pedig Róma. Ezt azonban egyelőre megtartotta a pápának egy francia megszálló sereg. Az új királyság, mely 1866-ban Velencét is bekebelezte, még ez évben életbe léptette a polgári házasságot és bevonta az egyházi javak nagyrészét. Utoljára pedig elkövetkezett a legnevezetesebb saecularisatio: az egyházi állam megmaradt részeinek az olasz királyságba való beolvasztása.

A francia-német háború miatt III. Napóleon 1870-ben visszahívta csapatait, mire az olasz király akadálytalanul bevonulhatott az addig szándékosan minden harctól megkímélt Rómába. Ezt azután egy népszavazás is szentesítette, kimondván az Olaszországhoz való csatlakozást.

Spanyolországban az 1812.-iki szabadelvű föllendülést hamar követte a Bourbonok visszahelyezésével együtt az egyházi hatalom teljes restaurációja, még az inquisitioé is. Az 1820.-iki forradalom ugyan elűzte a jezsuitákat, de annak leverésével az absolutismus és a klerikalismus, a trón és oltár szövetkezése új uralomra jutott. Az 1833-ban kitört hétéves polgárháborúban a trónkövetelő Carlos herceg a papi pártra támaszkodván, az egyház ellen elkeserített nép lerombolá a kolostorokat s kegyetlenül bánt a szerzetesekkel, az országgyűlés pedig törvénybe iktatá feloszlatásukat, úgyszintén a papi tized megszüntetését és az összes egyházi javak saecularisatióját. Mikor aztán idő teltével engesztelődés jött létre a római curia és a spanyol kormány között, a klerikális befolyás azonnal erősödni kezdett s állandóan erősödött Izabellának egész uralkodása (1843—1868) alatt. Az 1851.-iki concordatum visszaadá az egyházi javakat, amennyiben visszaadhatók voltak, továbbá a püspökök rendelkezése alatt hagyá az oktatásügyet és a könyvcensurát, a katolikus vallást pedig kizárólagos jogú államvallásnak nyilvánítá. 1855-ben felhagytak a másvallásuak egyenes üldözésével, de már 1859-ben megint gyakorlatba vették, míg végre az 1868.-iki forradalom türelmességet szerzett számukra.

Portugalliában az 1834-ben elűzött zsarnok Miguel király a papságra támaszkodván, bukása maga után vont a egyház elleni eljárást is, aminek itt is a szerzetesrendek feloszlatása, a tized megszüntetése és a saecularisatio lett az eredménye. Mindamellett a

katholikus maradt a kizárólagos jogú államvallás addig is, míg 1857-ben létrejött egy concordatum, mely ezt továbbra is fentartá, de másrésről érelyesen megvédte az állam érdekeit. Később, 1862-ben eladták az egyházi javakat és megszüntették a szerzetesrendeket, mire új viszály tört ki a curia és ez ország között.

A közép- és délamerikai országokban a déleurópai országokéihoz hasonló viszonyok fejlődtek ki, annak ellenére, hogy épen e korszak kezdetére (1814—29) esik Spanyolországtól és Portugalliától való függetlenségök kivívása. Noha a katolikus egyház egyeduralkodó feltétlenül biztosítottnak látszott, mégis miután a felvilágosodás hullámai ez országokba is átcsaptak, a politikai téren ennél fogva felütköző liberalismus természetesen áttérőldött antiklerikális ösvényekre is. így aztán, midőn a későbbi évtizedek folyamán győzelmeket ért el a liberalismus, azt mindig megszenvedte a katolikus egyház is, részint az ünnepek és a szerzetesség korlátozásában, részint a jezsuiták kiutasításában, részint pedig a saecularisatióban és egyéb olyan intézkedésekben, melyek önként folytak a modern állami élet követelményeiből, p'o. a polgári házasságban, a püspököknek és papoknak rendes bíraskodás alá vonásában, az oktatás államosításában és a katolikus egyházhoz nem tartozók részére vallásszabadság adásában. A szabadelvű elemek a szabadkőműves páholyokban csoportosultak, annyira, hogy nem egyszer valósággal a páholyok és az egyház között folyónak tűnt fel a küzdelem.

A Habsburgok uralma alól végleg felszabadult Belgiumnak 1830-ban sikerült Hollandiával való rövididei kapcsolatát is felbontania, még pedig az Oraniai házzal szemben ellenséges álláspontra helyezkedő belga liberálisoknak meg a jezsuitákat száműző s a lelkészképzést liberális irányba terelni

igyekvő kormány ellen elkeseredett klerikálisoknak a természetellenes szövetezése folytán. Az ekként végre teljesen önállóvá lett országban hamarosan megszilárdult a katolikus egyház befolyása, nem csekély részben épen a liberálisok által követelt politikai szabadságok, p. o. az egyesülési jog segélyével. Ez ellen azután hasztalan küzdött a liberalizmus, melyet pedig nagyban erősített a hierarchiának nem mindig tiszta gazdálkodása. Hiábavaló volt még annak keresztülvitele is, hogy a leeuweni ultramontánus egyetem ellensúlyozására felállították a brüsseli szabadelvű egyetemet is. Csak évtizedek múlva sikerült szabadelvű kormányt alakítani, mely azonban akkor is csak néhány évig tarthatta magát. A vallásszabadság elve azonban állandóan érintetlen maradt, s az állam és egyház szétválasztása is megtörtént 1831-ben, de ez csak a nevét viseli ennek a különben oly nevezetes egyházpolitikai változásnak, mivel tökéletesen a klerikalizmus javára szolgál az egész.

Bajorországban már 1817-ben megkötötték egy, a katolikus egyház igényeit nagy mértékben kielégíteni igyekvő concordatum, melyet azonban nem egy ponton pótolta az egyházra hátrányos intézkedésekkel a vele egyszerre életbelépett 1818.-iki vallási rendelet, elsősorban az egyház feletti állami felügyelet tekintetében. Általában oly erős volt az ultramontanizmus, hogy csak az maga hét évet vett igénybe, ameddig a protestánsok annyit elérhettek, hogy visszavonják azt az 1838.-iki rendeletet, mely-nél fogva a katolikus istentiszteleti szertartásokon a szolgálatra kivezényelt összes katonák, tehát a protestánsok is kötelesek voltak letérdelni. Mindazáltal az állami felügyeletet, ha jóindulattal is, de teljes erélylyel gyakorolta a kormány a katolikus egyházzal szemben.

A reakció klasszikus földje Ausztria volt hol az

európai absolutismus lelke, a „szent szövetség“-et megteremtő Metternich vezette a kormányt hosszú évtizedeken keresztül, anélkül, hogy a rendőrállammá berendezkedés minden szabadabb mozgást el ne fojtott volna és a nélkül, hogy a legcsekélyebb haladás észlelhető lett volna a gondolat szabadságának és az emberi jogok kiterjesztésének terén, s ebből folyólag bármely téren. Ezzel kapcsolatban az ultramontanismus uralma korlátlan volt és megdönthetetlennek látszott, noha az 1848.-iki forradalom a protestánsoknak úgy jogi, mint tényleges helyzetében némi könnyítéseket szerzett. Az ultramontanismus hatalmának a jele volt az 1855-ben megkötött concordatum, mely a josephinismusként utolsó maradványait is hatályon kívül helyezte, s az állam rovására tett sok más engedmény között a püspökökre ruházta a papság feletti korlátlan fegyelmi jogot (egész a bebörtönzésig), átengedte az egyháznak a házassági bíraskodást és kiszolgáltatta a népoktatást a jezsuitáknak. Ez ellen, valamint az ellen, hogy a „vallást“ veszélyeztető könyvek elnyomása is biztosított, nemcsak a liberálisok keltek ki, hanem sokan még az alsóbb papság tagjai közül is, annyira, hogy utoljára kénytelen volt az államhatalom más útra térni, de csak azután, mikor már a porosz-osztrák háborúban 1866-ban végleg kiesett Ausztria a német hegemoniából.

A protestáns egyház az 1861-ben kiadott császári nyiltparancsban a kormány által megszabott szervezetet kapott, mely azóta kevés módosításon ment keresztül. Eszerint a protestánság tartományi egyház jellegével bír, melynek fő püspöke a császár volt s legfontosabb szerve a mindkét protestáns egyházra kiterjedő állami főegyháztanács. Az 1822-ben alapított s az állam által fentartott bécsi protestáns theologiai intézet 1850-ben fakultási rangot nyert, 1861-ben pedig egy rangba helyeztetett a többi

főiskolákkal, de az egyetem kötelékén mindig kívül maradt.

Az osztrák ultramontanizmus szellemében kormányzott Magyarországon mégis utat törtek magoknak a szabadság eszméi. Martinovicsnak és társainak a francia forradalom eszméit átültetni és megvalósítani törekvő mozgalma ugyan, éppen a magyar bíróságok törvényszegő és embertelen eljárása miatt 1795-ben sokak vértanúságával végződött, de a felvilágosodás szelleme sokkal mélyebben gyökerezett már a magyar nemzet talajában, semhogy tovább ne terjedt és alkalom adtán, ha meghiggadt alakban is, újra ne jelentkezett volna. A Széchenyi István gróf eszméi is egy új Magyarországot voltak hivatva megeremteni, csupán az volt a baj, hogy a nemzetnek gyorsan ömelléje nőtt másik vezérével, Kossuth Lajossal ellentétbe került azáltal, hogy ő maga először gazdasági téren és csak azután politikai téren, emez pedig a sorrend megfordításával akarta életre keltetni a szükséges reformokat, holott voltaképen párhuzamos haladás lett volna kívánatos mindkét téren. Az egyház hatalmára a nyilvánosság előtt általok hirdetett reformok csak közvetve hatottak volna korlátozóan, de a közfelfogás jókora mértékben ellenségesen volt hangolva a klerikalizmusszal s kivált ennek túlkapásaival szemben. Fényes bizonyossága volt ennek egyfelől az a harc, melyet éppen katolikus államférfiak, sőt egy páran kath. papok is oly szívósan folytattak a protestantizmus jogai s az általános vallásszabadság érdekében és közelebbről a vegyes házasságok ügyében, másfelől az a támogatás, melyben Borsodvármegyének a saecularisatióra irányuló indítványát az 1843—4. évi országgyűlés legjelesebb tagjai részesítették. Ugyanennek az országgyűlésnek végre a katolicizmus egyeduralmának megtörése felé is sikerült egy szerény lépést tennie, de e téren csak az 1848.-iki törvényhozás intézkedett, teljes türelmesség-

gel de nem teljes szabadelvűséggel, amint azt később maga Kossuth is beismerte. Attól tartott ugyanis, hogy az állam és egyház szétválasztása meg a saecularisatio a dynastia szolgálatába üzi a főpapságot, így is jobbra papíron maradtak a meghozott törvények, mindössze a papi tized eltörlésére vonatkozó hajtatott végre. A felvilágosodás szelleme sugárzott vissza a jobbágyságnak oly soká késett felszabadításából és az adózási kötelezettségnek a nemes-ségre való kiterjesztéséből is.

3. A felvilágosodás hatása a protestáns országokban.

Ha a katolikus államokban szerfelett gyakran olyan élére állított helyzetet teremtett az egyházhoz való viszony, elgondolható, hogy míg a protestáns államok protestáns egyházai könnyebben belé is nyugodtak valami érdekeiket sértőnek látszó, de az állam és haladás szempontjából szükséges változtatásba, a katolikus egyház ezekben is mindig vég-sőkig menő harcot folytatott bármely jogcsorbitás vagy annak tekintett reform ellen. Viszont nagyon szívesen, ha nem is hálásan vette jogainak minden korszerű kiterjesztését vagy elismerését, a maga részéről pedig sohasem mulasztotta el mindent elkövetni befolyása gyarapítására, akár a felekezetek közötti jó viszonynak vagy az állam belső békéjének megrontásával is. A felvilágosodás szellemében javára történt intézkedések elfogadása mellett azok okozóját sohasem szűnt meg ócsárolni és kárhoz-tatni.

Angliában, hol a catholicismus gyakorlása elleni kegyetlen büntető rendelkezéseket enyhítő 1775.-iki törvény miatt a Gordon lord vezetése mellett 1780-ban lázadás tört ki és ahol az unitárius

Priestley 1789-ben alig menthette meg életét a nép dühe elől, ezt a fanatikus vakbuzgóságot egyre emberségesebb szellem váltotta fel. Már 1791-ben megengedték a katolikusoknak a magán istentisztelet tartását, 1792-ben pedig Skóciában az addig elnyomott püspöki egyház tett szert teljes türelmeségre, majd 1813-ban megszüntették azt a törvényt, mely halálbüntetéssel sújtotta az unitarizmus követőit, végül 1829-ben teljes polgári jogegyenlőséget nyertek a katolikusok, mindenféle hivatal, az országgyűlési tagság is megnyitvatván előttök. Azóta aztán rohamosan foglal el mind több-több tért a katholicizmus, mely 1850-ben a protestánsok roppant felháborodását hívta ki országos egyházszervezetének kiépítésével. Tértfoglalása túlterjed a saját körében való fejlődés és megerősödés keretein, mert idegenben való hódítása is meglepő eredményű. Még pedig nem annyira térítési sikerei folytán, mint inkább szellemének és rítusának az anglikánus egyházba való nagymérvű behatolása következtében. Az állam ettől eltekintve a haladás útjáról nem tért le, s 1857-ben világi törvényszékek elé utalta a házassági pereket s 1868-ban eltörölte az egyházi adózási kényszert. A háromnegyed részében katolikus Írországban pedig 1869-ben hosszas és elkeseredett harc után megszűnt az anglikánus egyház állami jellege s ezzel egyetemben nagy vagyona is saecularisáltatott, 1878-ban Skócia is megkapta a pápa ajándékát öt püspöki megyére való felosztásával, ami ellen aztán hiábavalónak bizonyult minden tüntetés. A skót állami (presbyterianus) egyházban többször okozott szakadást a gyülekezeteknek az a törekvése, hogy magok választhassák meg lelkészeiket, a patronusok (köztök az állam) beleszólása nélkül. Már a XVIII. század folyamán mintegy 600 gyülekezet vált ki három alkalommal. Egyesülésök-ből később az „egyesült presbyteri egyház“ állott

elő. Ez aztán 1900-ban összeolvadt a sokkal erősebb „szabad presbyteri egyház”-zal, mely 1843-ban ugyanazon okból szakadt volt ki az állami egyházból, mint az előbbiek. Egyébként az állami egyház 1874-ben maga is kénytelen volt megszüntetni a patronusi jogot.

Németalföldön az Oraniai háznak újra trónrajutása után 1815-ben az állami alaptörvény kimondotta az összes meglevő vallások egyenjogúságát, de a református egyház állami jellegének fentartása mellett. A közoktatás feletti állami felügyelet is ugyanekkor lett rendszeressé. Ezzel és más intézkedésekkel a kormány maga ellen bősztette a klerikálisokat, midőn pedig később meg a sajtó- és szólásszabadságot fogta korlátok közé, a liberálisok haragját is magára vonta. Emiatt engedményekre kényszerült a curiával szemben, s ezek az 1827.-iki concordatumban találtak helyet. A liberalizmusnak a Belgiumtól való elválás után az állami életben sok ideig irányadó volta azzal az eredménnyel járt, hogy a református egyház mindinkább különvált az államtól, kivált 1852 óta, attól fogva, hogy a felvilágosodás hatása egyre érezhetőbbé vált a református egyház életében is. 1853-ban a katolikus egyháznak új szervezetet adott a pápa, egy érsekséget és négy püspökséget állítván fel. Felzúdultak ugyan ellene a protestánsok, de a katholicismus folytonos erősödésének már nem állhatták útját. Viszont a liberálisoknak sikerült elérniök, hogy az 1856.-iki iskolai törvény kizárta az iskolákból a felekezeti hittantantást s csak a krisztusi és a polgári erényekre való nevelést engedte meg. Nagy sikerök volt még az 1876.-iki egyetemi törvény, mely egyúttal a középiskolai oktatást is megfelelő szabályozás alá vette. Ennek a törvénynek a haladás, szempontjából legfontosabb intézkedése az volt, hogy az egyetemi, teljesen felekezeteken kívüli vallástudományi karok

tudományos jellegű bibliai és történeti tanszékeit elkülöníté a speciális egyházi természetű, nem tudományos (dogmatikai és gyakorlati) tanszékektől, s csupán az előbbieket fogadta be az állami egyetem szerves alkotórészeiül. Az ilyen egyetemekkel szemben állítá fel a fanatikus calvinista Kuyper Ábrahám az amsterdami „szabad” egyetemet, mely elvileg elutasítja az állam költségén való fentartást is, az állami beleszólást is, mindamelllett midőn Kuypernek a francia forradalom eszméit perhorrescaló, u. n. antirevolutionarius pártja az ultramontánus párt szövetségével 1901-ben kormányra jutott, ő mint négy évig miniszterelnök államsegélyt is, promoteálási jogot is juttatott tudományellenes tudomány-egyetemének, s hívei közül többet helyezett el az állami egyetemek előbb kiátkozott vallástudományi karain is. Vagyis az elvek csupán addig voltak érvényben, míg hasznos nem lett a megszegésök.

Svájcban mindjárt 1814-től első sorban a jezsuiták szelleme lett uralkodóvá a katolikus egyházban, s ebből folyólag több kantonban az állami igazgatás mezején is. Ultramontánus érdekből történt az is, hogy a konstanzi püspökségtől a még a középkori állapotokból folyólag hozzátartozó svájci területek már 1814-ben elszakítottak. Később, miután a besanconi püspökséghez tartozó terület szintén kivétetett előbbi kötelékéből, 1828-ban az egész Svájc hat püspökségre osztatott, melyek közvetlenül a pápának rendeltettek alá, nehogy eszökbé jusson holmi nemzeti egyházzól álmodozni. A katolicismus megerősödése ellen 1830 tájától éles küzdelem indult meg a liberális körök részéről. Különböző kantonok különböző irányú alkotmányváltoztatásai mindannyiszor heves harcok okai és okozatai voltak. Eközben Luzern Fribourggal együtt a jesuitismus fő fészkévé alakult. Luzern (1841) és Wajlis (1844) kantpnpk kiszolgáltatták az iskolaügyet

a katolikus papságnak s egyszersmind a legszélsőséesebb szellemben, a protestantismus súlyos hátrányára biztosították a katholicismus egyeduralmát. Más kantonok viszont lefoglalták a kolostorokat és megbüntették az ellenszegülő papokat. Ez ellenében a katolikus kantonok 1846-ban „külön szövetségre“ léptek, de az emiatt kitört polgárháború leveretésökkel végződött. A jezsuiták rögtöni kitiltása után az 1848.-iki új alkotmány a szövetséges állam egész területén tökéletes szabadságot és jogegyenlőséget biztosított minden elismert keresztyén felekezetnek. Ezután is többször tört ki viszály az ultramontanizmus túlkapásai miatt, mindazáltal szemmel láthatólag hódításokat tett a katholicizmus a protestantizmus rovására. Egy ilyen, még pedig a családokozhatatlansági dogma ügyéből eredő egyházpolitikai viszály (kultura-harc) folyamán Bern több fontos, a katolikus egyház megfélemezésére tett intézkedése között ki mondta, hogy a lelkészek hatévenként új választásnak vetik magokat alá, továbbá, hogy római és ó-katolikusokra való szakadás esetén a többséget illetik a plébánia javai, a berni egyetemen pedig állami katolikus theologiai kart állított fel. Aargau még az apácázárdákat is feloszlatta, Solothurn pedig a községekre ruházta a lelkészválasztás jogát, de szintén csak meghatározott időre szóló hatállyal. Kevés idővel ezután 1874-ben népszavazás útján fogadták el az új alkotmányt, mely mindenkinek biztosítja felekezeti és egyéni vallásszabadságát, s mindenkit fölmentett az egyházi adó kötelező fizetése alól, egyszersmind megtiltja a jezsuiták és más szerzetesek betelepítését, valamint új kolostorok alapítását. A házasságjogot is függetlenné tették az egyháztól 1875-ben a kötelező polgári házasság életbeléptetésével.

Az államhatalom nem egyszer keveredett viszályba itt a református klerikalizmusszal is. Ugyanabban az

évben, 1839-ben, mikor a vaud-i kanton a helvét hitvallás érvényét eltörülte, Strauss Dávid Frigyesnek a zürichi kormány által az odaváló egyetemre való meghívása annyira felháborította az itteni reakciós érzelmeiket, hogy erőszakos fellépéssel megbuktatták a kormányt, Strausst pedig nyugdíjba küldték, még mielőtt elfoglalhatta volna tanszékét. Megismétlődött ez az eset 1847-ben Bernben Zeller Edének a meghívásakor, amikor azonban a kormánynak sikerült elnyomni a lázongókat. A vaud-i, a genevai, a neuchateli szabad egyházak mindnyájan az illető kantonok szabadelvű, részben csak egyházpolitikai természetű rendelkezéseivel szemben való ellenszégülésből keletkeztek, részint amiatt, hogy az állam tetemesebb mérvű jogokat vett igénybe az egyház irányában, részint hogy az állam szigorúan bánt egy pár engedetlenkedő orthodox vagy pietista lelkésszel, részint hogy a tartományi zsinat jogköre megszorítottatott s a lelkészek hitvallási kényszerének megszüntetésével korlátlan tanítási szabadságuk lépett életbe. Emellett 1874-ben az egész iskolaügy felszabadult az egyház alól a hittantanításnak a nyilvános iskolákból kiküszöbölésével együttesen. 1883-ban Bazel és Zürich megszüntette a keresztelési kényszert, 1898-tól az utóbbiban kifejezetten egyháztagoknak nyilvánítottak nem kereszteltek. A felvilágosodás terén való előhaladást semmi sem illusztrálja azonban annyira, mint az a körülmény, hogy az eredetileg eléggé orthodox (de egyáltalában nem fanatikus, mivel már kezdetben is az egyéniség jogát hangoztató) vaud-i szabad egyház 1905-ben egy tisztán vallásos jellegű nyilatkozatban állapította meg hitvallását. Így aztán lassanként megérett a helyzet az állam és egyház szétválasztására, aminek eszméjét különben épen a most említett szabad egyház vezérszellemé, Vinet Sándor Rudolf már régen fölvetette volt, Egyelőre csak Geneva

(1907) és Bern (1910) hajtotta végre, míg Neuchatel (1906) elutasította az erre irányuló indítványt, még pedig mindenhol népszavazás útján, miként már évtizedek óta szokása Svájcznak a fontosabb kérdéseket eldönteni.

A skandináv államokban, hol a lutheránus az uralkodó egyház, lépésről-lépésre foglaltak tért a felvilágosodás vívmányai. Dániában 1849-ben a legkiterjedtebb polgári szabadság, általános választójog, teljes egyesülési és sajtó szabadság, valamint minden felekezetre kiterjedő teljes vallásszabadság és polgári jogegyenlőség lépett életbe. Az állam által elismert felekezetek közé besoroztatott a református, a katolikus, a methodista és a zsidó is, az állami egyház népegyház jellegét öltötte magára, a mindezekhez nem tartozók azonban ez utóbbinak iskolai céljaira megadóztattak. 1851-ben facultativ alakban életbelépett a polgári házasság is, 1857-ben megszűnt a keresztelési kényszer, 1868-ban szabadságot nyertek az állami egyházhoz tartozók is arra, hogy az államtól függetlenül tarthassanak lelkészt. Azóta a lutherismus több kiváltságát elveszítette, de viszont az állami hatalomtól való függése nemcsak fenmaradt, hanem egyre nyomasztóbbá és aggasztóbbá lett amiatt, hogy az országgyűlésen elszaporodtak a részben érdekeivel nem törődő, részben iránta egyenesen ellenséges hangulatú elemek, úgy hogy komolyan szóba jött immár az állam és egyház szétválasztása. 1814 óta általános tanulási kötelezettség áll fenn s úgy az alsóbb, mint a felsőbb iskolák, melyekben teljes tanítási szabadság uralkodik, a kormány felügyelete alatt állanak.

Norvégiában 1845-ben minden keresztyén felekezet szabad vallásgyakorlatot nyert, 1851 óta pedig ez a jog a zsidókra is kiterjed. Később megszűnt annak a törvénynek is az érvénye, mely szerint csak lutheránusok viselhetnek állami hivaltalt. 1897-től

szerzetrendek is letelepedhetnek a jezsuiták kivételével. Mindamellettt jelenleg is állami egyház a lutheránus, ennek az állapotnak az új viszonyok közt igen sok hátrányával, ami komoly mozgalmakat idézett föl az egyház autonómiájának, sőt az állam, és egyház szétválasztásának megvalósítása végett. Ám ezidőszert még ez utóbbinak a hvei is fenn akarják tartani a nyilvános iskolákban a kötelező hittanítást és az egyházi adózás állami rendezését, vagyis egész törekvésök végeredményben csupán az állami befolyás korlátozására irányul a szabadelvű jelszó leple alatt. Annál alaposabban gyanítható ez, mivel épen e mozgalom megindulása előtt nagy port vert fel egy szabadelvű tanár kinevezése a christianiai egyetem theologiai karára és egy szabadelvű lelkész esetével kapcsolatban nemcsak a tanárokra, hanem már a lelkészekre nézve is a tanítási szabadság kérdése. Ezekkel a vitákkal egyidő-tájban, 1911-ben lépett életbe a kötelező polgári házasság. Különbén pedig a magas fejlettségű szépirodalom hatása alatt meglehetősen egyházellenes hangulat uralkodik művelt körökben, épen mert az egyház mindenkori magatartása által az egyéniség jogát látják veszélyeztetettnek.

Svédországban, hol a reformátusok 1741-ben, külföldi más keresztyének 1781-ben, a zsidók pedig 1782-ben kaptak szabad vallásgyakorlatot, 1809-ben ismét törvényesen elismertetett a szertartások szabadsága, de azért még meghagyattak az állami egyházból való kilépésre megszabott büntetések. Ezen hivatalosan csak 1860-ban esett változás azzal, hogy minden nagykorú jogot nyert az elismert vallásokhoz való áttérésre. A vallások elismerésére, úgyszintén ennek visszavonására való jog a király hatáskörébe utaltatott. Az 1866.-iki alkotmány megszűntéé a lutheránus papság korábbi nagy befolyását, míg 1870-ben az összes állampolgárok előtt megnyíltak

az állami hivatalok s megnyílt az országgyűlési tagság is. 1873-ban az állami egyházon kívüliekre tekintettel megengedték a kisegítő polgári házasságot, 1908-ban pedig általánosan életbelépett ennek facultativ alakja. 1910-ben a lelkészválasztás demokratikus irányban nyert rendezést.

Németországban a restauratio idején rendkívül sok bonyodalmat kellett megoldani. Minthogy pedig az államok mindegyike egymástól függetlenül közvetlenül a pápai udvarral tárgyalt, már maga ez a körülmény annak elismeréséről volt tekinthető, hogy a pápa a forrása minden egyházi jognak. Az 1817.-iki bajor concordatum visszariasztotta ugyan őket attól, hogy alapelveiben rendezzék az állam és egyház közötti viszonyt. így aztán pusztán az égető kérdések kerültek szőnyegre, de ezeknek rendezése törvényes alapra fektetvén a katholicismus létét, hierarchikus szervezete és az anyagiakban való dúsulása temérdek veszélyt rejtett magában az egészben véve protestáns országra nézve. Addig még nem látszott meg a veszedelem, míg a felvilágosodás szelleme által érintett s az állam iránt barátságos érzelmű nemzedék volt hangadó a papság kebelében. Ám a papnöveldeknek és részben az iskoláknak a püspökök korlátlan hatalmába való kiszolgáltatása súlyos fordulat magvait hintette el. A jezsuiták beözönlése és a püspökök kánonszerű választása kezekedett afelől, hogy a következő nemzedék már az ultramontanismus harcos katonáiból fog állani.

Még mielőtt elérkezett volna ez az idő, már is két diadalt könyvelhetett el az ultramontanismus: a marburgi egyetemen egy katolikus theologiai kar lehetetlenné tételét és a josephinismus és febronianismus irányáért lelkesedő Wessenberg Ignác Henriknek az egyházi vezetők közül való eltávolítását. Emezt úgy érték el, hogy a konstanzi püspökséget, melynek vikáriusa volt, előbb megfosztották terüle-

tének egy jókora részétől, azután meg egészen feloszlatták, viszont két másik püspökségben püspökké való megválasztatása nem nyert megerősítést.

Azonban ezeknél sokkal messzebb kiható jelentőséggel bírt az a győzelem, melyet a kölni egyházi viszályban aratott az ultramontanizmus a protestáns porosz állam felett. A rajnavidéki katolikus papok ugyanis az országos rendelkezések ellenére 1815-től fogva reversalist kezdtek követelni a vegyes vallású házassulandóktól gyermekeik vallását illetően. Az állammal nyíltan szembehelyezkedő, a protestánsokra meg nagy mértékben sérelmes ez eljárásuk megszüntetése végett hosszas tárgyalások folytak a pápai udvar és a porosz kormány között, de ezek csak a semmivel határos eredményt tudták elérni. Végre is a kormány ahhoz a módhoz fordult, hogy a belga jezsuiták által, tehát kívülről folyvást szított ellenállást a kölni érsekkel és suffraganeusaival való megegyezés útján próbálta megszüntetni, ami az állam tekintélyének megóvásával egyelőre sikerült is. nm a gr. Spiegel érsek halála 1835-ben véget vetett a kedvező helyzetnek. A katolicizmussal rokonszenvező IV. Frigyes Vilmosnak, ekkor még trónörökösnek a támogatása Droste Vischering Kelemen bárót ültette be az érseki székbe. Ez alig melegegett meg abban, előbb tett megnyugtató ígéreteinek megszegésével valóságos hadjáratot indított az állam tekintélye ellen. Ennek során el is zárattott, de a lázongásig felizgatott tömeg, a pápa rendkívül élelhangu közbeszólása, a fanatikus röpiratokkal felizgatott közvélemény mind a kormány ellen fordulván, ez végtére meghátrált előbbi követeléseivel. Erre kényszerítették azok a tünetek is, melyek keleten hasonló irányban mutatkoztak. Dunin Márton posen-gneseni érsek és két püspök ugyanis ugyanazt az eljárást vették gyakorlatba, mint a nyugatiak. Ez az érsek ugyan szintén fogságba jutott miatta,

de utóvégre itt is a kormány engedett. (A magyarországi Lajcsák és Sczitovszky püspökök csak utánzóik voltak ezeknek sokkal előnyösebb helyzetben.)

Ebből folyólag az egyházi befolyás mind tágabb tért foglalt el. Az új király 1841-ben lemondott a placetum-jogról, a katolikus theologiai karok tanáraitra vonatkozólag bevezették az egyházi ellenőrzést, a cultusminiszteriumban katolikus ügyosztályt létesítettek, mely ahelyett, hogy az állami felségjogokat gyakorolta volna az egyházzal szemben, egész fennállása alatt sokkal inkább az ultramontánus érdekeknek volt hivatalos képviselője. A Poroszországra ráocroyált 1848—50.-iki alkotmány kimondván, hogy minden vallási társulat önállóan rendezi és intézi ügyeit, szabaddá tette a külföldi egyházfőkkel való érintkezést, megszüntette az államnak minden beésszólását az egyházi hivatalok betöltésébe s teljesen átengedé az egyháznak a népiskolai hitoktatás ügyét. A püspökök ez alapon lassanként minden jogot kezökbe ragadván, az államnak nem maradt egyéb, mint az egyházat anyagilag ellátni és neki védelmet nyújtani, na meg az általa hozott Ítéleteknek karhatalommal érvényt szerezni.

így aztán felettébb elszaporodtak a szerzetrendek is, s befolyásuk ultramontánus szellemet árasztott el nemcsak Poroszország, hanem egész Németország levegőjében. El is bizakodtak s ez nem egy túlkapásra ragadta főbb bajnokait. így p. o. Ketteler báró mainzi püspök megtiltá a papnövendékeknek a giesseni egyetem katolikus theologiai fakultásán való hallgatást, ami 1851-ben megszűnését okozta a fakultásnak. Ő és Vicari breisgau-freiburgi érsek azokban az országokban, amelyeknek területe a felsőrajnai egyháztartomány kiterjedt, többször merészen ellene szegültek az állami hatalomnak egyes, több-kevesebb fontossággal bíró kérdésekben. A vitás ügyek gyakorisága arra indítá a korma-

nyokat, hogy concordatumokkal tegyenek kísérletet az állam és a katolikus egyház közötti érintkezési pontok rendezésére. Ezek a concordatumok tervbe-vett alakjukban nagyon kedvezők lettek volna a katolikus egyházra, csak hogy sem a württembergi, sem a badeni országgyűlés nem emelte őket törvény-erőre. Az államoknak ennél fogva a magok körében kellett rendezniök a katolikus egyházzal való viszonyukat, de ez is eléggé jól ütött ki az utóbbira nézve. Annál inkább, minthogy időközben a reactióra kedvezőtlenebbé válván a közhangulat, a pápa sem követelőzött túlságosan. Az a titkos szerződés pedig, amelyet Ketteler 1854-ben kötött a hessendarmstadti nagyhercegséggel, valóságos vereségszámba ment az államra nézve, s annyira lealázó volt ennek tekintélyére, hogy 1866-ban végre is hatályon kívül kellett helyezni.

Am a katolikus reactio időteltével annyi hibát halmozott rakásra, hogy megrendszabályozása nem szenvedhetett tovább halasztást, mihelyt kellő erőhöz jutott az állam. Miután a centrum-párt útján politikai hatalommá lett az ultramontanizmus, főleg mivel a csalétekül kidobott demokratikus és socialis eszmékkal meglehetősen népszerűsége is tett szert, még az óvatossággal is szakított már a hazafiság követelményeinek figyelmen kívül hagyásában. Ledochowski posen-grieseni érsek egész lengyeiesítő propagandát üzött, ami ellen szigorúan kellett fellépnie az államhatalomnak. De ugyanakkor más intézkedések is időszerűkké váltak. Az ultramontanizmus gyűlölettel szemlélte, hogy a porosz király személyében protestáns uralkodó nyerte meg az 1871-ben egységessé lett Németország császári méltóságát, másrésről meg a családokozhatatlanság dogmája azt a meggyőződést érlelte meg a kormányban, hogy az állam és egyház viszonya lényeges változást szenvedett általa s ebből kifolyólag megfelelő rendszabályokra van szükség.

Így indította meg Bismarck már 1871-ben a kultúrharcot, vagyis a kultúrát a reactio ellen védelmező harcot a szabadelvű Falk Adalbert miniszter nagyértékű közreműködésével. Egymásután következtek az erélyes, néha a kellőnél is erélyesebb intézkedések. Megszüntették a cultus-miniszteriumnak a Ledochowski actiójában részes katolikus ügyosztályát, büntetést szabtak a szászéki izgatásra, állami felügyelet alá helyezték az összes nyilvános és magán tanintézeteket, kiutasították a jezsuitákat és több más szerzetrendet, szabályozták a papok képzését és alkalmazását, megkövetelvén a honpolgárságot és három egyetemi év végzését, valamint egy különleges állami vizsgálatot, korlátozták az egyház fegyelmi jogát, megengedvén onnan egy állami főtörvényszékhez való felebbezést, életbeléptették az állami anyakönyveket a keresztelési kényszer megszüntetésével és a kötelező polgári házasságot, végül pedig feloszlatták valamennyi szerzetrendet a betegápolással foglalkozók kivételével. A papság a püspökök vezetése mellett megtagadta e törvényekkel szemben az engedelmességet, mire egy sereg személyi, megtorló intézkedésen kívül 1875-ben az állam előbb egy újabb törvényben zár alá vétette a katolikus egyháznak összes állami eredetű és természetű javait és jövedelmeit, azután pedig egy másikban a speciális egyházi vagyont is kivette a papság kezelése alól. Ez hatott. A főpapság beszüntette az ellenállást.

Amennyiben pedig e törvények egy része nem a birodalom egészére vonatkozott, hanem egyedül Poroszországra, a többi országok is követték ennek példáját a szigorú elbánásban, csakhogy miután előzőleg többnyire nem szolgáltatták volt ki magokat annyira az ultramontanizmusnak, mint Poroszország, önként érthetőleg megfelelő enyhítésekkel.

Midőn aztán Bismarck egyre reactiósbab állami politikát kezdett folytatni, egészen természetes volt,

hogy a centrupártnál keressen támogatást. Ennek fejében kénytelen volt a Falk eltávolítása után 1880-tól fogva „Canossába menni“ s adagonként legnagyobb részét visszavonadni a kultúra-harc idején hozott törvényeknek, főleg persze azokat, melyek az állam és egyház viszonyának szabadelvű rendezésén túlmenve, inkább egy leigázó hadjárat alkatrészeinek látszottak. Végző eredményben — noha néhány elvi fontosságú intézkedés érvényben maradt — alig is következett be egyéb az egész kultúra-harcból, mint az ultramontanizmusnak már az üldözések idejében is óriási megerősödése és elterjedése. Lehetséges azonban, hogy ez nélküle még nagyobb mértéket öltött volna.

Ez idő alatt, a XIX. század eleje óta a német országos protestáns egyházak az állammal némileg módosult viszonyba jutottak. A területiális rendszer, mely az egyházigazgatást az állami kormányzat egyik alkatrészének tekinté, helyet adott az államfői rendszer egy újabb felfogású alakjának. Az államfő ennek értelmében már nem mint az állam élén álló, az államot megisméjlesztő egyén szerepel az egyházigazgatás tetején, hanem örökölt jogon, mint „summus episcopus“-a, vagyis most már ura az egyházigazgatásnak. Az állam egyháza ekképen az államfő egyházává változott át, ami első lépés az egyháznak az államkormánytól való szabadulása felé. Ez aztán szoros összefüggésben állott egy püspököknek mondható rendszer kiépítésével, amit azonban enyhített a zsinatpresbyteri rendszer életbeléptetése iránt általánosan megnyilvánult törekvéseknek folyvást több és több országban sikerre jutása. ámde ez a püspökivel egybekevert zsinati rendszer így együtt inkább a hátrányait mutatja fel mindkettőnek, mint az előnyeit. Innen van az, hogy a püspöki és velők együtt a consistoriális elemeknek az egyházkormányzattól való kiküszöbölése a

zsinati rendszer terjedésével párhuzamosan mindinkább napirendre kerül, nemkülönben az államtól való függetlenség minél teljesebb mértékére való törekvés is. Ámde az a reménység, melyet sokan a zsinati rendszer bevezetéséhez fűztek, hogy t. i. együtt fog járni az egyházi élet szabadelvű irányba terelésével, csak csalóka álmokképnek bizonyult.

Egyébként pedig a hatalmi érdekek szempontja, még pedig mindannyiszor a reactio érdekében, nem egyszer kifejezésre jutott az állam ténykedései és céljai ellen a protestáns egyháznál is. Már a protestáns unió sem találkozott általános tetszéssel. Ezt III. Frigyes Vilmosnak sikerült elődei párszázados eredménytelen kísérletei után elvégre megvalósítania 1817-ben a reformáció háromszázéves emlékünnepele alkalmával. A Hohenzollern család emez ága ugyanis a János Zsigmond reformátussá léte óta kétszáz és egy pár éven át abban a kényelmetlen helyzetben volt, hogy országa népének nagy többsége más egyházhoz, a lutheránushoz tartozott. Ezen csupán az emiutott két protestáns egyház egyesülésével lehetett segíteni, s ezt a felvilágosodás által teremtett közvéleménnyel immár ki is lehetett vinni, még pedig olyan módon, hogy csak az egyházigazgatásra terjedt ki, ellenben szintén épen a felvilágosodás szellemében kifejezetten érintetlenül maradtak a hit vallási eltérések.

A lutherismus fanatikusai nem birtak beletörődni az új helyzetbe, mely ennélfogva Poroszországban és a példáját többnyire a kormányok kezdeményezésére követő testvér-országokban előállott. Még szilárdabbá és hevesebbé tévé ellenállásukat a király által *önkéntes elfogadás* végett sajátkezűleg szerkesztett egyformásító agenda *erőszakos rájokkényszerítése* (1822). A vita folyamán még szabadelvűek is kétségbe vonták a királynak erre való jogát s a végén is compromissum oldotta meg a kérdést. Ez azon-

ban már nem gátolhatta meg a szigorú lutheránusok külön szervezkedését (1830), miután az agendával együtt az unió ellen is épen úgy állást foglaltak s ennek az erőszakos keresztülvitelére tett próbálkozásokkal szemben állhatatosan kitartottak elutasító magatartásuk mellett. Később is megőrizték külön állásukat a hatósági üldözések dacára, míg aztán 1908-ban egy porosz törvény erősen megkönnyíté a hozzájuk való áttérést.

Ezzel ellentétben a jogszerű állami beavatkozással szemben foglalt állást a protestáns orthodoxia akkor, mikor 1872-ben a tanfelügyeletről szóló törvényjavaslat forgott szőnyegen Poroszországban. Ezt épen oly hevesen ellenezte és támadta, mint az ultramontánus párt.

Víszont a közvetlen célon kívül az államra való egyházi befolyás növelésére irányultak azok a minden szabadelvűséggel legszemérmetlenebbül szakító viharok is, melyek egyes egyetemi theologiai tanárok tudományos meggyőződése körül törtek ki, nem egyszer mesterségesen előkészítve. Ezek miatt távozott a theologiai karról és vállalt megfelelő tanszéket a bölcsészeten egy Zeller, egy Wellhausen, egy Bender, anélkül azonban, hogy elvileg a legparányibb győzelemre is rámutathatott volna az egyházi reactio. Sőt a közvetlen cél szempontjából is kudarccal járt ennek minden erőlködése és minden felháborodása, amellyel keresztül akarta vinni Pfleiderernek a tanszékéről való eltávolítását és meg akarta akadályozni Harnacknak a marburgi egyetemről a berlinre való kinevezését. Általában mint az egyháztól tökéletesen független intézeteken, a protestáns theologiai fakultásokon a tanárok tanítási szabadsága alapelveleg és intézményesen egyiránt meg van óva az egyházi sötétség ellenében, egy kissé eltérőleg a katolikus theologiai fakultásoktól, melyeknek tanáraitra mégis lelkeszi minőségökben kiterjed az illető

püspökök felügyeleti joga, anélkül azonban, hogy ez tanári állásukra a legcsekélyebb mértékben is kihathatna.

Az északamerikai egyesült államokban a katolicizmus a XIX. század első felében számbelileg rohamos szaporodást vett, ami nagy ellenszenvet zúdított rajok az ott születettek részéről, különösen midőn hatalmi kérdések is kezdtek egybekapcsolódni ottlétökkel. Az ingerültség több helyen lázongásokban tört ki, templomok és kolostorok felgyújtásával. Ma is sokakban aggodalmat ébreszt egyre növekvő számuk. Ezzel és vagyonuk gyarapodásával mindinkább fejlődő befolyásukat, valamint az ebből folyó veszedelmet egyelőre az ellensúlyozza némileg, hogy a még áttérési formákhoz sem kötött korlátlan vallásszabadság folytán gyakori az olyan eset, miszerint a bevándorlottak következő nemzedéke hátat fordít szülői vallásának. Azonban már kezdenek tervek felmerülni arra, hogy korlátozás alá vegyék a holt kéz vagyonszerzési szabadságát, annyal inkább, mivel a papi túlkapások esetei ma már nem szórványosak és olyan jogokat kezdenek követelgetni, amilyenek a protestánsoknak soha eszök ágában sem voltak.

A protestánsok megszámlálhatatlan, de száznál mindenesetre jóval több felekezete (denominációk) mind több tért juttat az egyház ügyei intézésében a világi elemnek. A nyilvános iskolákból a már csak valamennyire művelt államokban is ki van zárva a hittan-tanítás, amit aztán kizárólag a gyülekezetek által fenntartott vasárnapi iskolák végeznek. Az egyházi érdekeket szolgáló, gyakran theologiai fakultással is ellátott felekezeti egyetemekkel szemben újabb időben folyvást nagyobb jelentőségre tesznek szert a minden vallási intézmény nélküli állami egyetemek, ami a közművelődésnek a felekezeti befolyás alóli felszabadulásával egyre fokozódó mértékben jár együtt. A mormonok többnejűsége, mint az állami törvényekbe

ütköző felekezeti szokás ellen teljes eréllyel lépett volt fel az állami hatalom és sikerült is érvényt szereznie a törvényeknek.

A felvilágosodás szelleméből folyó fontos vívmány volt itt a rabszolgaság eltörlése. A déli és északi államok emiatt vívott kisebbszerű hadjáratai után 1861-ben tört ki a négyéves polgárháború, melyben Lincoln Ábrahám († 1865) elnökkel élőkön az északiak küzdöttek a szabadelvű álláspont mellett s utóvégre is győzelmet arattak az emberiesség elvei. A felszabadult feketék azonban ma is csak másodrendű polgároknak tekintetnek a közfelfogásban, tökéletes ellentétül a törvényes intézkedéseknek.

4. A felvilágosodás előnyomulása a katolikus országokban a XIX. század utolsó harmadától fogva.

A németországi kultura-harc nem múlhatott el hatástalanul azokban az országokban sem, melyek a legjobban ki voltak téve azoknak a veszélyeknek, amiket az ultramontanizmus és klerikalizmus törekvései rajok hozhattak. Az egész művelt világ éberén figyelte Németország erős és szívós küzdelmét s — példát vett róla. Példát, melyet annál inkább követésre méltónak ismertek el, mivel az ultramontanizmusnak az előbbi évtizedekben kifejtett romboló munkája olyan eredményekkel járt mindenütt, hogy minél nagyobb hatalomra tett az szert valamely országban, annál jobban meggyőződött leküzdésének nélkülözhetetlenségéről az illető ország népe.

Bebizonyult ez a legelső sorban épen a Németországgal ellenlábas Franciaországban, mely az ultramontanizmuszal szövetséget kötött második császárság alatti züllése és ennek folytán szenvedett temérdek háborús vesztesége után még köztársaság korában

is jó ideig az ultramontanizmus nyűgében nyögött, a commune rémségeinek megismétlődése elleni arcanum címe alatt. Pedig — miként alkalom adtával azóta is fényes bizonyosságait szolgáltatták épen a klerikalizmus legbiztosabb fészkeit nyújtó országok — amazt a kommunizmust is egyenesen a klerikalizmus és a vele állandó szövetségben álló reactio hordozta méhében. Az ultramontanizmus még hatalmának tetőpontján állott, amikor 1875-ben sikerült kivívnia az „oktatás szabadságát“ az egyetemekre vonatkozólag is. Ez azután nem kevesebb, mint öt „szabad“ katolikus egyetemet hívott létre. Mindazáltal az ultramontanizmus áskálódásai meg nem szűntek a köztársaság ellen, mig nem ezt a végén is arra indította létérdeke, hogy hatályosan védekezzék az ellene irányuló szakadatlan aknamunka ellen, mely — mint később kiderült — niég a hadseregben is propagandát űzött a köztársaság ellen. Az antiklerikális párt lassanként többségre jutván, elkövetkezett a megfelelő óvintézkedésekre az alkalmas idő. Elképzelhető, hogy ez ekkor sem ment könnyen. Hiszen nemcsak a francia klerikálisok nagy tömege, hanem az áitások hazájokkal szemben is szolgált pápa ugyancsak elleneszegült minden ilyen tervnek. Az ekként kitört kultúra-harc folyamán 1880-tól kezdve a parlament, többnyire a Ferry oktatásügyi minisztersége alatt, megnyirbálta a szabad egyetemek jogait, a jezsuita renddel együtt feloszlatta az államilag el nem ismert többi rendeket is, megszüntette a tábori lelkészséget, katonai szolgálatra kötelezte a papokat és tanítókat, a temetőket az egyházközségek tulajdonából átadta a polgári községek tulajdonába, az oktatásügyet a szabadelvűség kívánalmainak és érdekeinek megfelelő módon kötelező népoktatással és a hittantanításnak a nyilvános iskolákból való kirekesztésével rendezte, internátusokkal ellátott felsőbb leányiskolákat állított stb.

Majd a klerikálisokkal és monarchistákkal megtöltött hadsereget és a katonai bíraskodást az egész világ előtt hihetetlenül rossz hírbe hozó Dreyfus-ügy botránya még gyökeresebb reformokat követelt, s midőn vezetőszeréhez jutott az időközben felnőtt új nemzedék, nem is tért ki előlük. A Waldeck-Rousseau miniszterelnök által kezdeményezett 1901.-iki egyesületi törvény a megmaradt rendeket az állami elismerés kérésére s szigorú és többoldalú, főleg oktatásügyekre irányuló állami ellenőrzés alá vetette. Ellenszegülésök számtalan kolostor és iskola bezárását vonta maga után. Minthogy pedig még így is túlságos sok iskola maradt az állami elismerést idejében kieszközölő rendeknek a kezén, elvégre 1903-ban az „oktatás szabadságának“ majdnem teljes megszüntetésével próbált a bajon segíteni a parlament, megvonva egyszersmind a megmaradt rendektől az elismerést. Ezek kolostorainak bezárása néhol a felbujtott tömegek lázadozása mellett hajtatott végre, de a pápa épen ekkor öntött olajat a tűzre a püspöki kinevezések körüli, concordatum-ellenes ténykedésével, s így az államhatalom tekintélye semmi meghátrálást nem tűrhetett. Midőn pedig a pápa később is megsértette a concordatumot két püspök elleni eljárásával, a francia kormány megszakította vele a diplomatiiai érintkezést.

Így érkezett el a köztársaság az állam és egyház közti viszony végleges rendezésének legmegfelelőbb módjához: az állam és egyház szétválasztásához, mely ha nem a kellő kíméléttel valósult meg, az a katolikus hivatalos egyház részéről történt kihívások és sérelmek viszonzása volt. Ennek egymást követő tiltakozásaitól egészen elütő hangot pendített meg a párisi protestáns theologiai fakultás tanári kara, mely nyilvánosan állást foglalt a természetesen minden egyházra, tehát az övékre is kiterjedő szétválasztás mellett, annak ellenére, hogy tökéletesen tisztában volt

intézetök sorsával, azzal t. i., hogy az állam költségén való fentartás megszűntével bizonytalan jövőnek nézhet elébe. A separatiót szabályozó törvényt 1905-ben vitte keresztül a parlamentben Combes miniszterelnök, aki mielőtt annak az életbe átültetéséhez kezdett volna, az 1906.-iki képviselőválasztásokon megnyerte az ország beleegyezését és helyeslését egyházpolitikájához. A separatiós törvény szabadságot és állami oltalmat biztosít mindenféle vallásgyakorlatnak, de felold minden köteléket az állam és akár mely egyház között, elsősorban pedig megszüntet bármilyen állami hozzájárulást az egyházak fentartásához. A katolikus egyház — épen úgy, mint a többi — a maga egyetemességében, mint jogi tényező többé nem létezik a francia államra nézve, mely csupán helyi cultus-egyesületeket ismer el. Az egyházi ingatlan vagyon az állam tulajdona, de amire az egyes cultus-egyesületeknek szükségök van, az használatra átengedhető nekik. Az akkor hivatalban talált papok az állampénztárból átmenetileg némi nyugdíjra jogosultak.

A francia papság talán alkalmazkodott volna a törvény rendelkezéseire. A saecularisatio ténye nem is vert túlságos hullámokat (hiszen ilyen még a görög keleti egyháznál is előfordult már Romániában 1863-ban!), As ütköző pont a cultus-egyesületekké alakulás volt, ezt pedig a pápa mereven elutasító magatartása lehetetlenné tette. Így aztán el is maradt, minek következtében végre a Clemenceau-kormány által 1907-ben javaslatba hozott és elfogadott törvény anélkül is megengedte a templomok további használatát, de viszont elvette a püspöki palotákat, seminariumokat, paplakokat és elvett sok egyházi birtokot többszázmillió frank értékben. Eleinte a nép rendkívül szűkmarkúnak bizonyult az egyházi költségek immár reáháritott viselésében, azonban a tisztán hivatásának visszaadott papság

rövid idő alatt annyira feléleszté a vallásos buzgósággal együtt az áldozatkészséget is, hogy ebben a tekintetben sincs ok többé panaszra. Annyira nagy immár az egyháznak a lelkekre való befolyása, hogy az állam vezető köreiből néhány év múltán újabb védekező eszköz eszméje merült fel: az összes iskolák államosítása, addig pedig az állami felügyelet rendszeres szervezése. A protestánsok már kezdettől helyesen fogták fel a helyzetet s p. o. a párisi protestáns theologiai fakultást kizárólag a magok emberségéből tovább is fentartják, még az ennek szabadabb szellemétől irtózó confessionalisok támogatásának hiányában is.

Olaszország 1870-ben feloszlatta a szerzetrendeket, de csak mint ilyeneket, mert szabad egyesületek gyanánt tovább is fenmaradhattak. 1873-ban megszüntette az egyetemek theologiai fakultásait, mint amelyek a tudomány-egyetemek hivatásával a legélesebb ellentétben a tudománynak nem előbbre vitelén, fejlesztésén, hanem évezredes, vagy legalább is többszázados hagyományok igájába való hajtásán fáradoztak. A papság megfékezésére, mely a kötelező polgári házasság intézménye ellen a csak egyháziilag megáldott, tehát törvénytelen házasságok megkötésére buzdította a népet, 1879-ben erélyesebb intézkedéseket léptetett életbe. 1888-ban az egyházi állam visszaállítását vagy az állami és családi élet megzavarását célzó papi kísérletekre fegyházbüntetést szabott egy új törvény. A klerikalizmus elleni hangulat tüntető kifejezésre jutott a Bruno Giordana szobrának leleplezési ünnepélyén is 1889-ben, s bár azóta némi enyhülésen ment át, mégis ennek tulajdonítható, hogy a hittan a nyilvános iskolákban megszünt kötelező tantárgy lenni.

Spanyolországban a pápától erényrózsával díszített erkölcstelen Izabella királynőnek az elűzése együtt járt 1868-ban a concordatum érvénytelenítésével és

a jezsuiták számkivetésével, azonban a Bourbonuralom újraéledése (1875) szigorúan egyházas politikának lett a megnyitója. Így p. o. az 1875.-iki alkotmány kimondá ugyan elvileg a vallásszabadságot, de egyúttal eltiltott az államvallásén kívül mindenféle szertartást. A polgári házasság, mely már 1870-ben csak az államvalláson kívül levőkre korlátoztott, még 1889-ben is csupán facultativ alakjában lépett életbe. Hiába küzdött a nagy köztársasági államférfi, Castelar Emil († 1899) vallásszabadságért, kötelező polgári házasságért, általános szavazatjogért, sajtószabadságért: nemzete még nem érezte meg a haladás szükségét. Végre 1910-ben Canalejas miniszterelnök tett komolyabban lépéseket a katolicismus egyeduralmának megszorítására, még pedig a más felekezetű cultusok nyilvánossági jogának elismerésével és az államnak az egyháztól való nagyobb mérvű önállósításával. 1912-ben merényletnek is lett az áldozata s az ország ma is a klerikalismus, de egyúttal az anyagi és szellemi elmaradottság szomorú képet nyújtó hazája.

Portugalliában állandóan kevésbé volt rózsás az egyház helyzete, jóllehet a katolikus volt itt is az államvallás s politikai és polgári jogokban csak az ezt követők részesültek. Az 1910.-iki forradalom a köztársaság kikiáltásával együtt egy teljesen antiklerikális programra megvalósítására tett Ígéretet. Ez az állam és egyház szétválasztását, a házassági elválás megengedését, az állami anyakönyvek behozatalát, a szerzetesek és apácák kiűzését és az általános tankötelezettséget foglalta magában. A kormány rövid időn hozzá is fogott ígéretének beváltásához.

A közép- és délamerikai országokban ma is többnyire állami egyház a katolikus, a mellett, hogy a vallásszabadság legalább elvileg jobbra életbe van léptetve. De Chile 1884-ben és Columbia 1888-ban jókora mértékben korlátok közé szorította a katholi-

cismus hatalmát, Mexikó 1874-ben, Brazília 1889-ben és Cuba 1898-ban pedig már keresztülvitte az állaim és egyház szétválasztását. Mexikóban más antiklerikális intézkedések is történtek, így p. o. a jezsuiták elűzettek, az iskolák kizárólag világiak kezébe adattak stb.

Belgium az ultramontanizmusnak csaknem állandó uralma mellett is nevezetessé vált egy kultúra-harcról. Az 1878-ban miniszterelnökké lett Frère Orbán már a következő évben kizárta a népiskolákból a papi felügyeletet és a hittantanítást, mire a belga püspökök az állami tanítókat és a vezetésök alatti iskolákban tanítató szülőket azzal fenyegették meg, hogy nem fognak bűnbocsánatot nyerni. Az egyetlen törvénytisztelő püspököt (Dumont) előbb eltiltotta teendői egy részétől, majd örültnek nyilvánította, *végre* letette hivatalából a pápa, ki egyidei kétszínű viselkedésével, majd az engedetlenség nyílt szításával utoljára a diplomáciai viszony megszakítását idézte elő. Am az 1884.-iki választások megint az ultramontanus pártot segítették többségre, mely aztán hamarosan újra bevitte a hittantanítást az iskolákba és újra felállította a pápai követséget. Az erre ki-tört zavargások legfeljebb annyit eredményeztek, hogy csillapítólag hatottak az ultramontanizmus mohóságára, de azon a tényen nem módosíthattak, hogy a reactio azóta ismételten diadalt aratott, ujabban már nem az eltűnőben levő liberalismus, hanem a helyette fölmerült és folyvást erősödő socialdemokratia felett. Ez utóbbinak lankadatlan küzdelmei során annyit körülbelül sikerült elérnie, hogy a közvéleményben mindjobban gyökeret ver az a meggyőződés, melynél fogva az állam és egyház szétválasztását az eddiginél helyesebb alapokra kell fektetni.

Bajorország a többi német szövetséges állam példájára a kultúra-harc idejében szintén az ultramontan-

tanismus gyengítésére igyekezett, ám azóta a klerikálisok állandóan meglevő többségének jóformán egyéb célja sincs, mint az államnak egészen és végképen az egyház szolgálatába süllyesztése. Ennek a törekvésnek némi kielégítésére először is mind meg kellett szüntetni a hetvenes évek intézkedéseit. Talán sehol annyira ki nem mutatták a klerikálisok a foguk fehérét, mint itt, és mégis másfelől soha egyetlen egyszer eszökbe nem jutott a katolikus egyházból kiátkozott Döllingernek és Friedrichnek a müncheni egyetem katolikus theologiai fakultásán betöltött tanszékeikből való kitűrására próbát tenni, sőt az utóbbi egyenesen kiközösítése után lépett elő rendes tanárnak és csak tíz évvel azután ment át a bölcsészeti karba. Minő ellentét az egyetemi tanszabadság és egyetemi autonómia ellen oly gyakran fenekező orthodoxus protestáns törekvésekkel szemben! Ausztria 1867-ben kezdett az egyházra hátrányosan intézkedni, így életbeléptette a kisegítő polgári házasságot és az állam hatáskörébe vette át a házassági bíraskodást, megszervezte a felekezeten kívüli iskolák intézményét az egyházi befolyás kizárásával és jogegyenlőséget biztosított a protestánsoknak. 1870-ben a csatlakozhatatlansági dogma következményeire való utalással felmondta a concordatumot. 1872-ben megszűnt az egyetemek szigorúan katolikus jellege s theologiai tanáraik kinevezési jogát saját hatáskörébe vette át az állam. 1874-ben aztán a pápa és az osztrák főpapság tiltakozása mellett három törvény lépett a concordatum helyébe. Az első a papi állomások betöltésének esetről-esetre való bejelentését rendeli el s büntetést szab arra a lelkészre, ki a törvények megtartásában vagy polgári jogaik gyakorlásában akadályt gördít az állampolgárok elé; a második az egyházi javadalmak megadóztatását szabályozza a közpapság tisztességesebb fizetése céljából; a harmadik megengedi új

felekezetek alakulását. Az 1898-ban megindult „Los von Rom“ mozgalmat a katolikus papság németellenes magatartása idézte föl. Ez amilyen szép, bár az össznépszerűséghez viszonyítva aránylag csekély eredményeket ért el néhány évig: éppen annyira ellankadt később, midőn a katolikus papság megrettenve a fenyegető veszélytől, az egyház belső építésére kezdte fordítani erejét és munkáját. Ennek köszönhetette azt is, hogy a „keresztény socialista“ név alá bujt klerikális párt oly nagy sikereket ért el, midőn 1907-ben az országgyűlési választásoknál életbelépett az általános választójog. Rosszul sült el azonban az a kísérlete, melyet ebbeli elbizakodottságában az egyetemi tanítási szabadságnak saját uralma alá hajtására tett, midőn 1908-ban a pápai nuncius Wahrmund Lajos innsbrucki egyetemi egyházjogtanárnak egy tudományos tartalmú felolvasása miatt a megrendszabályozását követelte a kormánytól. Ez az egész művelt közvélemény részéről a leghevesebb tiltakozással találkozott s az osztrák egyetemek ifjúsága lelkesen tüntetett Wahrmund mellett. A kormány aztán Prágába helyezte át ezt, de felolvasását, melyet előbb lefoglaltak volt, nem oldotta fel ez alól.

Magyarország az 1867.-iki kiegyezés után mindjárt 1868-ban a jogegyenlőség elvi alapján intézkedett a „bevett“ vallásfelekezetek közötti viszonyosság felől, sokat javítva az addigi állapotokon, de még nem mindent. Ugyanez évben egyúttal a zsidókat is felruházta polgári egyenjogúsággal. A csalatkozhatatlansági dogma a klerikalizmus ellen hangolta az egész művelt magyar közönséget, s a placetum nélküli kihirdetése miatt felzúdult közvéleményt a legtávolabbról sem elégítette ki az egy székesfehérvári püspöknek lanyha megdorgálása. Annál nagyobb népszerűségnek örvendtek az új dogma ellen különféle módokon állást foglaló papok. Közülök a kiközösített

Hatala Pétert († 1918), a budapesti egyetem katolikus theologiai fakultásának tanárát egyetemi rectornak választották és habár ő maga jószántából később, miután a főpapság az 1848. évi XIX. tc.-nek nyilvánosan ellenszegülve megtiltotta az egyetemre küldött papnövendékeknek az ő előadásai hallgatását, a kormány pedig nem szerzett érvényt a törvénynek, átlépett a bölcsészeti karba, eredeti tanszékén egyébként soha senki nem merte háborgatni kiközösítése után és ellenére sem.

Ugyané tájban osztatlan ellenszenv fogadta a katolikus autonómia ügyében javaslatételre hivatott congressusnak azt a munkálatát, mellyel annak ultramontanus többsége a királynak és az országgyűlésnek a „magyarországi katolikus egyház“ feletti jogait teljesen a hierarchia kezébe akarta átjátszani s minden^ akármennyire állami eredetű vagyont egyházi tulajdonnak kívánt nyilváníttatni. Ezeknek a merész klerikális fondorkodásoknak a hatása alatt, azok ellensúlyozására, illetőleg megelőzésére az általános szabadelvű áramlat messzebbmenő célokat is kitűzött megvalósításra. Az akkori politikai irányok két ellenkező végletének vezérei: Kossuth Lajos és Deák Ferenc ebben az egy kérdésben a legtökéletesebb összhangban egyesülve követelték a reactio hivei által mostanában rémkép gyanánt radicalismusnak keresztelt, de a liberalismuson soha sehol túlmenőnek nem tartott egyházpolitikai reformokat.

Ám a képviselőház 1873-ban történt egyhangú hozzájárulása dacára sem lett belőlök jóformán semmi. A liberalismus a ref. Tisza Kálmán idejében túlságosan elernyed. Hiába foglalt állást nem egy ízben a törvényhozás egyik vagy másik reform mellett, különösen az Irányi Dániel évről évre megújuló sürgetésére és hiába ígérgette a kormány azok keresztülvitelét, végül is a hegy egeret szült, amennyiben a keresztyének és zsidók közötti házasság lehetővé

tételének kísérletére zsugorodott össze. Az erre irányuló törvényjavaslatot ismételten elvetvén a főrendiház, ebben az alakban végleg megfeneklett az egész. Kevéssel ezután pedig a főrendiház 1885.-iki reformja alkalmával az egyházakra vonatkozólag épen azt valósította meg Tisza Kálmán, amit Deák azelőtt tizenkét évvel absurdumnak bélyegezett: ahelyett, hogy ebbeli minőségében minden papot kizárt volna, ellenkezőleg bevette a protestáns egyházak hivatalos képviselőit is.

Egyszer lángolt még fel a szabadelvűség, midőn a kilencvenes évek közepén életbeléptetett némely egyházpolitikai reformot, de ezt sem kifogástalanul tiszta szabadelvűséggel és szabadelvűségből. A katolikus alsó papság által törvény ellenére rendszeresen követelt reversálisok és üzletszerűen gyakorolt elkeresztelések felett évtizedeken át hallgatással suhant keresztül a kormány, sőt egy kúriai döntvény ez utóbbiakra mintegy fel is szabadította a törvénnyel nem törődő papokat. Akkor még nem levén a bíróságok ítélkezése érinthetetlen szentség dogmájává avatva, éles és alapos kritikák hangzottak el a kúria jogi felfogásáról. De ezekkel nem lehetett a dolgon segíteni. Végre Tisza Kálmán emlékezetessé tette miniszterelnöksége utolsó hónapját az u. n. elkeresztelési rendelettel, mely kihágásnak minősítette az elkeresztelést s pénzbírsággal sújtotta. A féleles és félszeg intézkedés tarthatatlanságát csakhamar belátta a kormány s főként a Szilágyi Dezső igazságügyminiszter befolyására a kérdésnek gyökeresebb rendezését vette munkába.

Ezzel kapcsolatban aztán több más kérdés is dűlőre jutott azokban a törvényekben, melyek 1895. okt. 1-jén életbeléptették a kötelező polgári házasságot, az állam kizárólagos házassági bíraskodását és az állami anyakönyveket, a „bevett” vallások sorába iktatták a zsidó vallást, megteremtették az „elismert”

vallások intézményét, megengedték a felekezetenkívüliséget, de egyúttal törvényesítették a reversálisok intézményét, ami óriási engedmény volt az ultramontanizmus részére s alapelveileg sem egyezett meg az igazi szabadelvűség fogalmával, mely nemhogy kiszolgáltatná a gyengét az erősnek, hanem épen megvédeni szokta ezzel szemben.

Az iskolaügy terén szintén történtek haladást jelentő reformok. Már 1868-ban megvalósították a községi és állami, tehát felekezetektől független népiskolai intézeteket, úgyszintén szervezték az ezek, valamint a felekezeti hasonló fokú intézetek feletti állami felügyeletet, mindezeket úgy a katolikus, mint a protestáns klerikalizmus heves ellenzése mellett. Majd 1876-ban szabatosabban körvonalozták és szélesebb alapokra fektették az állami felügyeletet. Végül többszöri sikertelen kísérletezés után 1883-ban nagynehezen törvénnyel rendezték a középiskolai oktatást is, rendszeresítve a felekezeti középiskolák államsegélyezését, annak a később hallgatólagosan, voltaképen a törvény tudatos kijátszásával mellőzött elvnek az alapján, hogy anyagi áldozatokért jogok járnak cserében. Azóta 1893-ban és 1907-ben a népiskolákra is kiterjesztették az államsegély rendszerét, annak kikerülése céljából, hogy a felekezeti oktatás szűkebb térre szoruljon. Ez az irányzat vezette a kormány szakminiszterét 1914-ben arra is, hogy eltiltsz a tanítóegyleteket a hittantanítás ügyével való foglalkozástól, politikai jellegűnek nyilvánítván ezt a pedagógiai szempontból egyik legelsőbbrendű kérdést.

Az Eötvös József báró által már 1870-ben tervezett egyetemi protestáns és görög-keleti theologiai fakultás eszméje ellenében a budapesti egyetem bölcsészeti és orvosi kara fényes okfejtéssel állást foglalván, akkor ez dugába dőlt, míg aztán 1914-ben az új egyetemek felállítása alkalmával abban a fél-szeg alakban valósult meg, hogy Debreczenben re-

formátus „hittudományi“ kart állított az állam, az illető egyháznak azóta már végtelenül csekélynek bizonyult hozzájárulása, de viszont annak részére aránytalanul fontos jogok egyidejű biztosítása mellett. Ám a „kálvinista“ klerikalizmus azóta is mind újabb meg újabb követelésekkel lépett és lép fel az egyetemi autonómia és a tanítási szabadság rovására, egészen odáig menve, hogy ennek a klerikalizmusnak vezére, Baltazár tiszántúli „püspök“ a hetvenes évek katolikus püspökeit utánozva szintén az 1848. évi XIX. tcz. határozott rendelkezése ellenére el is tiltotta az anyagilag tőle függő hittanhallgatókat az egyetlen szabadelvű tanár hallgatásától.

5. A felvilágosodás a protestantizmus kebelében.

Azok a vallásügyi rendeletek, melyekkel egyes német államok a XVIII. század vége felé, majdnem egyidőben a francia forradalommal, gátat akartak állítani a felvilágosodás terjedése elébe, hatástalanok maradtak. A szász választófejedelemségnek 1776-ban, Württembergnek 1780-ban, Ulm birodalmi városnak 1787-ben, Poroszsországnak 1788-ban, Badennek 1799-ben kibocsátott ilyfajta rendeletei közül a lelkészből lett miniszternek, Wöllnernek a nevéhez fűződő poroszországi „edictum“ vált a leghirhedtebbé, mely nemcsak megtiltotta a lelkészeknek az egyházi tantól prédikációikban való eltérést, hanem a kémkedésig fajuló ellenőrzési rendszert léptetett ez irányban életbe s egy Schulz nevű lelkésznek 1793-ban állásába is került a meggyőződése szerinti prédikálás. A rendeletnek 1798 elején való félretétele rövidesen magával hozta Wöllnernek is a bukását, anélkül, hogy megbotránkozásán kívül csak némi erkölcsi sikerre is visszatekinthetett volna.

Az akkor uralkodó theologiai irány, a rationalismus tovább haladt a maga útján, az elavult theologia szétbontogatásában és átalakításában főleg Kantnak az eszméit érvényesítgetve. Nevezetesebb hívei (Paulus, Wegscheider, Gesenius, Bretschneider) a magok korában nagy tekintélynek örvendtek s tanítványaik még akkor is sokan voltak a lelkészi karban s tisztelőik a világiak között, mikor a rationalismus már túlhaladott álláspontot képezett a theologiai tudományban. Lejárátását elsősorban a már említett u. n. vulgáris rationalismus okozta, amely ellenében egészen jogosan indítottak még szabadelvű oldalról is éles harcot, úgy hogy 1830 tájára már tul is volt szárnyalva az egész irány.

Helyét a tudomány terén való tekintély és befolyás szempontjából a Schleiermacher Frigyes († 1834) iránya foglalta el. Az ő bonyodalmas gondolatvilága nem egy tekintetben tüntet fel ellenmondásokat, de a felvilágosodás történetében kétségtelenül hely illeti, mint aki nemcsak teljes szabadsággal vette bírálata alá az egyházi tant, de a vallást egyszersmindenkorra megmentette (természetesen csak az értelmesekek szemében) az amazzal való összezavarástól, midőn az érzelmek körébe utalta, ellentétben az egyházi tannal, mely az értelem foglalkoztatásának eredménye, még amidőn ellenkezik is vele. Schleiermachernek számos egyéb nézete figyelemreméltó, de legyen elég csupán azt felemlíteni, mely szerint elvété a természetes vallást, mint pusztá elvontságot, továbbá, hogy a positiv vallások között szerinte a keresztyén a legkülönb, de Krisztus sohasem mondta magát az egyedüli közbenjárónak, végül hogy az egyháznak az állammal való összeköttetése romlást hoz az egyházra.

Mindamellet a felvilágosodás követelményeinek sokkal inkább megfelelő irányt képviselt az u. n. tübingai iskola, élén nagynevű alapítójával, Baur Ferdinánd Keresztélyel († 1860). A keresztyénség

őskorára és közelebbről az újszövetségi könyvek és részletek szerzetési idejére vonatkozólag alapvető, korszakalkotó tanulmányokat végzett, amennyiben kutatásainál ő alkalmazta először a történettudományi buvárlat és bírálat egyetemesen kötelező törvényeit, a hivatalos és hagyományos nézetekre való minden tekintet félretéve. Ezzel indult meg egy nagyarányú tudományos munkálkodás, mely azóta a megkezdett ösvényen tovább és tovább haladva rendkívüli mértékben tisztázta a keresztyénség keletkezésének körülményeit, elképzelhetően nem az egyházi tannak megfelelő eredményekkel.

A tübingai iskolából egészen természetesen és következetesen nőtt ki a németeknél és franciáknál szabadelvűnek, a hollandoknál modernnek, a magyaroknál hol egyiknek, hol másiknak, az angoloknál széles egyházi pártnak nevezett, igazában pedig az az egyedül tudományos theologiai irány, mely semmi egyebet nem tart szem előtt, mint a történet-kritikai módszerrel kikutatható igazság keresésének célját. Ennek munkálói a lelkiismeret és tudomány szabadságának oltalmazói minden tekintély, minden hagyomány, minden előítélet és minden hivatalos beavatkozás ellenében. Ők törték szét véglegesen a theologiai vizsgálódás és elmélkedés minden bilincsét és minden béklyóját, ők emelték a theologiai tudományt minden egyes ágában arra a magaslatra, amelynek föléje nem emelkedett egyetlen más szellemi tudomány sem. És arról épen ők tehetnek a legkevésbbé, hogy a theologia terén hivatalosan még mindig az olyan szerepel tudomány gyanánt, mely egyenesen a tudományellenességen épül fel és a tudomány vívmányaival való nemtörődésből szerzi meg létjogosultságát.

A még a tübingai iskolához számított Schwegeler, Köstlin K. R., Volkmar és Holsten mellett Schenkel, Keim, Weizsäcker, Holtzmann H. és O., Wellhausen,

Hausrath, Soden, Biedermann, Lagarde, Lang H., Lipsius, Nippold, Bitzius, Smend, Stade, Baumgarten, Niebergall, Weincl stb. említhetők ez iránynak legértemesebb képviselői sorában a németek (részben svájci németek közül. Legkimagaslóbb alakja azonban mindnyájok között Pfleiderer Ottó († 1908) volt, aki már csak sokoldalúságával is hatalmas képességekről tett tanúbizonyságot, de még inkább azzal, hogy e sokoldalúsága művei színvonalának sohasem vált hátrányára. Német kortársai között ő volt a legjelesebb vallásbölcész, de nagy sikerrel dolgozott az újszövetség és a rendszeres theologia terén is. A pantheismusszal szemben az Isten egyediségét hangsúlyozta. Vallotta a lélek halhatatlanságát. A jövő vallását a keresztyénségnek és a buddhizmusnak valami eszményibb egyesülésében képzelte el.

A franciák között szintén jelentékeny számmal találkoztak ez irány hívei. Itt már a XIX. század elején is gyakorta mutatkoztak annak jelei, hogy kevesebb vonzerőt gyakorolt a hagyomány, mint a haladás. Különösen az igehirdetés átalakulásán látszott meg ez, melynek nem a hittételek szolgáltaták a tárgyait, hanem leginkább az isteni gondviselés és a krisztusi erény. A már teljes tisztaságához eljutott szabadelvű iránynak Reuss, Colani, Scherer, Viguié, íjf. Coquerel, Réville A. és J., Vernes, Nicolas és Oltramare voltak legkiválóbb oszlopai. Hatásuk alatt még az orthodoxia szelleme is előnyös módosuláson ment át. Közülök Scherer kéréselhetetlenül szembeszállott minden erkölcsi és szellemi gyarlósággal, s ebből folyólag kevésre becsülte nemcsak a katholicismust, hanem külső megjelenési alakjában a protestantismust is. Vernes elméleti jellegű dolgozataiban már közel jutott a materialismushoz és skepticismushoz, egyebek közt kétségbe vonván az isteni gondviselést. Réville Albert az újszövetség, a dogmatörténet és elsősorban

a vallástörténet mezején fejtett ki általános érdekű és maradandó becsű tevékenységet.

Különlegesen nagyszabású eredményeket értek el a tudomány különféle mezőin a holland modernek. Természetes, hogy átmenetnek az ők feltétlen szabadelvűségökig itt is kellett lennie. A rationalismus hódításai a nyilvánosság előtt egyideig inkább csak nemlegesen mutatkoztak, t. i. abban, hogy a dogmatikus irányú theologusok majdnem egészen kihaltak. Azután meg abban, hogy az exegesis föléje kerekedett a dogmatikának. A haladás azonban ettől fogva is meg nem szűnő volt, amit legjobban bizonyít az, hogy Heringa Jodocus kitűnő újszövetség-tudós működése kezdetén eretnekség hírében állt, annak vége felé pedig már az orthodoxia melegágyának tartották előadásait. Scholten („*instaurator theologiae apud Batavos*“) a történeti felfogásnak és az önálló egyéniségnek nagyhatású védelmezője műveivel szétszakította az orthodoxiának azt a nymbusát, mintha hű kifejezője volna a bibliának és a református tannak. Kuenen korszakalkotó felfedezéseivel teljesen új irányba terelte az ószövetségi kutatásokat még conservatív theologusoknál is. Opzoomer, Németalföldnek Spinoza óta legnagyobb bölcse, nagy volt jogtudósna és theologusna is. Tiele, ki a vallástörténeti szakon körülbelül a legelső tudós nemcsak hazájában, beható vallástörténeti kutatások és ezek alapján készült számos műve nyomán állította össze utoljára a vallás eredetének, lényegének, létjogosultságának és viszonylatainak kérdésével foglalkozó vallásbölcse, szeti könyvét. Hoekstra, Rauwenhoff, Oort, Reitsma, Rogge, Acquoy, Rovers, Hugenholtz stb. még nagyobbíru modern theologusok.

Az anglikánus egyház „széles egyházi párt“-ján kívül a dissenter egyházak tagjai, első sorban az unitáriusok között is sokan vannak, akik teljesen a

szabadelvű irány szellemében művelik az angol theologiai irodalmat. A latitudinarismustól és deismustól a természetes átmenet itt sem hiányzott az igazi theologiai tudományossághoz, jórésztben a német megfelelő irányok nyomán, de többször önálló felfogások és elméletek biztos jeleivel is (Oriell-iskola, Arnold Tamás, Maurice, Kingsley, Robertson stb.). A magát már minden tekintélyen és hagyományon tultevő szabadelvűség legkimagaslóbb bajnokai aztán ezek voltak: Jowett, Stanley, Colenso, Davidson, Arnold Máté, Tregeuer, Alford, Smith, Carpenter, Druramond J., Newman Ferenc, Martineau, Tulloch, Flint, Caird J. és E., Cheyne, Müller Miksa, Hatch, Froude, Creighton stb., az amerikaiak közül pedig a Channing átmeneti működése után Parker, Clarké és Peabody. Eszméik közül érdekesebbek és jellemzőbbek: Jowett a világ egybefüggésében és törvényszerűségében találja meg az istenit. Stanley nagy érdeméül tudja be az újabb theológiának a történeti érzék mellett, hogy erkölcsi szempontból nézi a vallás tárgyait és hogy föléje helyezi a lelket a betűnek, az életet a dogmának. Arnold Máté az Isten megismerhetetlen voltából a kijelentés lehetetlenségét vonja ki szükségszerű következtetésül, a vallás pedig, lényegét tekintve szerinte nem egyéb, mint erkölcsiség. Carpenter az evangéliumi elbeszélések kialakulásának leírásánál felhasználja a biblián kívüli vallástörténetből az analóg legenda-képződéseket. Newman bebizonyította, hogy az egyházi tan, mely önmagát tette normájává a bibliai tannak, teljességgel nem bír megfelelni ebbeli hivatásának s kimutatta a szentírás belső ellenmondásait és a tudomány igazságaival megcáfolt állításait. Martineau a Jézus személyéről olyan képet állított elő, melyet megfosztott minden mythologikus lepeltől, de amelynek eredetije éppen azért lehetett „személyes megvalósulása a keresztyén vallásnak.” Tulloch kimondja,

hogy a westminsteri hitvallás csupán egy XVII. századbeli theologiai iskolának foglalja magában a vélekedését. Flint szerint a fejlődés-elmélet nem agnosticizmusra vezet, hanem éppen ellenkezőleg mindenben elősegíti az Isten megismerését. Müller szerint a vallás a végtelennek az a nyomása, mely mindenütt érezhető, ahol személyes tudat van. Hatch azt az eltévelyedést, hogy a keresztyén egyház nem a hegyi beszéd erkölcsi törvényeibe helyezte a súlypontját, hanem a nicaei hitvallás metaphysikai hittételeibe, onnan magyarázza, hogy a keresztyénség görög talajra csúszott át a sémita talajról, és az új, keresztyén eszmék elkeveredtek a hellén szellem uralkodó áramlatai között. Parker az isteni imraa-
nentia hangsúlyozásában majdnem pantheismusig jut el.

A többi nemzetek protestáns theologusai között szintén tett hódításokat a szabadelvű irány, de a tudomány egyetemes szempontjából kevésbé jelentékeny eredményekkel, mint az elősorolt nagy nemzeteknél. Ám azért a magyar protestáns egyházak szabadelvű theologusairól mégis említést kell tennünk, mert a legnehezebb viszonyok között ők hirdették ezeket az elveket. Az itt sem hiányzott megfelelő átmenet után megalapítója és vezérszellemé ez iránynak a nem is lelkeszi jellegű Ballagi Mór volt. Rajta kívül Kovács Albert és Ödön, Szeremlei Sámuel, id. Mitrovics Gyula, P. Nagy Gusztáv, Weber Sámuel, Warga Lajos, Simén Domokos, Szilágyi Ferenc, Brassai Sámuel, Sztehlo Kornél, id. Bartók György, Schneller István, Keresztes József, Józsa Zsigmond, Pukánszky Béla, Stromp László, Rohoska József, Czakó Ambró és e sorok írója fejtett ki buzgóbb munkásságot ebben a szellemben.

A Bauréval majdnem egy időben indult meg egy szintén tisztán tudományos jellegű, de eredményeiben azon jóval tulmenő irány működése, mely jó

ideig alig jutott elterjedéshez s csak ujabban vett nagyobb lendületet. Lényegében a tudomány mód-szereinek kizárólagos alkalmazásában ugyanegy a két irány, de ez amazzal szemben a nem célul kitűzött, hanem ténylegesen gyakorolt, erősen negatív kritikájánál fogva a „radikális kritikai iskola“ vagy „hyperkritikai irány“ elnevezést kapta. Megalapítója Strauss Dávid Frigyes († 1874) volt, aki azt állítá, hogy amit a dogmatika az „istenemberről“ tanít, az nem egy személyre, hanem az emberiségre teljes egészében vonatkozik. Ez alkotta a bölcsészeti háttért a Jézus életét tárgyaló, 1835-ben megjelent művének, melyben a Jézus történeti személy voltát megtagadván, az evangéliumokban előadott történetekből nemcsak egyeseket, a természeti lehetőséggel ellenkezőket — mint általában a tudományos theologia —, hanem annak egész tartalmát a mythosok körébe utalta, s bennök az őskeresztyén közszellem termékét látta, mely öntudatlanul az őszövétségi messiás-kép után alakult ki. Később aztán eljutott egész az atheista materialismusig s a vallást a művészeti élvezettel találta helyettesítendőnek. Jézusra vonatkozó nézetét nemsokára Bauer Brúnó († 1882) szintén hangoztatta, de ő már tudatos csalásra vitte vissza az evangéliumok keletkezését s a keresztyén-séget a római császárságnak stoikus és alexandriai bölcsészettel telített közszelleméből származtatta. Ez utóbbi még megérte azt az elégtételt, hogy nézetei, melyek miatt egyetemi tanszéket soha nem kaphatott s ennélfogva csupán irodalmi utón hirdethette őket, egyetemi rendes tanszékek betöltőinél találtak felkarolásra és továbbfejlesztésre. Igaz, hogy nem Németországon, hanem Németalföldön. Pierson Allard († 1896) a fényes tehetségű és sokoldalú modern theologus előbb csak a galatii levél hitelességét tagadta, azután Naber S. A. philologus társaságában az összes páli levelekét s egyszersmind

pálcát törve az eddigi újszövetségi kritika felett, nagy erővel küzdött az evangéliumi történetek jelképi felfogása mellett. Szerinte az újszövetség alapelvei zsidó töredékek, miket a keresztyének építése végett egybeszedett és kibővített egy Pál nevű püspök. Majd Loman Ábrahám Dirk († 1897), ki eredetileg a Piersonék megcáfolásának szándékával mélyedt belé az újszövetségi tanulmányokba, eközben odajutott, hogy az egész újszövetségi történetet szereplőivel együtt a mythosok országába utasítá. Szerinte a Jézus alakja zsidó és őskeresztyén eszmék mythikus megszemélyesítője, a pali levelek állítólagos szerzője pedig mind lélektanilag, mind történetileg képtelen alak. Németalföldről még Van Manen W. C. († 1905) és a német Völter Dániel egyetemi tanárokon kívül egy egész csoport ifjabb theologus (Bolland, Van den Berg van Eysinga stb.) fogadta el ezt az álláspontot. Svájcban Steck Rudolf szintén egyetért velők a pali levelek dolgában, míg Németországon a Jézus történeti személy voltának megtagadása keltett visszhangot a Kalthoff Albert († 1906) és Drews Arthur erre vonatkozó műveiben, melyekben mindkettő önálló felfogással bár, de ugyanezt hirdeti. Kalthoff szerint az evangéliumi Krisztus az egyház eszményeinek megszemélyesítése, a keresztyénség pedig a római birodalom socialis helyzetéből, gazdasági viszonyaiból kifejlődött tömegmozgalom s ebből előállott társadalmi jellenség volt. összeköttetésben áll ezzel a radikális kritikai iránynyal német követői révén az u. n. brémai radicalismus, mely már nem csupán a jelzett történeti vonatkozásokkal foglalkozik, hanem más mezőkön is élesen ellentétbe helyezkedett a köztudattal. Pantheista természetvallás, a keresztyén erkölcs tan több tételével ellentétes felfogás, valamint az egyházalkotmányban independentismusra való törekvés a jellemzőbb vonásai.

A másik oldalról állott összefüggésben a szabadelvű theológiával a Ritschl Albert († 1889) nevéhez fűződő irány. Ritschl maga ugyanis eredetileg jó ideig a tübingai iskolához tartozott s csak később pártolt el egy ködös, rendkívül sokféleképpen értelmezett, de igazában nem egy vonásában reactiósjellegű theologiai rendszerhez, amely egy ideig ropant népszerűségnek örvendett, de épen olyan hirtelen le is tűnt a színtérről, Ehhez az irányhoz tartozónak számítják Harnack Adolfot is, akinek azonban nagyszabásúvá és elsőrangúvá épen az teszi a történetírói munkálkodását, hogy a történettudomány módszerét érvényesíté benne, nem pedig a Ritschl felfogását.

A Ritschl iskolájának balszárnán a szabadelvűnek a befolyása alatt fejlődött ki aztán a vallástörténeti irány, mely, ha nem volna némelyik híven megéreztető a ritschli hatás, voltaképen tovább fejlesztője volna a szabadelvűnek, amennyiben egyfelől értékesíti a vallástörténet terén újabb időben nekilendült kutatások vívmányait, másfelől felhasználja az egyháztörténeti részletismeretek hatalmas szaporodását, p. o. súlyt fektet a keresztyénségnek a rajta kívüli vallásalakokkal való összefüggéseire és a tanfejlődés mellett figyelmet fordít a vallásosság történetére is. Ez teljesen a tudomány módszereivel érvényesül bibliai tudósainál, ám a leggyakrabban emlegetett képviselőjénél, a systematikus Troeltsch Ernőnél gyakran lehet találkozni egyfelől épen történelmi tévedésekkel, másfelől pedig ködben úszó s ennél fogva ingadozó szabadelvűségű elméletekkel. Annyi azonban elvitathatatlan, hogy még a régi szabadelvű theologia hatása alatt ma már a legnagyobb mértékben művelt theologiai tudományok a történeti természetűek s ezeknek legjelesebb munkásai mind a legteljesebb közönnyel viseltetvén minden dogmatikai és apologetikai szempont irá-

nyában, tisztán és kizárólag a valóságnak igyekeznie utána járni, bármi legyen is az. Ennek befolyása alól még a conservatív theologia sem menekülhet s a történeti módszernek akaratlanul is hovatovább több tért enged.

A közvetítő jellegű theologiai irányok közül kettő érdemel figyelmet, még pedig azért, mert nem a közvetítés volt eredeti céljuk, hanem teljesen tudományos alapon jöttek létre és fejlődtek ki. Az egyik a holland „groningeni iskola“ a XIX. század közepe tájától, a másik a francia „párisi iskola“ a XIX. század végétől. Amannak a Hofstede de Groot és Pareau által alapított iskolának legjellemzőbb vonása a kijelentésről szóló véleménye, mely szerint Isten kijelentette magát a természetén kívül az emberiség történetében, minden felett pedig Jézusban és a keresztyénség történetében. A Jézusban történt legnagyobb kijelentésről ad hiteles tudósítást a biblia, anélkül azonban, hogy maga volna a kijelentés. Ilyenformán bántak a többi fő dogmával is, s így nem lehet csodálni, hogy később sokan elpártoltak közülök a modern theologiához. A párisi iskola vagy symbolo-fideismus rendszere Sabatier Ágost Lajosnak és Ménégóznak az elveiből van egybeöntve. Érdekes fejtegetéseikből elég itt annyit közölni, hogy az Isten szelleme teremti meg az emberben a vallást, mi annak tudata, hogy Isten állapította meg a világ okszerűségét is, az ember célját is. A vallás központja a hit által való megigazulás, ez a hit azonban nem hitcikkekben áll. A hitcikkek különben is szakadatlan revisióra szorulnak. A csodák csupán az ismeretes törvényeivel ellenkeznek a természetnek. A szentháromság tanát is egy természetes magyarázattal intézi el ez az irány, mely tehát az igazi csodahitet is, a szentháromság titkát is elveti voltaképen. A legfőbb összekötő kapocs a két theologus felfogása között az individualismus tiszteletben

tartása volt, vagyis a felvilágosodásnak és haladásnak az alapelve és életető eleme.

A felvilágosodás eszerint ellenállhatatlanul hódított a protestáns theologia mezején, még pedig annak dacára, hogy a hivatalos egyházak és a bennök jobbára uralkodó orthodoxusok többnyire a legádázabb gyűlölettel szemlélték a tudománynak ezt a fejlődését. Nemhogy, miként más tudományágak művelői vei szemben történni szokott, elismeréssel adóztak volna a tudományt hatalmas léptekkel előbbrevivő kiválóságoknak, és még nem is csak akadályokat iparkodtak eléjük gördíteni, szárnyokat szegni s munkásságukat bénítani próbálgatták, hanem egyenesen személyök ellen, existenciájuk megsemmisítésére törtek. Megtorló intézkedések a dologtalanok, haszontalanok és erkölcstelenek ellenében talán többször maradtak el, mint egy-egy dogmába vagy egyéb hagyományba ütköző, esetleg az egyházi hatalmaságoknak nem tetszetős új nézet hirdetői ellen. A mintegy félszázada részeire oszolva levő és így a szabad elhelyezkedést azóta mindenki részére biztosítani tudó francia református egyházon kívül körülbelül egyedül a holland reformátusok törzsegyháza, ez sem örök idők óta kivétel ebben a tekintetben, aminek azonban ennél állandóan megvolt a maga természetes oka. Talán sehol sem fejlődött ki annyiba az individualismus, mint itt, hol senki sem akar tudni a saját vallásos öntudatával szemben testületi fegyelmezésről és az egyéni szabadság ellenében kiki a minimumra szállítja le az egyházi testületek hatáskörét és irányítását, — ahol a bőven termő felekezetek és szabad gyülekezetek alakulását nem minősítik szektáskodásnak, hanem az egyházi önállóság jogosult megjelenési alakjának tekintik, meg ahol a nemzeti jellem a maga inkább értelmes, mint érzelő, inkább józan, mint képzelgő mivoltában nem azt keresi, hogy micsoda rejtelmeket tudna a vallás

keretébe besorozni, hanem hogy mi is lehet az igazság.

Innen ered az a csaknem kivételes állapot, hogy itt a confessionalisok nem az állam nekik nem tetsző intézkedései, hanem az egyház kebelében sikert nem aratott reactionarius próbálkozásaik miatt váltak ki a törzsegyházból s alakítottak szabad egyházat. Ez 1836-ban történt először, De Cock Henriknek, egy az egyházi törvényekbe ütköző visszaélések miatt elmozdított lelkésznek a vezetése alatt. Egy ideig sok üldözést állottak ki a kormánytól, mely 1839-ben végre is elismerte ezt a „keresztyén elvált egyházat“, mely 1869-ben néhány, időközben szintén separált gyülekezetnek a csatlakozásával a „keresztyén református (gereformeerde) egyház“ nevet vette föl. Ezt a nevét „megtartotta akkor is, mikor a fanatikus Kuyper Ábrahámnak ugyancsak a református (hervormde) egyház liberális magatartása miatt 1886-ban elszakadt „doleernde“ egyházával 1892-ben egyesült. Ennek már emiutott amsterdami „szabad“ egyeteme (megkülönböztetendő az odavaló városi egyetemtől) annyira calvinusi jellegű, hogy még orvoskari professoraival is olyan esküt tétet, mely a pápa antimodernista esküjét, sőt még a magyar református egyháznak a hivatali esküt hasonló szelleművé és tartalmúvá avató intézkedését is megelőzve egyszerűsrimindenkorra leköti őket a calvinusi hittételek követésére.

Ez az intézkedés arravaló volna, hogy kizárja az olyan „eseteket“, melyek Németországon igen gyakran szoktak napirenden lenni. Miként már volt is említve, még az állami egyetemek tanárai ellen is kikelegetnek a korlátolt egyházi testületek, de legfeljebb annyit ha elérnek, hogy némelyik, aki megunta a nyelvöltögetéseket, átmegy a bölcsészeti karba; aki azonban ahhoz tartja magát, hogy „a karaván halad“, az egyetemek protestáns theologiai

karainak az egyházzal szemben a többi karokénál semmivel sem csekélyebb függetlenségénél fogva sziklaszilárdan áll a körülötte zúgó viharok közt. Attól, hogy az egyház kerülő úton, az illetőknek lelkészi jellegöktől való megfosztásával tegyen kísérletet célja elérésére, visszatartja ezt nemcsak a hatáskörökkel való tisztában lét, hanem az államhatalom szigora felőli bizonyos tudat is. Viszont ahol és amennyiben befolyása van az egyháznak a theologiai tanszékek betöltésére, arra használja fel, hogy csupán olyanok juthassanak be, akiknek addig még nem eshetett kétség alá a hithűségök. Így történt, hogy egy Bauer Brúnó soha még csak rendkívüli tanár sem lehetett, egy Köstlin K. R. megakadt a rendkívüli tanárságban és egy Hilgenfeld csak 67 éves korában jutott valóságos rendes tanársághoz.

Ám ha már az egyetemi tanári állás hozzáférhetetlen függetlenségén megtörik minden ostrom, annál inkább kitöltik dühöket az egyházak a hatalmokban levő lelkészekkel szemben. Ebből a szempontból legjellemzőbb az a minden képzeletet felülhaladó, aggodalmas védelem, amiben az apostoli hitvallást („Hiszekegy“) részesítik. Az a vita, mely e hitvallás ügyében kifejlődött s ismét meg ismét kiújult, részleteiben nem tartozik ide, de annyit meg kell említeni, hogy az orthodoxia nemhogy facultativvá tételébe belenyugodnék, hanem a jelenleginél is több alkalomra szeretné kötelezett voltát bevezetni. És gyilkos türelmetlenséggel veti rá magát az ellene egy vagy más dogma tagadásával vétőkre.

Ez adott okot és alkalmat egy szabadelvű szabad egyház megalakítására. Előbb Sintenis V. F. magdeburgi lelkésznek a megrendszabályozása, majd Wislicenus G. A. hallei lelkésznek az elmozdítása s másoknak is fegyelmi eljárás alá vonása következtében a negyvenes években mind többen hagyták oda a porosz hivatalos egyházat. A végett, hogy ez meg-

szabaduljon a meg nem alkuvó szabadelvűektől, maga a reactionarius király is kezökre járt emezeknek azzal, hogy egy türelmességi rendelettel 1847-ben elhárította a szabad egyházzá való alakulásnak addig útjában álló nehézségeket. Mindazáltal különösen az ötvenes években mindenféle rendőrségi zaklatások folytán súlyos elnyomásban volt része ennek a „Világosság barátai“ néven ismert szabadelvű szervezetnek.

Az oly gyakori megfegyelmezések sorából legyen elég csak az ujabb időkből és csak a következőket fölemlítni. Lisco E. G. berlini lelkész 1872-ben dorgálással bűnhődött az apostoli hitvallás legendás részleteit tárgyaló felolvasásáért. Ugyanakkor Sydow K. L. A. szintén berlini lelkész, aki már az ötvenes években a „személyes ördögről“ tartott felolvasásáért megintést kapott a consistoriumtól, most a Jézus csodás születéséről szóló előadásáért, mint az apostoli hitvallás egy részletének tagadásáért első fokon hivatalvesztésre, azután pedig szigorú dorgálásra ítéltetett. Schröder A. freirachdorfi lelkészt Nassauban 1871-ben elmozdították állásától s csak 1873-ban helyezte vissza Falk miniszter; a büntetésre az szolgált okul, hogy az 1843.-iki agendának az apostoli hitvallás használatára vonatkozó utasításait megszegte. Hossbach T. J. berlini lelkésznek egy másik állomásra való megválasztása nem hagyatott helyben egy prédikációja miatt, melyben a Protestáns Egyelet elvei mellett nyilatkozott. Az apostoli hitvallás miatt gyűlt meg a baja Schneider T. lelkészjeletnek is, aki 1888-ban azért nem lehetett lelkészszé, mert azt kérte, hogy őt az 1817.-iki, nem pedig az 1843.-iki nassau agenda szerint avassák fel, minthogy amaz nem foglalja magában e hitvallást. Langin György karlsruhei lelkészt amiatt vonta kérdőre 1891-ben a badeni egyház, mivel védelmére kelt az egyházi tanban kételkedő Egidynek. Schrempf Kris-

tóf leuzendorfi (Württemberg) lelkész, minthogy a keresztelezésnél mellőzte az apostoli hitvallást, 1892-ben elvesztette hivatalát. Ugyanezért vesztette el Steudel F. is a maienfelsi lelkézséget 1896-ban. Kevéssel öelötte épen így járt Lisco Henrik (az előbb emiitettnek a fia) rummelsburgi árvaházi pap, mivel vonakodott az apostoli hitvallásnak az istentisztelet keretében szerepet juttatni. Nemkülönben Weingart Hermann osnabrücker lelkésznek is állásába került 1899-ben a kritikai irány melletti, közlebbbról a Jézus testi feltámadása elleni állásfoglalása, s ezért nem erősítették meg azután egy más lelkészi hivatalra való megválasztását sem. Fischer Miksa berlini lelkésznek is összeütközése támadt 1904-ben a hivatalos egyházi testületekkel amiatt, mert egy tudományos előadásában azt a kijelentést tette, hogy Jézus nem lehet imádás tárgya. Schmaltz Frigyes ludwigslusti lelkész szabadelvű theologiai nézeteiért, kivált a szűztől születés és testi feltámadás kérdésében vallottakért előbb hivatalvesztésre ítéltetett, de a legfőbb egyházi bíróság 1905-ben fölmentette. Römer Henriket 1905-ben a szűztől születés elleni, César Agostot 1906-ban általában a Jézusról szóló tételek elleni állásfoglalásáért nem bocsátotta be az egyházi hatóság azokba a lelkészi állásokba, amelyekre törvényesen meghivattak.

Ez az utóbbi eset azonban alkalmat adott a poroszországi lelkészeknek arra, hogy 1907 elején másfélszáz aláírással és későbbi csatlakozási nyilatkozatokkal a nyilvánosság elé vigyék Césarral való egyetértésüket. Már csak ez is mutatja, hogy a szabadelvű irány az egyházi zsarnokoskodás elleni felháborodással párosulva mennyire eltöltötte a német lelkészek egész seregének lelki világát. Ez a mind élenkebben nyilatkozó közhangulat kényszerítette a hivatalos egyházat arra, hogy a hitvallások kötelező fentartása mellett valami simább elintézési módját

találja meg az eretnek-pöröknek. Így jött létre s lépett életbe 1910 márc. 16.-án az egyházi „tévtan-törvény“, mely fegyelmi eljárás helyett egy „Spruch-collegium“-ra bízta annak eldöntését, hogy valamely lelkész tanítása összefér-e állásával, s amennyiben össze nem férőnek nyilváníthatnák, az illető nyugalmába tétetik. Első ízben a Jatho Károly († 1913) kölni lelkész ügyében Ítélezett ez a testület, ellene nyilatkozván ennek a mélyen érzett vallásosságtól áthatott, kiválóan népszerű lelkésznek. Később Heyn J. berlini lelkésszé választása ügyében döntött, ezúttal kedvezően. A Jatho-ügy azonban még egy áldozatot követelt, Traub Gottfried dortmundi lelkész 1911-ben hevesen kikelvén a Jatho ügyében hozott végzés ellen, rendes fegyelmi eljárást vont magára, aminek eredménye a vádlónak dorgálást kívánó javaslatával és az elsőbíróság áthelyezést kimondó ítéletével szemben felsőbb fokon 1912-ben hivatalvesztés lett. Az ennek következtében keletkezett óriási megbotránkozás akkor sem csillapodott, mikor Traub 1913-ban bejutott az országgyűlésbe, a zürichi egyetem theologiai kara pedig díszdoktorrá választotta. A németországihoz hasonló volt a kelyzet régebben a francia protestáns egyházakban, kivált a reformátusban is, ahol a híres államférfinak, Guizotnak a doctrinarismusa a papismus alapvonásait vitte be a református egyházba. Ez az ő befolyására mozdította el 1864 ben lelkészi állásából a kiváló ifj. Coquerel Atanáz, aki aztán egy szabadelvű szabad gyülekezetet alapított. És ugyancsak Guizot vitte keresztül az 1872.-iki zsinaton a szabadelvűeknek a református egyházból egyetemlegesen való kizárását, úgy hogy azok kénytelenek voltak egészen önállóan szervezkedni. Azóta természetesen nincsenek már eretnek-pörök. A református egyháznak a Guizot-korszakot megelőző időben inkább szabadelvűséghez hajló magatartása

itt is létet adott volt annak idején egy szabad egyháznak. Az 1848. évi zsinat vonakodván az orthodoxusok kívánságára kötelezőnek kimondani a confessio gallicanát, azok kiléptek az egyházból és gyülekezeteik társulásával szabad egyházat alapítottak. M.m éppen ez az orthodoxusnak indult egyház 1893-ban kimondá ugyan a hitvallásukhoz való ragaszkodást, de egyúttal kifejezetten fentartotta mindenki részére theologiai nézeteinek szabadságát, míg végre 1909-ben egy tisztán vallásos nyilatkozatot fogadott el új hitvallásául. Az állam és egyház szétválasztása után tárgyalások folytak a különböző református töredék-egyházak egyesítése iránt. Ezek nyomán 1912-ben létre is jött némi, ha nem is teljes egység, még pedig a tökéletes lelkiismereti szabadság alapján s még ezt megelőzőleg 1909-ben megszületett az összes protestáns egyházak szövetsége is.

Nagybritanniában szintén igen sokáig divatban volt a hitvallásoknak existenciák feláldozásával és kifogástalan becsületességű emberek pelengerre állításával való érvényesítése. Hogy csak a legnagyobb tudósaik sorából említsünk fel egy párt: Campbellt 1840 táján a praedestinatio tagadása miatt fosztotta meg a skót egyház row-i lelkészi állásától; Maurice-szal londoni theologiai tanári állását azért hagyta el 1853-ban az anglikánus egyház, mert az „örök élet“ és „örök halál“ kifejezéseket nem a jövőben leendő állapotok jelzőinek értelmezte, hanem az Istennel való egységben lét, illetőleg tőle való különválás lelkiállapotának a műszavaiul tekintette; Davidson szintén szabadelvű iránya miatt volt kénytelen 1857-ben a manchesteri independens collegiumban viselt tanári állásától megválni; Froude hasonlóképen a szabadelvűséghez való pártolásának lett 1850-ben áldozatává, midőn nemcsak Oxfordban viselt fellow-i hivatalából kellett távoznia, de egyáltalában sohasem bocsátották többé a papi

pályára; Colensót a port-natali püspökségből 1862-ben délafrikai püspöktársai azért tették le, mert kétségbevonta az ószövetség ihletett voltát és a hexateuch hitelességét s bár a legfelsőbb fokú Ítélettel visszanyerte állását, haláláig túrnie kellett maga mellett a gyorsan helyébe ültetett ellenpüspököt; Smith 1881-ben a skót szabad egyház aberdeeni akadémia tanári hivatalától mozdíttatott el a modern kritikának az ószövetségre alkalmazásáért. Ugyancsak a szabadelvű nézetek terjesztésére 1860-ban az oxfordi tanároktól szerzett „Essays and Reviews“ c. értekezéseket tartalmazó kötet ellen 9000 anglikánus lelkész adott ki tiltakozást s általában a püspökök is elítélték a könyvet is, íróit is, akiknek részére csak a nem egyházi jellegű legfelsőbb bíróság ítélete tartotta meg hivatalukat.

Újabb időben már nem fordulnak elő ilyen esetek sem az angliai, sem a skóciai egyházaknak egyikében sem, mint ahogy nem fordul elő Svájcban, amióta el van törölve a lelkészekre nézve is a hitvallási kényszer, és nem fordul elő az észak-amerikai egyesült államokban sem. Itt ugyan régebben szintén volt eset efféle eljárásra, de most már a helyzet természetéből foly az ellenkező, mert hiszen akinek nem tetszik az addigi egyháza tanait prédikálni, rövid úton kezdhet egy másik egyház szellemében, avagy éppen a legfelvilágosodottabb vallásos szellemben való működést. De meg magok sz egyházak is arra igyekeznek, hogy megközelítsék tanaik a kor színvonalát. Hiszen még az eddig legorthodoxusabbnak ismert presbyterianus egyház is már 1902-ben alapos revisio alá vette a westminsteri hitvallást és 1914.-iki új kátéjában az Isten országának fejtegetésére fekteti a fő súlyt.

Mint látszik, ez az egész ügy az országok és népek általános műveltségéhez igazodik. Svájc, Hollandia, Franciaország, Nagybritannia és az észak-

amerikai egyesült államok kulturális állapota már nem tűr eretnekbíróságokat. Németország pedig, bármily óriási érdemeket szerzett épen a theologia roppantmértvű fejlesztésében, eddigi, a katonai absolutismus felé tendáló országos politikájából folyólag a közszellemnek nem egy tekintetben mételyezett volta és az egyháznak az imperialista állammal való szoros egybeforrottsága miatt még mindig nem jutott el arra a magaslatra, amelyen bekövetkezhetnék a teljes szakítás a régi szokással és a régi szellemmel. Az átmeneti állapotnak egy szerény formája azonban már életbelépett volt a régi rendszer idején is és bizonyosra vehető, hogy még az elmaradott viszonyok között is érintetlenül hagyott egyetemi tanítási szabadság fentartásával együtt a kellő mértékű kiterjedést fogja venni a felvilágosodás az egyházi élet egész mezején.

A legszomorúbb helyzetet ebben a tekintetben is a magyar protestantismus mutatja fel. Az országos szellemi színvonallal párhuzamosan, annak még hullámzatosságait is követve járnak el e téren is hivatalos egyházai, kivált a református. Midőn a szabadelvűség jótékony szellője vonult végig az országon, akkor a protestáns egyházak sem vállalkoztak reactiók kalandokra, de amióta épen református miniszterelnököknek a párturalmat az igazság, szabadság és haladás rovására legfőbb céljá tevő kormányzata alatt a szabadelvűség szertefoszlott s az állami és közéletben pusztá jelszavá lett, a protestáns egyházakban is lábrakapott a conservatismusnak néha sötét reactióvá fajulása. Közreműködik e tekintetben a mindinkább előtérbe nyomuló püspöki rendszer, mely míg a külföldi lutheránus egyházakban több helyen akad párjára, addig a föld kerekiségén élő reformátusok között sehol másutt elő nem fordul. Az így előálló hatalmaskodási ösztön aztán együttesen azzal a magyar egyházi

szokással, hogy nem elvi, hanem személyi tekintetek irányadók a törvényeknek még a hozásánál is, nemhogy az alkalmazásánál, az egyházi bíráskodásban számtalan visszásságnak, sőt visszaélésnek válik a kútfejévé.

A XIX. század első felében már a XVIII. század utolsó negyedétől hódítani kezdő rationalismus hatalmasan el volt terjedve a magyar protestáns lelkészek között, annyira, hogy sokszor még azoknak is, akik kivált ünnepeken csodákat és dogmákat prédikáltak, öntudatlanul áthatotta a gondolkozását. Időnként mégis előfordult, hogy egyesek hivatalukkal fizettek meggyőződésükért, vagy legalább is megrendszabályoztattak. Hogy csupán a legfeltűnőbbet említsük, Pap István veszprémvárosi református lelkészt rendkívül sok zaklatás érte amiatt, hogy 1823-ban a katolikusokkal való unió melletti állásfoglalása közben felekezete confessionalismusának érzékenységét nem kímélte eléggé.

A dunántúli ref. egyházkerület különben már 1815-ben eltiltotta Márton István pápai tanárt attól, hogy a Kant szellemében tartsa előadásait. Megismételte ugyanezt Tarczy Lajossal, akinek meg a Hegel bölcsészeteinek tanítását tiltotta meg 1836-ban. Ezzel szemben a tiszáninneni ref. egyházkerület teljes igyekezettel azon volt a negyvenes években, hogy a demokratikus és szabadelvű (de nem dogmaellenes) nézeteiért üldözöbe vett Szeremlei Gábor sárospataki tanárt megvédelmezze a helytartótanács ellen. Ugyancsak a sárospataki akadémiának később tanítási szabadságot biztosított az egyházkerület, amit a tanári szolgálati pragmatika készítésekor még ebbe is belefoglalt. Ez azonban nem tartotta vissza ugyanezt a kerületet attól, hogy kizárólag tudományos meggyőződéséért 1908-ban fegyelmi eljárást indítson egy akadémiai tanár ellen, s az egyetemes konventi bíróságot sem attól, hogy „lelkészi

esküjét megszegő írása és tanítása“ miatt 1910-ben elmozdítsa állásától az illetőt, mitsem törődve azzal, hogy lelkészi esküje csupán a református egyház *alapelveinek* hirdetésére kötelezte, még pedig kifejezetten csak lelkészi hivataloskodása idejére. A közvélemény hangos felzúdulásának s a legtekintélyesebb egyházkerületi főgondnok szabadelvű állásfoglalásának azonban perújítás alkalmával sikerült ezt az ítéletet 1912-ben hatályon kívül helyezettetni s az illetőt fölmentetni, azon az alapon, hogy tanári hivatalban nem lelkészi eskü a kötelező, hanem a tanári eskü.

Ez a főgondnok gróf Tisza István volt, ki — sajnos! — semmi más tekintetben nem tartozik e könyvbe, de minthogy egyházi munkálkodása közben kifejtett elveit teljesen a felvilágosodás szelleme hatotta át, ezekről meg kell emlékezni, annyal is inkább, mivel vele lezáródik azoknak az egyházi vezetőknek a sorozata, akik a tudomány szabadsága mellett határozottan^ állást foglaltak. Tóth Ferenc, Fáy András (kinek Óramutatója remek tolmácsa a haladás irányának és szellemének), Török Pál, Nagy Péter és báró Vay Miklós mellett a helye ebben a tekintetben, és pedig annál érdemesebb munkát végzett a haladás érdekében, minthogy erősen kellett egyidőben küzdenie az előtérbe tolakodó és fölfelé kapaszkodó reakcióval, melyet Baltazár Dezső tiszántúli „püspök“ személyesített meg. E küzdelem az urvacsorai szertartáskor a gyülekezethez intézni szokott kérdések szövege körül folyt le s egyelőre a Tisza által képviselt szabadelvűség vereségével végződött. De már évekkel előbb nyíltan és feltétlenül a dogmáktól való függetlenség mellett szállott sikra s mind a lelkészek, mind a tanárok részére a lelkiismereti szabadság teljességét követelte. Idevágó nyilatkozatai megragadok még fogalmazásukban is. A lelkészek érdekében a többi közt ezeket monda:

„ . . . a lelkipásztornak a maga hivatása gyakorlásában ne gördítsünk útjába olyan akadályokat, ne rakjunk rá olyan béklyókat, hogy az eléje szabott formalismus . . . arra a lélekölő tudatra kárhoztassa, hogy kénytelen hazudni az Úristen színe előtt. Szabadítsuk meg a lelkipásztort minden olyan hitvallási formulától, amely ilyen kínos, ilyen fájdalmas helyzetet teremt számára ...“ A tanárok rendeltetését pedig abban állapította meg, hogy „keressék meg az igazságot önmagok és mások iránti kíméletlenséggel, amely nem ismer más hivatást, mint az igazságnak tűzön-vízen keresztül való felkutatását és érvényesítését.“

A tanítás szabadsága elleni reakció útjára egyébről hivatalosan akkor lépett a magyar református egyház, mikor a szabadelvű theologia elveinek és az ezeken alapult tudományos eredményeknek évtizedeken át a türelmetlen orthodoxia gyakori támadásai közben, de az egyházi hatóságok minden beieszólása nélkül való hirdetése után egyszerre csak egy meglepő intézkedést tett. Addig még a leghevesebb harcok idején, még amikor a P. Nagy Gusztáv „Húsvéti igazság“ c. cikksorozatának 1882-ben ádáz indulattal támadt neki az egész orthodoxia, akkor sem tudta belevinni a hivatalos egyházat senki sem a dogmatagadás elleni actióba. Az 1904—7. évi zsinat azonban egy hirtelen kanyarodással törvénybe iktatta, még pedig a budapesti theologiai akadémia tanári karának indítványára s főleg a Vécsey Tamás jogtanár pártolásával, hogy a fegyelmi vétségek közé tartozik „a lelkészek, tanárok, tanítók és általában minden egyházi tisztviselő oly írása vagy tanítása, mellyel hivatalos esküjüket megszegik.“ Ez a római pápa antimodernista esküjét megelőző és felülmúló (mert egyfelől a még nem is egyházi szolgálatban lévőkre, sőt állami egyetemi tanárra is alkalmilag kiterjedőnek vett, másfelől attól eltérően

a történelem közönséges eseményeit, még pedig az eskük szövegére való tekintet nélkül, szintén magában foglalónak tekintett) alkotás a gyakorlatban még súlyos visszaélésekre is adván alkalmat, vele a magyar református egyház erkölcsileg és szellemileg végképen elszakadt valamennyi külföldi hittestvérétől. Egyedül a Kuyper egyházával maradt lelki rokonságban s azt az amerikai theologiai intézetet tűzte ki példányképül teljes egésze elébe, melyről annak egyik tanára, Hodge dicsekedve állapítá meg, hogy „Princeton böi még egyetlenegy új eszme sem került ki.“

Ugyanez a zsinat állapított meg általánosan (természetesen csak azutánra) kötelező esküformákat is meglehetősen retrográd szöveggel, és nem nélkülözött minden célzatosságot és tervszerűséget az sem, hogy ezeknek a Radácsi György tollából kikerült első szövegezése a tanerők esküformájában különösképen hangsúlyozta a felsőbbek iránti engedelmességet, ami a többi esküformából teljesen hiányzott.

Így aztán nem lehet megütközni azon sem, hogy az 1909. évi konvent egy theologiai tudományos könyvek kiadására alapított hivatalos egyházi vállalat egyik kiadványából az emiitett Vécsey Tamás indítványára egy egész fejezetet kivágatott és tűzre vettetett.

Mielőtt azonban a tanítás szabadsága elleni téren ilyenekre tévelyedett volna a magyar ref. egyház, átmenetül azelőtt nem egyszer megtörtént, hogy egyesekre, kik nyilvánosság elé vitték némely hatalmasságok visszaéléseit, a törvények ad hoc elmagyarázásával fegyelmi büntetéseket szabott ki, egészen a hivatalvesztésig is elmenőleg,

Az evangélikus és az unitárius egyház történetében ilyen esetek ritkábban fordultak elő, csupán az előbbinek a forradalom és bolsevismus utáni viselkedése tünteti fel a reakciónak ugyanazokat a vonásait, mint a református egyházé. A recordot azonban ekkor is emez tartotta, midőn e sorok íróját illetékte-

lenül és törvénytelenül azért fosztotta meg lelkesi oklevelétől, mert „az erkölcsi lazaság, a retrográd irány és a hatalomszomj kígyófészkeinek“ mondotta az összes egyházakat, eltérően az addigi szokástól, mely szerint mindegyik egyház hívei csupán a magokén kívüliekről tettek hasonló nyilatkozatokat.

A magyar protestantismus XIX. századbeli történetéből két mozzanat érdemel még figyelmet, egyik mint a felvilágosodás, másik mint a visszafejlődés jelzője. Amazt az uniói mozgalmak képezték volt. Előbb az 1820. körüli években a protestánsok és katolikusok közötti unió érdekében keletkezett ilyen mozgalom, de amiatt, hogy a katolikus hozzászólók csupán a protestánsoktól vártak valódi engedményeket, az irodalmi eszmecseréknél maradt az egész. Később a negyvenes években a lutheránus és református egyház közötti egyesülés érdekében már annyira haladt a mozgalom, hogy egyházi testületek is hozzászólottak, de a tót lutheránusok nemzetiségi féltékenysége és a tiszántúli református egyházkerület confessionalis türelmetlensége megakasztá a nemes irányú mozgalmat, melynek élén a lelkészek közül Török Pál és Székács József, a világiak közül gr. Zay Károly, Fáy András és Kossuth Lajos állott.

A másik mozzanatra a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság alakulása szolgáltatott alkalmat 1888-ban. Ekkor ugyanis heves polémiákat hívott ki a debreceni orthodoxusok amaz állásfoglalása, mellyel tiltakoztak az unitáriusoknak a társaságba való bevétele ellen. Élénk irodalmi harc után a szabadelvűek elvi s az orthodoxusok gyakorlati győzelmével ért *véget* a szomorúan jellemző eset.

Az elősorolt országok protestantismusának kebelében mindenütt alakultak olyan egyesületek és szervezetek, melyek a közönséggel való állandó vagy időközönkénti érintkezés útján is iparkodtak terjeszteni a haladó theologia eszméit és eredményeit,

természetesen ellensúlyozásául az ellenkező célú és irányú szerveknek. Legelső szabadelvű alakulat ebben a nemben Németországon az 1863 óta élénk tevékenységet kifejtő Protestáns Egylet, melynek lelkésztagjai egész 1877-ig sok zaklatást és mellőzést szenvedtek. Ennek példájára alakult aztán Hollandiában, Svájcban és Magyarországon hasonló nevű egylet. Az utóbbi 1871-ben kezdte működését, számtalan támadásban volt része, míg 1883-tól 1890-ben hivatalosan végrehajtott feloszlatásáig nem adott magáról életjelt. Kiadványai azonban megörökítették emlékét, amennyiben a magyar protestáns teológiai irodalomnak legjava termékei közé tartoznak.

Németországon újabban a Christliche Welt (protestáns egyházi hetilap) barátainak 1892. óta fennálló egyesülete nevezetes tényező a haladás követelményeiért való küzdelemben. Ez a teológiai tudomány és vívmányainak nyilvánosság elé vitele részére feltétlen szabadságot, s e szabadságra igényt tartó lelkészeknek és tanerőknek az egyházi törvények minden megszorító kezelésével szemben teljes védelmet követelő egyesület 1894-ben lényeges egyházi reformok kiküzdését tüze célul tagjai elé, melyek közül egynemelyiket azóta legalább bizonyos módon és mértékben sikerült is keresztülvinniök. Ezzel szoros összeköttetésben áll a „Német protestánsok szövetsége“, mely az egyes országos egyházak szabadelvű egyleteinek egy kötelékbe hozása egységes célú, szabadelvű irányú egyházpolitikai cselekvésekre az egyház kebelén belül.

Franciaországban a szabadelvű lelkészek évenkénti értekezletei, Németalföldön a modern teológusok szintén évenként tartott gyűlései, valamint a „keresztyénség védelmére“ 1785-ben alakult hágai társaság kiadványai tesznek jó szolgálatot a haladás ügyének, míg Nagybritanniában a Hibbert- és Gifford-alapítványok. Az emiitett hágai társaság eredetileg orthodoxus jelleggel indult meg s polé-

mikus és apologetikus művek kiadására fektette a fő súlyt. Idővel aztán lassanként fejlődött kifogástalanul tudományos jellegűvé s jelenleg többnyire a történelem körébe tartozó könyveket ad ki, évenkénti pályatételekkel is élesztgetvén az írói buzgalmat. Az angol Hibbert-alapítvány „a keresztyénségnek a legegyszerűbb és legerőteljesebb alakjában való terjesztésére” és „vallási dolgokban az önálló nézetek akadálytalan nyilvánításának előmozdítására” szolgál. Előbb, 1849-től fogva különféle módozatokat vettek igénybe az alapítvány igazgatói e célok elérésére, 1878 óta pedig előadásokat tartatnak a szabadelvű theológusok legkiválóbbjaival. Müller Miksa, Renan, Kuenen, Pfleiderer, Hatch stb. sorban követték egymást, mindannyian nagy hatást keltett előadás-sorozatokkal, melyeket az alapítvány közre is bocsátott. A tudományos theologia angol közlönyét szintén ez alapítványból tartják fenn. A skót Gifford-alapítványnak az 1885-ben kelt végrendelet szerint az a rendeltetése, hogy „a természeti theologia tanulmányozását, vagyis a végtelen és mindenható Istennek, az első és egyetlen oknak stb. megismerését” mozdítsa elő, oly módon, hogy a négy skót egyetem mindegyikén egy-egy „kizárólag az igazságot szerető” tanár foglalkozzék e tárggyal szigorúan természettudományi módszerrel. Az illetők azonban csak két-két évig tölthetik be e tanszékeket s előadásaiknak szintén meg kell jelenniük nyomtatásban. Ezeknek a sorozatát szintén Müller Miksa nyitotta meg 1888-ban.

6. A felvilágosodás a szellemi és közéletben.

A protestáns tudományos theologia fejlődésére a kívülről jött impulsusok felette jótékonyan hatottak. A tudományos theológiára mindig épen az lévén a mérvadó, hogy a többi tudományok színvo-

nalához igazodjék, folyvást figyelemmel kellett kísérnie azok újabb meg újabb elméleteit és eredményeit. Itt első sorban arra kellett törekednie, hogy a természettudományokkal megszakítás nélkül összhangban maradjon; és e ponton meg kell emlékezni arról, hogy azok a bámulatos, sokszor csodaszerűeknek látszó, a természetnek rejtett erőit egymásután fel-feltáró fölfedezések, melyek e téren úgyszólván naponként bukkannak fel, mindeddig a legparányibb mértékben sem voltak alkalmasak arra, hogy a tudományos theológiát leterítsék csodaellenes álláspontjáról, sőt ellenkezőképpen csak megszilárdították rajta. A történelmi és nyelvészeti módszerek fejlődése, az idevágó ismeretek gyarapodása mind gazdagítására szolgáltak a theológiának is. A bölcsészeti újabb meg újabb elméletek legtöbbje a benső rokonságnál fogva visszhangra talált a theológiában is s némelyikök egyenesen termékenyítőén hatott az ennek körében fölmerült eszmékre. Minthogy pedig a bölcsészeti rendszerek közül nem egy épült fel az újabb természettudományi fejlődés alapján, már csak ezen a réven sem zárkozhatott el ennek az érvényre juttatása elől a theologia sem. Viszont az is kétségtelen, hogy ha a természettudományoknak nem is, de a szellemi tudományok egyes csoportjainak, elsősorban a történelemnek nem épen ritkán jött támogatására a theológiának illető ága, specialiter az utóbbinak az, amely szorosabban és helyesebben véve maga is történelem.

Minthogy a kölcsönhatás mégis a theológiának a bölcsészetihez való viszonyában mutatkozott a legbensőbbnek és minthogy emez soha meg nem szűnt a vallás problémáival is foglalkozni s miután a tulajdonképpen való theologia idevágó fejtegetéseiben amannak az eszméit mind kiaknázni iparkodott: egy új — már addig is létező, de megkülönböztetéshez és elhatároláshoz csak nemrégiben jutó — tudományág virágzott fel: a vallásbölcsészet.

Ennek egyik legnevezetesebb munkása volt Fichte János Gottlieb († 1814), ki az erkölcsi jó megvalósulásának szükségességéből vonta le Isten létezését, rendszere első kifejtésében azonban az Isten fogalma teljesen egybeesett az erkölcsi világrend fogalmával s a személyes Istent ezáltal tartá helyettesítendőnek. A hivatalos dogmával való emez éles ellentétbe jutása miatt 1799-ben távoznia kellett a jenai egyetem tanári állásáról, de később a berlinin újra kapott tanszéket.

A felvilágosodással szemben visszahatásképen a XVIII. század végétől fogva az u. n. romanticismus fejlődött ki a tudományos és szépirodalomban egyiránt. Ez a klasszicismusnak minden régire és amellott a képzelet alkotásaira kiszélesítéséből állott s mindinkább ellentétbe jutott amazzal. A reálisnak, prózáinak tapasztalt életből a phantastikus, mystikus gondolkörbe menekülők a középkorban vélték találni rokonlelkeket s annak eseményeiben és körülményeiben látták megtestesülni a saját képzeletvilágukat. A középkorba való elmélyedés, valamint a subjectivismussal való szembeszállás az alatt, míg általános művelődési áramlattá vált a romanticismus, rokonszenvet ébresztett a katholicismus és ezzel együtt minden dogmatismus és visszafejlődés iránt. Jelszóvá lett a vallásban az atyák hitéhez való visszatérés, a politikában pedig a trón és oltár érdekközössége.

Csakhoggy mindez még sem volt a papismus és jesuitismus szíve szerinti catholicismus. Inkább csak a túlságosnak vélt előrerohanástól való visszahökkenés, talán az attól való tüntető elhúzódás volt az egész, amely ugyan a haladás és felvilágosodás nyakába varrta a kor nyomorúságait, s a távolból regényes színben feltűnő régitt óhajtozta vissza, mégsem tudta magából sem kioltani az új szellemet, nem tudta be nem szívni a körülötte levő levegőt. A francia Chateaubriand, és pláne a protestáns

angol Coleridge, Wordsworth és Southey romanticismusa akármennyire használt a katholicismusnak s általában a conservatismusnak, mégis csak sok részben átmenetül szolgált erős fejlődési lendületekhez.

Így történt a Hegel Vilmos Frigyes († 1831) közönségesen érthetetlennek tartott bölcsezzetével is, mely szintén a romanticismusból nőtt ki. Ez a vallást a tudás mezején összpontosította s a vallásos képzeteket logikai fogalmakká változtatta át. A vallás szerinte „az isteni szellemnek a véges szellem közvetítésével magáról való tudása.“ Másfelől pedig a vallásnak és a bölcsezzetnek tárgyát azonosnak tartotta, azzal a különbséggel, hogy a vallásban a képzetnek alacsonyabb formájában, a bölcsezzetben az eszmének magasabb formájában jelentkezik.

Ennek a ködbe vesző bölcsezzetnek a követőiből aztán egyiránt került ki orthodoxus és szabadelvű, kiki amint értette és magyarázta. A baloldali hegelianusok legjellegzetesebb képviselője a már emiített Strausson kívül Feuerbach Lajos († 1872) volt, aki aztán a szélsőségig vitte a hegeli bölcsezzetet, midőn a vallást pusztá illúsiónak, az Istenről való képzeteket az emberi óhajtások és eszmények egybefoglalásának nyilvánítá, utoljára pedig ahhoz a materialista tételhez jutott el, hogy „az ember az, amit eszik.“

Ám a materialismusnak, mely a romanticismusból kifejlődött speculativ theismus ellentétéként jött létre, nem Feuerbach, hanem több más volt az ismertebb képviselője, a legismertebb pedig Büchner Lajos († 1899), ki széleskörű természettudományi ismeretek alapján számos könyvben fejtegette azt a tant, hogv a világ állaga kizárólag anyag, illetőleg erő. Miután az Isten létét ezen az alapon megtagadó irány abban az alaptévedésben leledzett, hogy figyelmen kívül hagyta azt a harmadik, legalább is egyenrangú tényezőt, mely működésre in-

ditja, munkába hozza az anyagot és erőt, s amelynek közreműködése, sőt kezdeményezése nélkül amaz holt anyag, emez meg tétlen erő: a tudomány terén csak addig volt divatban, míg az ultramonizmus és orthodoxia iránti ellenszenv népszerűséget szerzett neki, de ezekkel együtt lassanként ő is elhanyaglott, míg mostanában újra nem éledt a monisták egy részénél.

Tudományos tekintetben ennél fontosabb volt a szintén vallásellenes pessimismus, Schopenhauer Artúrnak († 1860) és tovább fejlesztőjének, Hartmann Edének († 1906) a bölcsészeti iskolája, mely minden életet szenvedésre teremtettnek gondol. Schopenhauer végképen mellőzte világnézetében a keresztyénséget és a theismust s helyettük a budhizmusból vett át némely elemeket. Hartmann pedig megsemmisítő kritika alá vette a keresztyénséget, melynek sírásójául tekintette a szabadelvű protestantizmust, s a Biedermann, Lipsius és Pfleiderer vallásbölcsészettét egy új pantheista vallás magvának mondotta. Vagyis ő is és talán maga Schopenhauer is beléesett abba a tévedésbe, melyet mindenféle klerikális oldalról tudatosan és rendszeresen táplálnak, s amely szerint t. i. az egyházi tan annyi, mint a keresztyénség. így persze könnyű a keresztyénség ellen támadni a modern tudomány nevében. Igaz, hogy ebben is a dogmatizmus a fő bűnös. A hatásuk alatt állók közül legnevezetesebb volt Wagner Richárd († 1883), a korszakalkotó zeneszerző.

A keresztyénellenes bölcseletkedésben a tetőpontot Nietzsche Frigyes († 1900) érte el, ki az ember-typus fejlesztésének céljával alkotott egy erkölcstani rendszert, amiben azonban semmi tért nem engedett a keresztyénségnek, melyet egyébként is „az emberiség egyik halhatatlan szégyenfoltjának” nevezi.

Az elősorolt németországi bölcsészeti irányoknál jelentékenyebb volt a Franciaországban keletkezett

positivismus, melynek az az alaptétele, hogy kizárólag a tapasztalat pozitív észleléseiből vonhatók el tudományos ismeretek, s ez alapon Istent vagy megismerhetetlennek (agnosticismus), vagy, épen nem is létezőnek nyilvánítja. Alapítója Comte Ágost († 1857) volt, ki az emberiség szellemi fejlődésében három lépcsőfokot különböztet meg: a theologiát, a metaphysikát és a pozitívát, azaz tudományosat. Nála van a gyökere a modern sociológiának is, mely bevitte a természettudományi módszert a történettudományba. Leghíresebb és legérdekesebb követői ez iránynak angolok voltak: Buckle Tamás († 1861), Mill János Stuart († 1873), Lewes György († 1878) és a teljesen önálló, de a főbb vonásokban ezzel egy utón haladó bölcsészeti rendszerű Spencer Herbert († 1903).

Az utóbbi már egyesíté a positivizmussal a fejlődést is. Ennek a ma már egyetemesen elfogadott tudományos igazságot szereplő elméletnek megalapítója Darwin Károly († 1882) volt leszármazási tanával, amely szerint a fajok keletkezése egészen egyszerű képződményekből lassú fejlődés (létért való harc, természetes kiválasztás, átöröklés, alkalmazkodás) folyamatával történt. Az embernek és a majomnak közös őstől való eredetét illető véleménye elferdítettén, sokakban keltett ellenszenvet az egész fejlődéstan iránt, amivel pedig nagyon szépen összefér a legbensőbb vallásosság, miként azt már Newman Henrik († 1890) bíbornok igen szellemes egyeztetésében megállapítja.

A fejlődéstant mindamellett vallás-ellenességre is kihasználták némelyek. Közöttök legnevezetesebb volt a német Hackel Ernő, aki egyszersmind a monizmus irányának is megalapítója lett. Ez a monizmus önála körülbelül materializmusban végződik, amennyiben egybefoglalván a vegytani törvényt az anyagnak, a természettani törvényt az energiának fen-

maradásáról, megtalálja a világ egységét az anyagban és az öröktől fogva benne lakó energiában. Ehhez veszi aztán hozzá a fejlődést, s ezzel próbálja megoldani a mindenség valamennyi rejtelmét. A monizmus hívei különben rendkívül tarka egyvelegét mutatják fel az egyéni felfogásoknak, amint az természetes is ezeknél az önálló és kiváló gondolkozóknál. A sivár materializmusnak nem sok híve van ugyan közöttük, de abban mindannyian megegyeznek vele, hogy bármi e világ felettiről, bármi e világon túlról szóló képzetet elutasítanak. Legjelentékenyebb és legtevékenyebb vezére a monistának Ostwald Vilmos, ki a materializmusszal ellentétben nem az anyagot, hanem az energiát tette a természettudományoknak s ezzel együtt a szellemi tudományoknak is az alapfogalmává.

A monisták szövetségének mozgalma elvileg összeköttetésben áll a szabadgondolkozókéval és az erkölcsi kultúra híveivel, csakhogy ez utóbbi két csoportba tartozók szövetsége nemcsak németekből, hanem az összes művelt nemzetek tagjai közül kerülnek ki. Amazok akármely, főként pedig az egyházi tekintély helyett saját gondolkozásukra kívannak támaszkodni. A XIX. század második felében a természettudományok nagyarányú fejlődése és a theológiába bevitt kritika nagyban megnövelte számukat, annyira, hogy 1880-ban nemzetközi szövetséggé szervezkedtek Brüsszelben, még pedig oly módon, hogy ennek az egyes nemzetek kebelében alakult önálló szövetségek a tagjai. Magyarországon is alakult ilyen szövetség, folyóiratot is tartott fenn s általában szorgalmas tevékenységet fejtett ki. A szövetség 1902-ben Genévában tartott gyűlésének határozatából történt, hogy Servet Mihálynak szobrót emeltek a protestáns dogmatizmus elleni tiltakozásul. — Az erkölcsi kultúra hívei először 1875-ben Newyorkban. alakítottak társulatot. Majd több ilyen

is alakult az Egyesült Államokban, később Nagy-britanniában, Franciaországban, Németországban, sőt Ausztriában is. Nemzetközi összejövetelt először 1893-ban tartottak Eisenachban, azután 1896-ban Zürichben, hol rendes szövetséggé szervezkedtek, melynek titkári hivatala 1906 óta Londonban székel.

Hasonlóképen nagyszabású és jelentőségteljes munkát végeznek a „szabadelvű és haladó keresztyének és más Tiivők“ nemzetközi congressusai 1901 óta. Közülök az első Londonban, a második (1903) Amsterdamban, a harmadik (1905) Genévában, a negyedik (1907) Bostonban, az ötödik (1910) Berlinben, a hatodik (1913) Parisban tartatott, a földgömbnek ugyyszólva minden részéből valók jelenlétében. Cselekvő részt vettek rajtok még buddhisták és brahmanisták is, csak a hivatalos keresztyén egyházi tanok hivei nem. A fölmerülő eszmék kicserélése, a tényleges állapotok kölcsönös megismerése s a különböző vallási felfogások barátságos érintkezése mindenesetre csak jótékony hatást gyakorolhat, különösen az ezen a téren oly gyakori előítéletek és félreértések eloszlatására. Azonkívül meg bizonyos, hogy a szabadéivűség terjedésére szintén előnyös ez az intézmény.

A nagy közönség élénk és meleg érdeklődése kíséri a hitoktatás kérdésében fölmerült mozgalmakat is, melyekről persze csupán azokban az országokban lehet szó, amelyek még nem intézkedtek ennek ügyéről a felvilágosodás szellemében, de amelyek viszont már tisztában vannak ennek követelményeivel. Ezekben aztán a szakemberek megállapításait és kívánalmait rendszeresen alátámasztják a világiak is a magok saját tapasztalataival és keserű aggodalmaival. Az a körülmény, hogy a hivatalos egyházak makacsságán és közösségén évszázadok óta hajótörést szenved bármilyen aránylag conservatív és feltétlenül jóakarató reformtörekvés

is, annál inkább pedig azoké, akik szabadelvűségöktől hajtva harcolnak a „mozdíthatatlan ország“ megmozdulásáért: végre is nagyobb szabású szervezkedéseket vont maga után. Így történt, hogy előbb Hamburgban egy helyi egyesület, 1911-ben pedig egész Németországra kiterjedőleg egy szövetség jött létre a hittantanítás gyökeres reformjának kiküzdésére. Míg azonban ez a szövetség az oktatás lényeges részének tekinti a hittantanítást: addig egy másik szövetség egészen a világi iskolát és ebben a hittan helyett az erkölcsstan tanítását követeli. Ez az utóbbi már egy sokkal szélesebb köröket magába ölelő szövetségnek egyik alkatrésze: az u. n. weimari kartelnek, mely egy tucatnyi haladó irányú egyesületnek és szövetkezésnek 1907-ben elhatározott s 1909-ben végrehajtott csatlakozásából állott elő és tevékeny munkásságot fejt ki programja megvalósítására. Ebben a következők foglaltatnak alapkövetelményekül: a szellemi élet szabad fejlődése és minden elnyomási törekvés elhárítása, az iskola és az egyház elválasztása s az államnak egészen világivá tétele. Gyakorlati célokul egyelőre a következőkat tűzte ki a program: az egyetemek védelme a kutatási és tanítási szabadságukba való minden beavatkozás ellen, a theologiai karok megszüntetése és a vallástudományi anyagnak a bölcsészeti tudományokba való beosztása, az iskoláknak és az összes nyilvános tanintézeteknek, a tanítóképzőknek is megszabadítása az egyházi gyámkodástól és befolyástól, külön oktatásügyi minisztériumok szervezése, a községeknek kivált közművelődési ügyekben felszabadítása az állam beleszólása alól, az egyházakból való kilépés egyszerűsítése és ahol még nem történt meg, megfelelő állami szabályozása, a felekezetenkívüliek gyermekeinek a felekezeti hittantanítás alóli mentesítése, vallásos eszközök kényszerének megszüntetése, a temetési mód szabaddá

tétele (halotthamvasztás), a nő törvényes és gazdasági lebecsülésének meggátlása. Ezek a törekvések világot vetnek egyúttal arra, hogy minők voltak a világháborút közvetlenül megelőző időben a németországi állapotok.

Annyi eredményt ugyan már 1912-ben elértek ezek a mozgalmak, hogy egy kicsike állam, Szász-Altenburg meglehetősen korszerűen reformálta a hitoktatást, több engedményt téve a haladás elvének. Ámde azok, akik a hitoktatásnak az egyházak körébe utalása mellett erkölcsi oktatást kívannak, ezzel nem elégedhettek meg s küzdelmüket tovább folytatták, még pedig a tudomány fedezékeiből. Az 1909.-iki londoni moralpaedagogiai congressuson a tudósok színe-java jelent meg minden nemzet kebeléből (katholikus papok is) s az ottani megállapodások visszhangra, találtak az oda el nem juthatott tudósoknál is, úgy hogy p. o. Magyarországon akkortájt nem akadt valamirevaló paedagogus, aki pálcát ne tört volna a mai hitoktatás felett, főleg épen erkölcsi szempontokból.

A nevelésügy terén különben, szintén a felvilágosodás szellemének megfelelően, általánossá vált az a felfogás, hogy a nevelés célja erkölcsi, tehát nem a minden felekezeti klerikálisok által hangoztatott valláserkölcsi, mely alatt az exclusiv felekezeti dogmatikus tendentia bujkál. Az ettől a szellemtől távolálló, de a felvilágosodás vágyától és egyszerűsmind meleg vallásosságtól áthatott Pestalozzi János Henrik († 1827) pedig a szemlélet oktatási alapul vételének hangoztatása mellett annak a már előbb is emlegetett elvnek csinált propagandát, hogy nevelés közben számolni kell a növendékek egyéniségével és úgy kell őket a közösségre nevelni. Az egyéniség és a társasélet emez összhangba hozásának iránya azóta lett uralkodóvá a nevelésben, sőt most már kifejezetten is olyan szelleművé fejlődik,

hogy a felekezetek, társadalmi osztályok stb. közötti különbségek és ellentétek kiküszöbölésével egységes nemzetnevelés vagy másképen socialis nevelés legyen a cél, de mindig az egyéniség érvényesülésével, mind a fejlődésében lélektanilag vezetett növendék-nél, mind a tanítónál, kinek szintén nem szabad géppé válnia az utasítások között. Ennek az irány-nak nagytekintélyű úttörője Herbart János Frigyes († 1841) volt, továbbfejtője Natorp Pál.

A történelemtudományban még mindig gyakori az irányzatosság, részint a politikai irányok, részint a felekezeti érdekek javára. Az író egyéniségének természetes megnyilvánulását igen sokan viszik túl-zásba, ami azonban csak akkor válik ellenszenvesé és erkölcsileg kétségessé, mikor közel állhat az a föltevés, hogy az illető tollát a tudománytól idegen szempontok is irányozzák. Nagyon ellenszenvesek ebből a tekintetből a német Janssen, Pastor, Denifle és Májunké által a reformáció koráról írt mű-vek, a magyarok közül Lepsényi Miklósnak és Zimándy Ignácnak Kossuth Lajos ellen, Szekfü Gyulának II. Rákóczi Ferenc, majd pedig a liberalismus ellen írott könyvei. Erkölcsileg alantasak aztán a megfizetett tollak írásai, melyek legújabbban burján-zottak fel sűrűn. Ellenben p. o. az olasz Cantu Caesarnak nagyon erős katolikus szellemben írt s még tetemes elfogultságot is visszatükröző történet-írói munkálkodása jóhiszeműségénél fogva mégis tiszteletet ébreszt. Egyenesen méltó rokonszenv és teljes elismerés kíséri és illeti aztán a francia Quinet Edgár és Michelet Gyula sokszor egyoldalúnak látszó történetírását, kik műveikben megnyilvánult egyéni meggyőződésökért nem anyagi vagy egyéb előnyökben, hanem sok üldöztetésben részesültek. Az egész történetolvasó világ nagy elismerését vívták ki továbbá a francia Taine Hippolitnak, a német Ranke Lipótnak, az angol Carlyle Tamásnak és Macaulay

Tamásnak szintén fényes képességek birtokában és egyéni felfogások nyilvánulásával, de egyszersmind az egyoldalúság kerülésével, az egyáltalában lehető tárgyilagossággal irt munkái. A magyar történetírók közül régebben Horváth Mihály, újabban Karácsonyi János — mindketten katolikus püspökök — adták jelét egyházi vonatkozású irataikban a felekezeti érdekek fölé emelkedésöknek s dicsérettel legyen megemlítve, hogy az utóbbi — bár fontos kérdésekben foglalt állást felekezetének némely hagyományos állításaival szemben — egyháza részéről semmiféle hátrányát nem érezte tudományos meggyőződésének. De még az ezzel ellentétes „kilengések“ pressiója és az ezek irányához való alkalmazkodás előfordulása dacára is a történetírás egészben véve a felvilágosodás jegyében halad előre, s a tudományos kutatás követelményei, a tudomány fejlesztésének szempontjai, a kizárólag igazságot keresésnek, valamint a tudományos tisztességnek a kellei többnyire érvényre szoktak jutni, a kivételek pedig ritkán kerülnek el a megbélyegzést, esetleg a számba nem vételt.

A történelmi összefüggések megfejtésére rendkívül termékenyítőleg hatott a történelmi materializmus elve, mely azonban abban az egyoldalú felfogásban, mely kizárólag gazdasági, más szóval anyagi okokból akar levezetni minden eszményt és fejleményt, s egyáltalában nem enged tért erkölcsi és szellemi befolyásoknak, vagyis az egyéni elhatározásoknak és hatásoknak, általában az egyéniségek szerepének, vagy pedig ezeknek is mindig anyagi jellegű kiindulási pontját keresi, a tudománynak már nem előbbvitelében, hanem helytelen irányba terelésében működött közre.

Nagy mértékben hódított a felvilágosodás a szépirodalomban, még pedig szépprózában és költészetben egyképen. Éppen a legnagyobb regényírók: az oroszoknál Turgenyev, Tolsztoj, Dosztojevszki, Gogoly, Goncsarov, Gorkij, a norvégoknál Björnson,

Ibsen, a dánoknál Jacobsen, a németeknél Keller, Meyer, Freytag, Hauptmann G., a spanyoloknál Castelar, az olaszoknál Fogazzaro, a svédeknek La-gerlöf Zelma, az angoloknál Dickens, Eliot, Thackeray, a franciáknál Balzac, Hugó Viktor, a két Goncourt, Flaubert, Pierre Loti, Daudet A., ifj. Dumas, Maupassant, Francé Anatol, Zola, nálunk az utol-érhetetlen Jókai feltétlenül dogmaellenes vagy legalább is dogmamellőző állásponton vannak s többé-kevésbé elítélik a hivatalos egyházaknál oly gyakran megnyilvánuló maradiságot és türelmetlenséget. Nem is beszélve Francé és Zola határtalanul antiklerikális irányáról, mindannyian távol állanak a hagyományos hittől és végképen nincsenek kibékülve az egyházak működésével. Annyira azonban egyikök sem bírt eljutni, hogy ebben az irányban közvetlen siker kísérte volna bírálataikat. Sem p. o. a magát sokszor erősen exponáló Jókai, sem a máskülönben országos és társadalmi reformokat nem egyszer kivívó Dickens, sem az egyházat éles satyrával ostromló Thackeray nem volt képes semmit elérni sem az egyházaknál, sem az államnál emezek ellenére. Pedig az a meleg vallásos érzés, az az emelkedett erkölcsi felfogás, az a valódi keresztény lélek, mely oly vonzóvá teszi p. o. Dickensnek vagy Jókainak a munkáit, arra mutat, hogy a felvilágosodás, a szabadelvűség szellemét nem értve félre, sem vallástalanságba, sem erkölcsi nihilismusba nem merült egyikök sem. Ugyanezt lehet elmondani azoknak a német u. n. limonádé-regényeknek a nem mélységekben és magasságokban járó, de az olvasó közönség egy nagy tömegének ízlését annyira eltaláló szerzőiről (Marlitt, Werner, Heimbürg), akik oly kitartóan ostromozzák és környöztelenül állítják pellengérre az egyházi testületek és személyek, valamint a képmutatók és vakbuzgók vagy más reactionariusok hibáit és ferdeségeit, de

együttal soha egy percre le nem térnek a legkifogástalanabb erkölcsiség, a legönfeláldozóbb emberszeretet útjairól. Nem úgy, mint némely klerikális vagy nálunk azzá vedlett regény- vagy drámaírók, akik néha valóságos propagandát csinálnak az erkölcstelenségek különféle nemeinek, kivált az elbeszélő és drámai művekben leggyakrabban előfordulónak. Jellemző azonban, hogy a kor hatása elől elzárkózni szintén nem tudó, de azért nagyjában a klerikalizmus és a felekezetiesség cultusát űző írók között — talán az egy olasz Manzont kivéve — nem akadt még, akinek munkássága mar-adandó értékkel birt volna.

Azok között, akik közönyösen haladnak el nemcsak az egyház, hanem a vallás mellett is s egyáltalában nem mutatnak irántok érdeklődést, szintén igen sokan vannak, akik a felvilágosodás szellemét terjesztik és a haladásért buzognak. Ilyenek a nagy költők sorait is számosan ékesítik. Azonban ezek között aztán igazán hiába keresünk csak egyetlen klerikalist vagy dogmatikust is. Viszont egyáltalában nem hiányoznak azok, akik szelídebben vagy élesebben ellene fordultak mindenfajta reactionnak. A magyar Petőfi, Madách, Ady, a német Heine, Gutzkow, a francia Beranger, Leconte de Lisle, Sully Prudhomme (és itt is Hugó V.), az angol Shelley, Byron, az olasz Leopardi, Ada Negri, az orosz Puskin, Lermontov a legemlékezetesebbek a nagyok közül e téren, nem említve a működésével ebbe a korszakba is átnyúló, de már ismertetett Goethét. Rajtok kívül természetesen mások is sokan voltak ilyen irányúak. Viszont azt sem lehet elhallgatni, hogy a költők között is — miként a prózaírók között — nem egy akad, aki a haladás eszméinek ápolása közben épen úgy az erkölcstelenség ösvényére téved, mint a klerikalizmus némely híve, de ez miként nem klerikalizmus, épen úgy nem felvilágosodás.

A francia forradalom szelleméből a nemesebb rész

érvényesült abban is, hogy a XIX. század jobbjai a demokratia eszméinek megvalósításáért annyit buzgólkodtak. A jogegyenlőség követelményét akként valósították meg, hogy megadták mindenkinek a törvény előtti egyenlőséget, a vélemény-nyilvánítás szabadságát, az egyéni érvényesülés lehetőségét, a szabad versenyt és mindezek mellett a politikai jogok élvezetében is egyenlőséget iparkodtak teremteni. Az általános, egyenlő, titkos szavazati jog így lett önként érthető célja minden demokratikus megmozdulásnak. Kiindulva ugyanis abból a kétségbevonhatatlan és megcáfолhatatlan tényből, hogy az emberek között, miként erkölcsi és anyagi téren, épen úgy a szellemi téren is egy végzetlenül sok fokból álló létrán csupán fokozati különbségek vannak, amelyek között abszolút lehetetlenség kikutatni egy nagyobb közt vagy ürt, amit választófalképen lehetne használni; és kiindulva abból a nagyon sűrű tapasztalatból, hogy egy-egy alacsony műveltségű ember a közügyekről sokkal higgadtabb ítéletet, sokkal tisztább belátással tud formálni, másszóval több józan észszel és több bölcsességgel van Istentől felruházva, mint akárhány egyetemi tanár vagy akadémiai tag, politikusokról és diplomatákról nem is beszélve: az igazi, nemcsak üres szólamból álló szabadelvűségnek épen abban a mértékben tartozik a legegységibb követelményei közé a választójog általánossága és egyenlősége, mint akár a törvény előtti egyenlőség. A titkos szavazást pedig már nem is a jogegyenlőség, hanem a tisztesség kérdésének tekinti a demokratia és ahol nincsenek a hatalomnak könnyen érthető céljai a választók nyilvános szavaztatásával, ott életbe is lépett már mindenütt. A demokratia hódító útján eljutott már a Balkán-államokba is, el Japánba, el Orosz- és Törökországba is egyiránt.

Ahol akadályok gördültek eléje, azt a hatalom

sáncain belüli osztályok féltékenysége és önzése okozta. Ezeknek az osztályoknak az uralomvágya és anyagi szelleme teremtette meg a szabadelvűségnek socialismusban is megnyilvánulását. Ám a socialismus csupán addig van érintkezésben a szabadelvűséggel, míg tiszteletben tartja az egyéniség elvét. Mihelyt azonban erre bármely eljárása vagy bármely törekvése sérelmossé válik, vagy éppen ellentétbe jut vele, akkor már nem a felvilágosodás szelleméből táplálkozik, hanem egyenesen az ellenkezőből. Akkor erre a másik oldalról éppen olyan veszélyessé és ártalmassá válik, mint az egyik oldalról a klerikalizmus és dogmatizmus.

A nagybirtok és később a nagytőke által is leigáztott, nekik kényökré-kedvökre kiszolgáltatott, nyomorult sorsban tengődő mezei és ipari munkás-osztály (jobbágyság és proletárság) szerfelett sokáig még csak panaszra sem nyithatta száját. A népoktatás fejlődése és a jogok kiterjesztése — mindegyik a krisztusi szellemnek megfelelően — lassanként mind általánosabbá váló öntudatra ébresztette az elnyomottakat. Nyomorult sorsuk meghatotta a felvilágosodás szellemétől ihletett műveltebbeket is. Sőhajainak, panaszainak, óhajtásainak, törekvéseiknek ezek azután hangot adtak irodalomban, társadalomban, politikában. Majd egyes kiváló gondolkozók és egyúttal emberbarátok mélyebben hatoltak az ekként keletkezett kérdések tanulmányozásába. Gyökeresen szerettek volna javítani a helyzeten. Új társadalmi rendet, ennek nem lépésenként való kiépítését, hanem hamaros életbeléptetését vették tervbe a régi helyett. A számtalan ilyen terv közül legszélsőbb az u. n. kommunizmus, mely azonban, ha alkotmányos úton netalán el is volna érhető, az egyéniség szabad kifejlesztésének éppen annyira útjában állana, mint a hatalmasabb egyházak bármelyike régebben s részben ma is. Ezzel elvágna minden tovább fejlő-

dést. Az a társadalom pedig, amely nem fejlődik, mulhatatlanul elsorvad, elsatnyul, visszaesik, elpusztul. Hát még ha erőszakos úton, egy osztálynak a diktatúrájával, rémuralmával próbálják megvalósítani! Ez épen olyan gonosz, mint akár egy katonai, akár egy papi, akár egy rendőri, akár bárminő osztályuralom!

A socialismus százféle alakja közül tehát a mind általánosabbá válni kezdő felfogás szerint az a jogosult, mely a javak és jövedelmek aránytalan megosztásának megszüntetéseért, de a magántulajdon elvének tiszteletben tartásával való fokozatos küzdelmet írta és írja zászlajára s végső céljául sem tűzi ki a tőkének (akár a föld, akár az ipar terén) elkobzását, hanem az aránytalanságok kiküszöbölése s a munkanélküli jövedelmek lehető megszüntetése mellett a tőke és munka értékelésének kellő egyensúlyba hozatalát. Minthogy a tőke csak a munka segélyével hasznosítható, a munkát pedig csak a tőke értékesítheti: be kell látnia mindkét felnek az egymásra utaltságot s el kell ismerniök az egyenrangúságot és egyenjogúságot. Ehhez természetesen azt tekintik első lépésnek, hogy a munkaadó ne viselkedjék többé úgy a munkással szemben, mint annak állítólagos kenyéradója, hanem eszméljen már arra, akár állam, akár más társadalmi tényező, akár magán vállalkozás, hogy a munkásnak nem egyéb a kenyéradója, mint a munkája, melynek értékével a legtöbbször nincs is arányban a díjazása.

Minthogy ilyen elveket nemcsak ipari munkás vagy általában munkás, hanem bármily állású és foglalkozású ember magáénak vallhat, még a nagybirtokos vagy nagygyáros is, a socialismus hova-tovább szélesebb rétegekben foglal tért. így tehát lejárja magát az a korlátolt elv, mely míg csupán a munkások körére próbálná szorítani a socialdemokrata elvek követését, ennek a polgár és munkás közötti válaszfalnak az állításával megteremte egyszersmind az

osztálykülönbséget. Holott egy tisztességes társadalomban a munkás is polgár, a polgár is munkás s az ilyen társadalomban nemcsak osztály harcnak nincs értelme, hanem ott meg kellett már szünnie az ok elmultával az osztályuralom elleni harcnak is.

Látatlanban azt lehetne feltételezni, hogy az egyházak, mint az Istenben való testvériség és Isten előtti egyenlőség hivatalos hirdetői, lelkesedéssel vagy legalább is megértéssel karolták fel a socializmus eszmei tartalmát. Épen nem. Alig akadt prédikátor, aki akár eszméinek hirdetésére, akár a szellemében való cselekvésre vállalkozott volna. A régebbi évtizedekből a holland Nieuwenhuis Pomela és a német Todt Rudolf, az újabb időkből a németországi Naumann Frigyes, a svájci Kutter Hermann és Ragaz Lénárt, meg a magyar Jánosi Zoltán mutatott többkevesebb érzéket a socializmus iránt, de ébresztgető szövegeik süket fülekre találtak az egyházaknál. Sőt amennyiben ezek az egyházak általában a sorsával való megelégedésre szoktak buzdítani mindenkit s a jövő életre utalják át a jobb létet és igazságosabb berendezkedést, alapvető eltérés forog fenn közöttük és a socializmus között, mely már a földi életből ki akarja küszöbölni a társadalmi igazságtalanságokat s már itt akar minden dolgozó számára becsületes megélhetést biztosítani.

Mindazáltal a socializmus, mely a liberalismusból növe ki, ebből folyólag teljesen magán ügynek nyilvánította a vallást, az egyházakkal sem törődött igen soká, mindaddig, míg meg nem győzték tapasztalatai, hogy ezek, ha nem is a legnagyobb, de a legveszélyesebb ellenségei. Azóta aztán éles harcot folytat ellenük, különösen abban a tekintetben, hogy követi a Jézus példáját, ki korbácsot fogott azokra, kik a templomot kufárkodás céljaira használták fel.

Az egyházak néhol magok is belátták, hogy miután régi felfogásukkal, régi módszerekkel semmiképen

nem akarnak felhagyni, védekezniük kell a socialismus részéről fenyegető veszedelem ellen. így szervezte a katolikus egyház a XIX. század közepe tájától fogva a „keresztény socialista“ pártot, mely magától értehetőleg csupán köpenyegül használja a socialista jelzőt, de voltaképen a klerikalismus szolgálatában áll s a legellenségesebb érzelmeket épen a socialdemokrata párt iránt táplálja. A nyugati államokban mindenhol alakult ilyen párt, hatalommá azonban egyedül Ausztriában birt lenni; itt aztán megmutatta minden közérdekű alkotásra s az állapotok javítására képtelen voltát.

Protestáns részről hasonlóan reactiók érdekében és szellemben, s ugyancsak a socialdemokrata párt hátraszorítására Stöcker berlini udvari pap, a hírhedt antisemita agitátor szervezett efféle a XIX. század utolsó negyedében. Ettől különböző, olyan mozgalom is indult meg azonban, mely őszintén s a socialdemokratia iránt is rokonszenvet érezve óhajtott a socialis bajokon segíteni, még pedig ebben is egész találóan Jézusra hivatkozva: Angliában 1848-ban Kingsley által, Németországban pedig 1896-ban Naumann által kezdeményezve. Csakhogy amaz már teljesen elaludt, emez pedig el alvóban van.

7. A felvilágosodás a katolikus egyházban.

A katholicismus még talán akkor sem birt volna elzárkózni a felvilágosodás hatása elől, ha olykor-olykor meg nem rázzák a közélet viharai. A körülötte mozgó világban nemcsak benne élve, hanem abban irányító, döntő szerepet igényelve magának, könnyen megérthető, hogy a szellemétől oly idegen felvilágosodással saját hajlékában is nem egyszer találkoznia kellett. Persze mindig teljes erővel igyekezett a kellemetlen vendégtől szabadulni.

Már Sailer János Mihály († 1832) regensburgi püspök csupán azért is üldözésnek volt kitéve, mert engesztelékeny hangulatot áruolt el a protestánsok iránt. Viszont Wessenberg Ignác († 1860) többször megválasztott, de soha meg nem erősített püspöknek derékban törték ketté fényesnek Ígérkező pályáját reformtörekvései, melyekkel a papság szellemi színvonalának emelésén, a nemzeti nyelvnek a liturgiába bevitelén, az ünnepek kevesbitésén és egy német nemzeti egyház alapításán buzgólkodott. Ugyancsak a XIX. század első felében annyira szabadelvű szellem uralkodott többfelé, hogy Németország egyes vidékein olyan egyletek alakultak katolikus papokból, melyek a coelibatus eltörlését tűzték ki célul. Ennek érdekében a Theiner testvérek papi jellegök dacára 1828-ban könyvet is mertek kiadni, de természetesen ők sem kerültek el a megrendszabályozást.

A Hermes György († 1831) bonni egyetemi tanár iránya egész rendszeres üldözésnek volt alávetve. Ő nem egyebet, mint a katolikus hittan igazságát vállalkozott kimutatni, csakhogy bölcsészeti, még pedig rationalista alapozással. A hermesianismus a kor szellemének hatása alatt nagy népszerűségnek örvendett a katolikus tudósok között, s követői a rajnavidéki egyetemeken és Boroszlóban nemsokára valamennyi katolikus theologiai és bölcsészeti tanszéket elfoglalták. Folyóiratot is tartottak fenn, még azután is, hogy 1835-ben a pápa kárhoytatás alá helyezte a Hermes műveit. Követői ettől fogva szakadatlan üldözésnek voltak kitéve.

Ugyanebben az időben történt a Lamennais esete Franciaországban. Ő Rómával való szakítása után „Egy hívő szavai“ (magyarul 1872) c. munkájában a vallás nevében proclamálta a nép souverainitását. Ez aztán pápai átokban részesült, mire ő egy újabb könyvvel felelt.

Itt 1831-ben egy „francia katolikus egyházat“

alapított Chatel abbé, mely nemzeti irányánál fogva néhány évig elég népszerűségnek örvendett. A szer-tartást és egyházszervezetet megtartotta katolikus alakjában, egyedül az eszmei tartalmat kölcsönözte a felvilágosodástól. A katolikus egyház ellene intézett támadásai végre is megtörték erejét s 1842-ben a kormány véget vetett az egész mozgalomnak.

Németországon a trieri szent öltönyhöz 1844-ben rendezett búcsújárás még a katolikus papság kebeléből is váltott ki tiltakozást a Ronge János és Czerski János részéről. És itt nem is állottak meg, hanem egy szabad szellemű nemzeti katolikus egyház alapítására szintén mozgalmat indítottak. „Német katolikus gyülekezetek“ név alatt sikerült néhány egyházközséget szervezniök, de később a hatósági üldözés miatt sorvadásnak indult az egész mozgalom, kivált attól fogva, hogy gyülekezeteiknek egy jelentékeny része 1859-ben levonva az észszerű következtetést, a protestáns egyháztól elszakadt „Világosság barátai“-hoz csatlakozott.

Olaszországban és Belgiumban* hasonlóképen próbálkoztak némelyek ilyen nemzeti jellegű egyházaak alapításával, azonban mind kevés hatásúak és rövid életűek voltak.

Sokkal nevezetesebb volt mindezeknél az ta. n. ókatolikus mozgalom. Ezt a vatikáni zsinatra ráerőszakolt csatlakozhatatlansági dogma miatti felháborodás hozta létre. Sokan voltak ugyanis a német katolikusok között, még a papság kebelében is, akik eltelve benső vallásossággal, az egyházban uralkodóvá lett babonás szellemet és politikai szereplést erősen kárhoztatták, az egyház nemzetközi jellegével szemben nemzeti irányban fáradoztak s a tekintély-elv mesterséges túlfeszítése helyett az egyetemes művelődés kereteibe való beilleszkedésre törekedtek. Első sorban ezek közé tartoztak az egyetemek katolikus tanárai. Ezek mindjárt 1870

nyarán több gyűlést tartottak az új dogma elleni nyilvános tiltakozás céljából; először a müncheni, majd a boroszlói, breisgau-freiburgi, bonni és würzburgi egyetem tanárai. A mozgalomnak legkimagaslóbb vezére Döllinger Ignác († 1890) müncheni theologiai tanár volt, ki „mint keresztyén, mint theologus, mint történetbúvár és mint állampolgár“ megtagadta a dogma elismerését s 18000 aláírással kérvényt nyújtott be a bajor királyhoz, hogy gátolja meg e dogmának az oktatásba való behatolását. Erre következett Döllingernek az excommunicálása 1870 ápr. 17.-én, s vele együtt tisztársának, Friedrich Jánosnak, végül a kérvény összes aláíróinak. Ez aztán rákényszerítette az összes velők egyetértőket az önálló „ókatolikus“ szervezkedésre. Ám ebben Döllinger már nem vett részt, jóllehet haláláig tartó egyedül állásából állandóan nagy érdeklődéssel kísérte társainak mozgalmát.

Az első ókatolikus congressus 1871. szept. 22—24. tartatott Münchenben, a második 1872. szept. 20—22. Kölnben, mindkettő Schulte prágai egyházjogtanár elnöklete mellett. 1873-ban aztán a Reinkens személyében püspököt is választottak. Minthogy azonban a katolikus művelt osztálynak nagy részét a vallás iránti közönyösség hatotta át, a csatlakozások nem voltak arányban az új dogma iránti ellenszenvvel. , Még egy nemzedék múlva is mindössze 63 papjok volt mintegy 30000 lélekszámmal. A görög keleti, valamint az anglikánus egyházzal való egyesülés érdekében Döllinger által 1874—5-ben folytatott tárgyalások sikerre nem vezettek. A coelibatus kötelező voltát 1878-ban megszüntették s már előbb megengedték a misének a gyülekezet nyelvén való mondását. A bonni egyetem katolikus theologiai kara számukra képez lelkészeket.

Tovább mentek a reformok terén a svájczii ókatolikusok. Már 1873-ban korlátozták a bűcsú-

járást s megkezdték a nép nyelvén való misét. A coelibatus megszüntetésével szintén megelőzték a németeket. Ők is választottak püspököt a Herzog Ede személyében, aki alatt körülbelül 70 pap működött. Ezeknek száma lassanként 53-ra hanyatlott, míg az egyháztagok 40—50000 közötti számmal lehetnek.

Az ókatholicismusnak megfelelő mozgalmak még Németalföldön, Ausztriában, Francia-, Spanyol-, Olaszországban, Portugáliában és Mexikóban indultak meg. Legfontosabb volt az olasz, melynek Campello Enrico gróf állott az élén (1882-től) és a francia, melyet Loyson Károly, ismertebb néven Hyacinthe atya († 1912) szervezett. Ez már 1869-ben elhagyta kolostorát, miután a jezsuiták betiltották prédikálását. Mint az „evangélium prédikátora“ támadta ezután az altramontanismust. Kiközösíttetése után az ókatholikus mozgalom kötötte le érdeklődését, majd 1873-ban Genévában telepedett le egy szabad gyülekezet papjaként. Később élére állott Parisban a „gallicanus“ egyháznak, 1884-től pedig vándor-predikátorként működött.

Egészen különálló jelenség volt a catholicismus kebeléből az eredetileg papnak készült, de idejekorán kilépett Renan Ernő József († 1892), ki 1863-ban megjelent „Jézus élete“ című munkájával általános és óriási feltűnést keltett nemcsak a tudományos világban, hanem laikus körökben is. Ez a munkája kritikai alapon, de túlságosan regényességig menő, a képzelődésnek bő tért engedő módon rajzolta az evangéliumi történetet. A szerzője nevét világhírűvé tevő könyv az elleniratoknak egész özönét zúdította magára, nemcsak katolikus, hanem protestáns szerzőktől is. Még magyar nyelven is egész irodalmat támasztott részint eredeti, részint fordított művekből. Ö maga pedig 1864-ben elvesztette az akkori klerikális államnál viselt egye-

temi tanári állását, mit csak a harmadik köztársaságtól 1871-ben kapott vissza. Ez a könyve első kötete lett egy nyolckötetes gyűjteményes munkának, mely a keresztyénség előállításának történetét tartalmazza s 1886-ban jutott el a befejezéséhez. Részleteiben immár meghaladott álláspontot képviselő, de irodalmi és aesthetikai tekintetben mindig remek számba menő eme monumentális munkájához csatlakozott aztán „Izrael népének története“ (1887—93) öt kötetben hasonló sajátságokkal.

A Renan hatása nem maradt nyomtalanul. Bibliai kritikája felújult azután is hazájában egy szélesebbkörű reformmozgalommal kapcsolatban. Ez az u. n. reformkatholicismus vagy modernismus volt, melyet a XIX. század vége termelt. A szellemi elmaradottság és ennélfogva alsóbbrendűség tapasztalása nyomasztóan nehezedett a katholicismus műveltebb híveinek érdeklődőbb és belátóbb táborára. Magának a pápai udvarnak a Taxii Leo — Vaughan Diana-féle s a szabadkőművesek leleplezésének címe alatt elkövetett szédelgés által való csúfos felültetése szégyenérzettel töltötte el az egész katolikus világ gondolkozó részét. Hogy a XIX. század utolsó évtizedében képesek voltak Rómában komolyan venni afféle állításokat, mint p. o. hogy a szabadkőművesek az ördög tiszteletére szoktak vallásos szertartásokat rendezni, amelyek — mint utólag kiderült — egyenesen az ők félrevezetésükre, beugratásokra voltak kieszelve: egész meztelenségében megmutatta az egyház vezető köreiben uralkodó egyoldalúságot és szűk látkört.

Betetőzte a tudósok elkedvetlenedését az Aquinoi Tamás bölcsészéiének örök érvénnyel való felruházása. Az az érzés, hogy egyházoknak a világ fejlődésétől való elszigetelése, mit a pápai udvar tervszerűen ápol és követel, halálos veszedelmet rejt magában, valami reform utáni vágyódást szült ben-

nők. Az egyházhoz való hűséges és őszinte ragaszkodás mellett igyekeztek a haladás eredményeiből legalább annyit érvényesíteni, amennyit összeegyeztethetőnek láttak a katolikus állásponttal s bizonyos várakozás töltötte el őket az iránt, hogy ebből az egyháznak egy új felvirágzási kora fog beállani. Főleg a történeti kritikának és a Kantra támaszkodó vallási ismeret-elméletnek vívmányait vették át, még pedig a művelt államok legtöbbjében majdnem egyszerre kezdődőleg. Arra támaszkodtak, hogy nem tudhatják, mikor és micsoda pápai döntés tekintendő „ex cathedra” származónak, s ezzel ténylegesen nagyobb szabadságot vettek magoknak, mint amilyennel a vatikáni zsinat előtt rendelkeztek.

Először tulajdonképen Északamerikában kezdődött ilyen mozgalom, még mielőtt az emiitett szomorú tapasztalatok megérlelték volna az európai katolikusokban a reform utáni vágyat. Hecker Izsák, egy protestáns születésű német amerikai, aki 1844-ben katolikusnak tért át, azt a célt tűzte maga elé, hogy megnyerje a protestánsokat a catholicismusnak. Ezt olyanformán vélte elérhetőnek, hogy az amerikai szellemhez képest nagyobb tért juttasson az egyházban az egyéni tevékenységnek és mindenféle szabadságnak. A pápa ezt az „americanismust” 1899-ben elkárhoztatta ugyan, de azért a papságban igen sokszor volt a nyoma érezhető azóta is.

Heckernek 1888-ban bekövetkezett halála után egy terjedelmes életrajza révén széles körben ismeretessé vált az americanismus, elsősorban a francia papok között. Franciaországban különben már addig is szorgalmas működést fejtettek ki egyes püspökök támogatásával némelyek, főleg a Renan nyomdokain a modern kritikát alkalmazgatva a tudományban, p. o. Duchesne az egyháztörténetben, d'Hulst a bibliatudományban. Hogy milyen

eredményekkel, azt már csak onnan is lehet sejtetni, hogy indexre kerültek. Miután több főpap határozott állást foglalt el a tudományos oktatás és munkásság mélyreható reformja mellett, az 1896. és 1900. évi papi congressusok is nyíltan szót emeltek a reformok érdekében, A reformnkatholicismus legjelentékenyebb francia művelője Loisy Alfréd volt, aki már a fejlődés-elmélettel és a történeti relativizmusszal is megbarátkozott, de a dogmák fentartása mellett. A dogmának a vallásos élet jelképe gyanánt való felfogása viszont egy egész bölcsészeti iskolát jellemez, mely a Kant által tört ösvényeken halad.

Angliában a catholicismushoz való sok áttérés nyomán kikerülhetetlen volt protestáns eszméknek az egyházba való hatolása. Newman Henrikről már volt szóban, hogy ő is egyeztetni próbálta a fejlődés-elméletet a dogmával. A legérdekesebb egyéniség azonban Tyrrel György († 1909) volt, aki 18 éves korában anglikánusból lett katolikussá s a jezsuita-rendben működött, míg 1906-ban ki nem zárták belőle. Nemsokára ki is közöszítettett. Erre a szigorú eljárásra azzal szolgált rá, hogy az egyházat egyszerűen úgy fogta fel, mint amelynek hivatása azt tanítani, amit Jézus tanított, de csupán azt és csupán úgy, ahogy ő tanította.

Ugyancsak a jezsuita-rend tagja volt a holland eredetű, de németül író Van Hoensbroech Pál gróf, ki több esztendei lelki tusa után 1892-ben hagyta oda rendjét, mivel abban az egyéniségnek is, a nemzeti érzésnek is elnyomóját látta. Azóta rendkívül nagybecsű szolgálatokat tesz a felvilágosodás ügyének azokkal a műveivel, melyekkel a pápaság árnyoldalait és a jezsuiták működését közvetlen szemlélet alapján tárja a világ elé.

Németországban különben a modernista Schell Hermann († 1906) würzburgi egyetemi tanár dog-

matikai működése keltett kiválóan nagy feltűnést. A legnagyobbat azzal a művével, melyben a katolicismust, mint a haladás alapelvét mutatta fel. Kivált egyháztörténészek fáradoztak még ezen a téren rajta kívül, s ily irányban Fünk Ferencz († 1907) tübingai, Ehrhard Albert freiburgi egyetemi tanár s első sorban ennek itteni elődje, Kraiis Ferenc († 1901) szerzett legtöbb érdemet. Ez utóbbi egy napilap hasábjain éveken keresztül ostromozta a pápai udvar jezsuita szellemét és a tudomány ellen uralomvágyból életbeléptetett rendszabályait, nemkülönben a politikai igényeit. Szerinte a katolikus egyház megmentésére egyetlen egy mód kínálkozik: felhagyni a politikai katolicizmussal s visszatérni a vallási katolicismushoz. Ő és némely kortársa minden félelem nélkül bírálat alá vette a legendákat is.

Olaszországban szintén fogékony talajra talált a modernismus. Többnyire a franciáktól átvett gondolatokat termelték tovább, önálló munkásságot fejtett ki Murri Romoló a körülötte csoportosultakkal együtt az alsóbb néposztályok gazdasági emelésére, de önálló politikája hasonlóképen ellentétbe juttatta a pápai udvarral.

Általában ezek többnyire nem kerültek ki a pápa tiltakozását és kárhoztatását egyenként sem. Végre aztán 1907-ben kijött egy új Syllabus a modernistáknak összesen 65 tévelygése ellen, s még abban az évben egy encyklika, mely nemcsak szembe állította a scholasticismust és a tekintélyeket a modernizmussal, hanem egy új ellenőrzési rendszerrel ennek minden újabb jelentkezését csirájában el akarta fojtani. A modernisták egy része engedelmeskedett s elhallgatott, a kiválóbbak azonban rendületlenül tovább folytatták eszméik hirdetését, sőt Angliában egy kicsiny nemzeti katolikus egyház is szervezkedett ennek következtében. Majd 1910-ben az u. n. „Borroineo-encyklikában“ szidalmazta újból

a pápa a modernistákat s velők egy kalap alá véve a reformátorokat és pártfogóikat. Ez is széles körben keltett izgalmakat, melyeket csak fokozott az ugyanabban az évben életbeléptetett antimoder-nista eskü, melyben a pápa a holland kuyperianusok és a magyar „calvinisták“ által adott példa nyomán minden paptól elveszi egyszersmindenkorra a gondolkodás és meggyőződés szabadságát, azonban legalább a „történelem közönséges eseményeit“ amazoktól eltérve mégis kiveszi az eskü hatálya alól.

Voltak, akik meg is tagadták az eskü letételét, természetesen kilépvén egyszersmind az egyház szolgálatából. Bizonyára ezt az utóbbit kívánta kikerülni az az előbb modernista eszmékkel kacérkodó, s ezzel népszerűséget szerzett magyar főpap, aki mikor még ezután némely tételei indexre kerültek, „dicséretesen alávetette magát“ a pápa akaratának, épen olyan könnyen, mint ahogy évekkal később fölcserélte aforradalmi lelkesedést az ellenforradalom boszuszomjával, persze csak mások irányában, semmisnek declarálván a jogrendet a klerikális érdekekhez képest s magasztalván annak megrontóit.

A felvilágosodás kora óta a modernismus ügye okozta a katolikus egyháznak a legválságosabb helyzetét. De megúsza ezt is. Hogy azonban a jövőben miképen fog megküzdeni a bizonyára elkövetkező hasonló irányú mozgalmakkal, s általában miképen áll meg a fejlődő, a haladó világgal szemben; az majd elvállik. Ezt a kérdést egyébként a protestáns egyházak közül többé-ke vésbbé hatalmasakra nézve szintén föl lehet vetni. Nem is beszélve az ezer éven keresztül tespedés egyházának mondható görög keleti egyházzól, melyet a világháború eredményei szintén belesodortak a válságos helyzet hullámaiba. A jövő, talán a közeljövő mindenestre érdekes fejleményeket rejt méhében.

Az emberiség tovább haladásának mértéke és

gyorsaságának üteme feltétlenül nagyban függ attól, hogy a felvilágosodásnak, illetőleg a liberalizmusnak és socialismusnak az állam és egyház közötti viszony rendezésére vonatkozólag közösen vallott elvei mikor és mennyire birnak diadalra jutni az egyes államokban. Azok az elvek t. i., amelyeket a magyarság legnagyobbjai is hirdettek: egy Kossuth Lajos főleg 1871. jan. 12-én kelt levelében, egy Deák Ferencz főleg 1873. jun. 28-án tartott képviselőházi beszédében, egy Jókai Mór főleg „A jövő század regényé”-ben stb.

Az az állam, miként eddig is, amelyik a leggyökeresebben s egyúttal a legkiméletesebben tud szabadulni minden egyházzal való minden közösségtől, de amely viszont nem fogja ellenséges szemekkel nézni a vallást és vallásosságot, a legsimábban fog előre haladni, kiterjesztve a haladás áldásait a nép minden rétegére s szétárasztva azokat minden egyes emberre minden téren. Az egyház pedig — még ha ki is tart a stabilizmus elve mellett — majd akkor fog meggyőződni róla, hogy ha veszített is külső hatalomban, de aránytalanul többet nyert közbecsülésben, — és hogy ha nem is szólhat és nem elegyedhetik belé immár az emberiségnek minden dolgába, annál belterjesebb lehet a hatása az őt megillető téren, talán még azokra is, akikben eddig csak ellenszenvet tudott kelteni a hivatásán kívül, sőt azzal ellentétes törekvéseivel.

Jöjjön el tehát, felvilágosodás! a te országod!

TARTALOM.

	Oldal
<i>I. A felvilágosodás a nagy francia forradalom előtt.</i>	
L A felvilágosodás fogalma- A scholasticismus kifejlődése	5
?. Renaissance és humanismus.....	12
3. A reformáció és az újraéledt scholasticismus	20
4. Antischolasticismus az egyházakon kívül.....	27
5. Antischolasticismus az egyházakon belül	37
6. A felvilágosodás a protestáns theológiában	45
7. A felvilágosodás az egyetemes művelődés terén.....	54
8. A felvilágosodás a katolikus egyházban	67
9. A felvilágosodás az állami és társadalmi életben	72
<i>II. A felvilágosodás a nagy francia forradalomtól fogva.</i>	
1. A nagy francia forradalom és következményei.....	84
2. A reakció és a felvilágosodás közötti küzdelmek a katolikus országokban a XIX. század két első harmadában	92
1. A felvilágosodás hatása a protestáns országokban.....	102
3. A felvilágosodás előnyomulása a katolikus or- szágokban a XIX század utolsó harmadától fogva.....	119
4. A felvilágosodás a protestantismus kebelében.....	131
5. A felvilágosodás a szellemi és közéletben	157
6. A felvilágosodás a katolikus egyházban	175